

**T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TURİZM İŞLETMECİLİĞİ VE SANAT TARİHİ ANA BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**OSMANLI DÖNEMİNDE DİYARBAKIR KİLİSELERİNİN HUKUKÎ
STATÜSÜ, TAMİR-TADİLAT SÜREÇLERİ VE
KÜLTÜREL MİRAS BAĞLAMİ**

Birgül EFE

**Kasım - 2025
BATMAN**

**T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TURİZM İŞLETMECİLİĞİ VE SANAT TARİHİ ANA BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**OSMANLI DÖNEMİNDE DİYARBAKIR KİLİSELERİNİN HUKUKİ
STATÜSÜ, TAMİR-TADİLAT SÜREÇLERİ VE
KÜLTÜREL MİRAS BAĞLAMI**

Birgül EFE

**Danışman
Doç. Dr. Derya UZUN AYDIN**

Diğer Jüri Üyeleri

Doç. Dr. Volkan GENÇ

Doç. Dr. Sahure YARIŞ

**Kasım-2025
BATMAN**

TEZ KABUL VE ONAYI

Birgöl EFE tarafından hazırlanan “Osmanlı Döneminde Diyarbakır Kiliselerinin Hukukî Statüsü, Tamir-Tadilat Süreçleri ve Kültürel Miras Bağlamı” adlı tez çalışması 27/11/2025 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Turizm İşletmeciliği ve Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Başkan

Doç. Dr. Volkan GENÇ

.....

Danışman

Doç. Dr. Derya UZUN AYDIN

.....

Üye

Doç. Dr. Sahure YARIŞ

.....

Yukarıdaki sonucu onaylarım.

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Murat ÖTER
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYANI

Bu tezdeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sorumluluğu kabullendiğimi bildiririm.

ETHICAL DECLARATION

I declare that all the information in this thesis has been obtained within the framework of ethical behavior and academic rules, and that the source of any statements and information that do not belong to me in this study prepared in accordance with the thesis writing rules has been fully cited, and I declare that I accept all kinds of legal responsibility in case of any contrary situation.

Birgöl EFE
Tarih: 27.11.2025

ÖZET

YÜKSEK LİSANS

OSMANLI DÖNEMİNDE DİYARBAKIR KİLİSELERİNİN HUKUKİ STATÜSÜ, TAMİR-TADİLAT SÜREÇLERİ VE KÜLTÜREL MİRAS BAĞLAMI

Birgül EFE

Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Turizm İşletmeciliği ve Sanat Tarihi

Danışman: Doç. Dr. Derya UZUN AYDIN

2025, 129 Sayfa

Bu çalışma, Diyarbakır’da bulunan gayrimüslim cemaatlara ait kiliselerin Osmanlı hukuk statüsü çerçevesinde tamir-tadilat ve yeniden inşa sürecini arşiv belgeleri olan salnameler, şer’iye sicilleri ve mühimme defterleri gibi birincil kaynaklar ışığında ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırma, Diyarbakır Sur ilçe merkezinde bulunan kiliseler hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca, Osmanlı yönetiminin Diyarbakır eyaletindeki kiliselerin tamir ve yeniden inşasına yönelik uyguladığı kararlar ile bu sürecin işleyişini kapsamaktadır. Yöntemde iki temel yaklaşım benimsenmiştir. Birincisi, konuya ilişkin daha önce yayımlanmış çalışmalarda yer alan ve çevirisi yapılmış Osmanlı arşiv belgeleri, literatür taraması yoluyla incelenmiştir. Böylece kiliselerin tamir ve yeniden inşa sürecine dair mevcut bilgi birikimi değerlendirilmiştir. İkinci aşamada ise Diyarbakır’da bulunan kiliseler hakkında Osmanlı arşiv belgeleri doğrudan taranmış, konuya delil teşkil eden kayıtların transkripsiyonu gerçekleştirilmiştir. Arşiv belgeleri, Diyarbakır özelinde incelendiğinde bölgedeki kiliselerin tamir ve yeniden inşa süreçlerinde uygulanan prosedürlerin Osmanlı Devleti’nin genel uygulamalarıyla paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Klasik dönemde süreç, şer’î hukukun etkisiyle Şeyhülislamın verdiği fetvalar doğrultusunda ve Divân-ı Hümayun’dan alınan resmi izinle yürütülmüştür. Başvuru sürecinde, söz konusu yapının mevcut ve kadim bir kilise niteliği taşıdığı belirtilmesi zorunlu tutulmuştur. Genişletme veya değişiklikler yeniden inşa kapsamında değerlendirildiği için merkezi otorite tarafından engellenmiştir. Tanzimat döneminde modernleşme politikalarının etkisiyle daha esnek bir uygulama benimsenmiştir. Tamir ve yeniden inşa talepleri, büyük ölçüde Babıâli’de verilen kararlarla onanmıştır. Arşiv kayıtlarında tamir izinlerinin çoğunlukla “eski hali üzere” şartıyla verilmesi, Osmanlı idaresinin yapıların özgün mimari formunu koruma yönündeki hassasiyetini ortaya koymaktadır. Diyarbakır’daki kiliselerin korunmasına yönelik Osmanlı’nın uyguladığı politikalar, kültürel mirasının sürdürülebilirliği açısından da önem arz etmektedir. Bu yapılar, toplumsal belleğin somut taşıyıcıları olarak kentin tarihsel kimliğinin şekillenmesinde belirleyici bir rol üstlenmektedir. Ayrıca, inanç ve diaspora turizmi bağlamında Diyarbakır’ın çekiciliğini artırarak ulusal ve uluslararası ziyaretçilerin ilgisini çekmektedir. Bu yönüyle kiliseler hem tarihsel hem de sosyo-kültürel açıdan stratejik bir değer taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gayrimüslim Cemaatler, Kilise, Diyarbakır Kiliseleri, Kültürel Miras ve Turizm.

ABSTRACT

MASTER THESIS

THE LEGAL STATUS OF CHURCHES İN DİYARBAKİR DURING THE OTTOMAN PERİOD, REPAIR AND RENOVATION PROCESSES, AND THE CONTEXT OF CULTURAL HERİTAGE

Birgöl EFE

Batman University Graduate Education Institute

Department of Tourism Management and Art History

Advisor: Doç. Dr. Derya UZUN AYDIN

2025, 129 Pages

This study aims to reveal the repair, renovation, and reconstruction process of churches belonging to non-Muslim communities in Diyarbakır within the framework of Ottoman legal status, based on primary sources such as archival documents, provincial yearbooks (salname), sharia court records (şer'ıye sicilleri) and Mühimme registers. The research provides information about the churches located in the Sur district center of Diyarbakır. It also covers the decisions implemented by the Ottoman administration regarding the repair and reconstruction of churches in the Diyarbakır province and the functioning of this process. Two main approaches were adopted in the methodology. First, Ottoman archival documents related to the subject that had been published previously and translated were examined through a literature review. This allowed for an assessment of the existing body of knowledge on the repair and reconstruction process of the churches. In the second stage, Ottoman archive documents concerning churches in Diyarbakır were directly scanned, and the transcription of records constituting evidence on the subject was carried out. Archival documents, when examined specifically in Diyarbakır, reveal that the procedures applied in the repair and reconstruction processes of churches in the region were parallel to the general practices of the Ottoman Empire. During the classical period, the process was carried out in accordance with the fatwas issued by the Sheikh al-Islam under the influence of Islamic law and with official permission from the Divan-ı Hümayun. During the application process, it was mandatory to state that the structure in question was an existing and ancient church. Expansions or alterations that constituted reconstruction were prohibited by the central authority. During the Tanzimat period, a more flexible and bureaucratically systematic approach was adopted under the influence of modernization policies. Requests for repair and reconstruction were largely approved by decisions made at the Sublime Porte. Archive records show that repair permits were mostly granted on the condition that the structures be restored to their "original state," revealing the Ottoman administration's sensitivity toward preserving the original architectural form of buildings. The policies implemented by the Ottoman Empire to protect churches in Diyarbakır are also significant in terms of the sustainability of its cultural heritage. These structures play a decisive role in shaping the city's historical identity as tangible carriers of social memory. Furthermore, they enhance Diyarbakır's appeal in the context of faith and diaspora tourism, attracting the interest of national and international visitors. In this respect, churches carry strategic value both historically and socio-culturally.

Keywords: Non-Muslim Communities, Churches, Churches of Diyarbakır, Cultural Heritage, and Tourism.

ÖN SÖZ

Osmanlı Devleti'nin koruma ve onarıma yönelik benimsediği yaklaşım, klasik dönemde İslam hukukuna dayanan zimmet akdi, ilerleyen yüzyıllarda millet sistemi ve Tanzimat sonrası idarî düzenlemeler çerçevesinde şekillenmiştir. Diyarbakır ise Osmanlı döneminde yalnızca bir taşra yerleşimi olmayıp idarî, askerî, ekonomik ve dinî açılarından bölgesel ölçekte belirleyici bir merkez konumundadır. Araştırmanın temel hareket noktası, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim ibadet mekânlarına yönelik koruma ve onarım uygulamalarının, arşiv belgeleri aracılığıyla Diyarbakır özelinde somut biçimde izlenebilir olmasıdır. Tez kapsamında, tarihi kaynaklarda varlığı tespit edilen kiliselerin günümüze ulaşan örnekleri ile zaman içerisinde tamamen ortadan kaybolan, harap olan ya da farklı işlevlere dönüştürülerek varlığını sürdüren yapılar incelenmiştir. Çalışma kapsamında ele alınan kiliselerin korunması ve yeniden işlevlendirilmesi yalnızca tarihsel ve hukuki bir sürecin incelenmesiyle sınırlı değildir. Aynı zamanda söz konusu yapıların günümüzde kültürel miras olarak yaşatılması ve turizme kazandırılması bakımından da önem arz etmektedir. Özellikle inanç ve diaspora turizmi bağlamında geçmişle bağ kurma imkânı sunan ve kültürel sürekliliği destekleyen mekânlar olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca, Osmanlı arşiv belgelerinde sıkça karşılaşılan “tamir”, “ihya”, “ihdas”, “tecdid” ve “esliha üzere bina” gibi kavramların hangi bağlamda ve ne şekilde kullanıldığı da incelenerek günümüz Türkçesiyle açıklanmıştır.

Bu çalışma, Batman Üniversitesi öğretim üyesi Doç. Dr. Derya Uzun Aydın'ın danışmanlığında yürütülmüştür. Yoğun çalışma temposu içinde, tezimin yetişmesi için gösterdiğim telaşa rağmen sabrını ve anlayışını benden esirgemeyen, sürecin sağlıklı bir şekilde tamamlanmasını sağlayan kıymetli hocama en derin şükranlarımı sunarım. Akademik yolculuğum boyunca her sorumda rehberliğini hissettiğim, engin bilgi birikimi, yapıcı eleştirileri ve samimiyetiyle bana yol gösteren değerli hocam Doç. Dr. Volkan Genç'e en içten teşekkürlerimi sunarım. Çalışma sürecinde birlikte yol aldığım, dostluğu ve dayanışmasıyla bu süreci daha verimli ve anlamlı kılan yüksek lisans arkadaşım Emin Ramanlı'ya; varlığıyla bana güç veren sevgili arkadaşım Sebahat Tursun Alan'a; tez çalışmam süresince, önerileriyle bana yol gösteren ve desteğini esirgemeyen sevgili yeğenlerim Nursena Demirkol ve M.Yasir Yokuş'a ve her daim yanımda hissettiğim kıymetli kardeşim Şifa Efe'ye şükranlarımı sunarım. Bu süreçte desteklerini esirgemeyen tüm aileme ve dostlarıma minnettarım.

Birgül EFE
BATMAN-2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ŞEKİL LİSTESİ.....	xi
TABLO LİSTESİ.....	xiv
SİMGELER VE KISALTMALAR	xv
1. GİRİŞ	1
2. ALAN YAZIN TARAMASI	3
2.1. Diyarbakır'ın Tarihsel Gelişimi ve Konumu	3
2.2. Diyarbakır'da Hristiyanlık ve Kilise Oluşumu	5
2.2.1.Kavramsal olarak bazilika	6
2.2.2.Kavramsal olarak kilise	8
2.3. Fetihten Sonra Osmanlı'nın Bölgedeki Hâkimiyeti.....	8
2.4. Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Kiliselerinin Cemaat Temelli Sınıflandırılması10	
2.4.1. Süryaniler.....	11
2.4.2. Nasturiler	12
2.4.3. Keldaniler.....	13
2.4.4. Ermeniler	14
2.4.5. Rum Ortodokslar.....	15
2.4.6. Diyarbakır İncil Topluluğu	15
2.5. Diyarbakır'da Gayrimüslim Toplulukların Mekânsal Yerleşimi ve İbadethanelerin Dağılımı	16
2.6. Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Yüzyıllara Göre Kiliselerin Varlığı	17
2.6.1. Meryem Ana Kilisesi (Kadim Süryani) ve Mor Yakub Kilisesi	19

2.6.2. Surp Giragos Ermeni Kilisesi	22
2.6.3. Mar Petyun Kilisesi (Keldani Kilisesi)	27
2.6.4. Saint George/ Sen Corc (Kara Papaz / Mar Gevargis) Kilisesi	30
2.6.5. Ermeni Katolik (Hoca Hosep) Kilisesi	34
2.6.6. Süryani Protestan Kilisesi	38
2.6.7. Surp Sargis Kilisesi (Hızır/Hıdır İlyas veya Mar Duymana).....	40
2.6.8. Meryem-i Zal Kilisesi	43
2.6.9. Mar Kozmo Kilisesi	45
2.6.10. Vaftizci Mar Yuhanon (Yuhanna) Kilisesi	47
2.6.11. Mor Zu'oro Kilisesi	48
2.6.12. Mar Hananyo Kilisesi	49
2.6.13. Mar Thoma Kilisesi (Ulu Cami)	50
2.6.14 Saint Teodoros Kilisesi (Kurşunlu Cami).....	53
2.6.15. Süryani Katolik Kilisesi	55
2.6.16. Latin Kilisesi	58
2.6.17. Mor Şilo Kilisesi	60
2.6.18. Mor İstefanos Kilisesi	60
3. YÖNTEM	61
3.1. Araştırmanın Amacı	61
3.2. Araştırmanın Konusu ve Önemi	62
3.3. Çalışmanın Kapsamı ve Yöntemi	63
3.3.1. Araştırmanın modeli	64
3.3.2. Araştırmanın varsayımları	64
3.3.3. Araştırmanın örnekleme	65
3.3.4. Veri toplama araçları ve teknikleri	65
3.3.4.1. Birincil kaynaklar	65
3.3.4.2. İkincil kaynaklar	67
3.4. Araştırmanın Problemi	67
3.5. Araştırmanın Sınırlılıkları	68
4. BULGULAR	69
4.1. Klasik Dönem: Şer'î Hukukta Gayrimüslimlerin Hakları	69

4.2. Mâbedlerin Hukukî Statüsü ve İnşâ-Tamirat Uygulamaları.....	73
4.2.1. Barış yoluyla fethedilen şehirlerde kiliselerin durumu.....	74
4.2.2. Savaş yoluyla fethedilen şehirlerde kiliselerin durumu.....	75
4.2.2.1. Mevcut mabedin dönüştürülebilir olması	75
4.2.2.2. İbadethanelere dokunulamaz ve kullanım tarzı değiştirilemez görüşü..	77
4.2.2.3. Kilisenin yeniden inşası üzerine hükümler	77
4.2.3. Müslümanlar tarafından kurulan şehirlerde yeni kilise inşa durumu	80
4.3. Tanzimat Sonrası Mâbedlerin Hukuki Statüsü	81
4.4. Osmanlı Klasik Dönem Kiliselerin Onarımı	83
4.4.1. Kiliselerin tamiri hakkında verilen fetvalar	84
4.4.2. Kiliselerin inşası ve ihyası hakkında verilen fetvalar	85
4.5. Tanzimat Sonrası Kiliselerin Onarımı	86
4.6. Tamir ve Tadilat İçin Başvuru Süreci.....	86
4.7. Diyarbakır’da Kiliselerin Tamiri Tadilatı ve Yeniden İnşa Süreci.....	89
4.7.1. Başvuru sürecinin işleyişi	89
4.7.1.1. Yerel makamlara başvuru	89
4.7.1.2. Keşif ve inceleme.....	92
4.7.2. Tamir için onay süreci	93
4.7.2.1. Merkezi idarenin onayı	93
4.7.2.2. İdari ve adli makamların bilgilendirilmesi.....	96
4.7.3. Mali kaynak ve malzeme temini	98
4.7.4. Tamir ve yeni kilise inşasına izin	99
4.7.4.1. İzinsiz kilise inşasına dair hüküm.....	99
4.7.4.2. Kilisenin genişletilmesi için ruhsat talebi.....	100
4.7.4.3. Özel mülkten kiliseye dönüşüm talebi.....	101
4.7.4.4. Tamirin gecikmesi durumu	102
4.8. Diyarbakır Kiliselerinin Kültürel Miras İçindeki Yeri ve Diaspora ve İnanç Turizmi Potansiyeli.....	102
5. SONUÇ ve ÖNERİLER	107
5.1. Sonuç	107
5.2. Öneriler	109
KAYNAKLAR	111

EKLER 130

Ek-1: Araştırmada Yararlanılan Osmanlı Arşiv Kaynakları.....	130
EK-2: Osmanlı Arşiv Belgelerinde Koruma ve Onarıma İlişkin Kavramlar.....	134
EK-2.1: Onarım ve yenileme ile ilgili terimler	134
EK-2.2: Korumayla ilgili terimler	135
EK-2.3: Keşif ve denetim ile ilgili terimler	135
EK-2.4: İzin ve resmî belgeler ile ilgili terimler.....	135

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 2.1. Diyarbakır’da bulunan Kiliselerin Suriçi’ndeki dağılımı	17
Şekil 2.2. Meryem Ana Kilisesinin Suriçi’ndeki konumu.....	19
Şekil 2.3. Meryem Ana ve Mor Yakup Kilisesi’nin mimari planı	20
Şekil 2.4. (a) Apsiste bulunan mermer sütunlar, (b) Naos bölümündeki mermer kanatlar	20
Şekil 2.5. (a) Meryem Ana Kilisesi Bizans dönemine ait orijinal kemer köşeliği, (b) Yazar tarafından çekilen görsel	21
Şekil 2.6. (a) Meryem Ana Kilisesi dış mekân (b) yazar tarafından çekilen görsel.....	22
Şekil 2.7. Surp Giragos Ermeni Kilisesinin Suriçi’ndeki konumu	23
Şekil 2.8. Surp Giragos Ermeni Kilisesinin mimari planı	24
Şekil 2.9. (a) Surp Giragos Kilisesi’nin günümüze ulaşmayan çan kulesi,(b) Günümüzdeki çan kulesinin durumu	25
Şekil 2.10. (a) Surp Giragos Kilisesi çökmüş olan üst örtü sistemine ait görsel ,(b) Günümüze ait dış cephe görseli	26
Şekil 2.11. Surp Giragos Kilisesi’nin iç mekân görselleri	26
Şekil 2.12. Mar Petyun Kilisesi’nin Suriçi’ndeki konumu.....	27
Şekil 2.13. Mar Petyun Kilisesi’nin mimari planı	28
Şekil 2.14. (a) Mar Petyun Kilisesi’nin çan kulesi ,(b) Günümüz dış cephe, çan kulesi ve lojman görseli	29
Şekil 2.15. Mar Petyun Kilisesi’nin avlusu ve iç mekân görseli	29
Şekil 2.16. Saint George Kilisesi’nin Suriçi’ndeki konumu	30
Şekil 2.17. Saint George Kilisesi’nin mimari planı.....	31
Şekil 2.18. Saint George Kilisesinin restorasyon sonrası iç mekân yeni görselleri, ...	31
Şekil 2.19. Hamam giriş kapısının üst bölümüne ait kitabe	32
Şekil 2.20. (a) Saint George Kilisesinin kubbe örtüsü ve dış cephe (b) Sekizgen konik biçimli üst örtü	33
Şekil 2.21. (a) Saint George Kilisesi'ne kubbe yerleştirilmesi, Kubbe yerleştirildikten sonra yazar tarafından çekilen görsel.....	34
Şekil 2.22. Ermeni Katolik Kilisesi Suriçi’ndeki konumu	35
Şekil 2.23. Ermeni Katolik Kilisesi mimari planı	35
Şekil 2.24. Ermeni Katolik Kilisesi onarım öncesi görselleri	37

Şekil 2.25. Ermeni Katolik Kilisesi onarım sonrası görselleri	37
Şekil 2.26. Süryani Proteston kilisesi Suriçi’ndeki konumu	38
Şekil 2.27. Süryani Proteston Kilisesi mimari kat planları.....	39
Şekil 2.28. Restorasyon öncesi Süryani Protestan Kilisesine ait görseller.....	39
Şekil 2.29. Restorasyon sonrası Süryani Protestan Kilisesine ait görsel.....	40
Şekil 2.30. Surp Sargis Kilisesi Suriçi’ndeki konumu	41
Şekil 2.31. Surp Sargis Kilisesine ait mimari kat planları.....	41
Şekil 2.32. Surp Sargis Kilisesine ait restorasyon öncesi görseller	43
Şekil 2.33. Surp Sargis Kilisesinin restorasyon çalışmalarından bir kesit	43
Şekil 2.34. Meryem-i Zal Kilisesi’nin Suriçi’ndeki konumu	44
Şekil 2.35. Hz. Süleyman Camisinin yenilenen Abdest alma musluklarının üst kısmında bulunan burç ve sur duvarı.....	44
Şekil 2.36. Mar Kozmo Kilisesi’nin Suriçi’ndeki konumu	45
Şekil 2.37. Mar Kozmo Kilisesi’nin vaziyet ve mimari planı	46
Şekil 2.38. Mar Kozma Kilisesi, çan kulesi ve çatısı	46
Şekil 2.39. Diyarbakır Müzesinde bulunan kiliseye ait parçalar	47
Şekil 2.40. Vaftizci Mar Yuhanon Kilisesi’nin Suriçi’ndeki konumu	48
Şekil 2.41. Mor Zu’oro Kilisesi’nin Suriçi’ndeki konumu	49
Şekil 2.42. Mar Hananyo Kilisesi’nin Suriçi’ndeki konumu	50
Şekil 2.43. Mar Thoma Kilisesi’nin Suriçi’ndeki konumu	51
Şekil 2.44. Mar Thoma Kilisesi (Ulu Cami)’nin mimari planı	51
Şekil 2.45. Ulu Cami’nin farklı açılardan alınan saha görselleri.....	53
Şekil 2.46. Saint Teodoros Kilisesi’nin Suriçi’ndeki konumu	54
Şekil 2.47. Saint Teodoros Kilisesi (Kurşunlu Cami)’nin mimari planı	54
Şekil 2.48. Saint Teodoros Kilisesi (Kurşunlu Cami)’ne ait kubbe, minare, son cemaat yeri ve şadırvan görselleri.....	55
Şekil 2.49. Süryani Katolik Kilisesi Suriçi’ndeki konumu	56
Şekil 2.50. Süryani Katolik Kilisesinin mimari planı	56
Şekil 2.51. Süryani Katolik Kilise yapısının ilköğretim okulu olarak faaliyet gösterdiği döneme ait görseller	57
Şekil 2.52. Süryani Katolik Kilise yapısı günümüzde Çarşı Polis Merkezi Amirliği olarak kullanıldığına dair görsel	57
Şekil 2.53. Latin Kilisesinin Suriçi’ndeki konumu	58

Şekil 2.54. Latin Kilisesinin ilkokul yapısı olarak kullanıldığı döneme ait vaziyet planı	59
Şekil 2.55. (a) Latin Kilisesinin eski, (b) yeni döneme ait görselleri	59
Şekil 4.1. Kilisenin tamiri için halkın talep örneği	90
Şekil 4.2. Kilisenin tamiri için Kadı'nın fetvası	91
Şekil 4.3. Dini otoritenin tamir için yaptığı başvuru örneği	92
Şekil 4.4. Şeyhülislamın fetvası ve valinin uygun bulduğu kilise tamir ruhsatı	94
Şekil 4.5. Divan-ı Hümayuna yeni bir kilise inşası için başvuru örneği	95
Şekil 4.6. Kilise ruhsat kayıtlarının idari ve adli makamlara bildirilmesi	96
Şekil 4.7. Kayıp mazbatanın ikame edilmesi	97
Şekil 4.8. Diyarbakır Süryani Katolik Kilisesinin dar ve harap olması nedeniyle yeniden inşasına ruhsat itası	100
Şekil 4.9. Özel mülk yerine yeni bir kilise inşası için ruhsat itası	101
Şekil 4.10. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Turizm İstatistik Bilgi Sistemi Raporu	105

TABLO LİSTESİ

Tablo 2.1. Süryani, Nasturî ve Keldânî cemaatlerin tarihsel, teolojik ve hiyerarşik ilişkisi	14
Tablo 2.2. Osmanlıdan günümüze Diyarbakır'daki kiliselerin işlevine göre sınıflandırılması	17
Tablo 5.1. Klasik dönem ve Tanzimat dönemine göre kilise tamir ve inşa prosedürünün karşılaştırılması	107
Tablo Ek-1. Diyarbakır'da kiliselerin tamir ve tadilatı hakkında Osmanlı arşiv belgelerinin listesi	130

SİMGELER VE KISALTMALAR

Arş. Gör.	: Araştırma Görevlisi.
Bkz.	: Bakınız.
BEO.	: Babıali Evrak Odası.
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi.
Çev.	: Çeviren.
Doç.	: Doçent.
DKE.	: Diyarbakır Kültür Envanteri
Dr.	: Doktor.
DŞS.	: Diyarbakır Şer'îye Sicili.
Edt.	: Editör.
H.	: Hicri.
Haz.	: Hazırlayan.
hk.	: Hüküm.
M.	: Miladi.
p.	: (Page) Sayfa.
Prof.	: Profesör.
s.	: Sayfa.
S.	: Sayı.
Yrd.	: Yardımcı.

1. GİRİŞ

Diyarbakır, Hristiyanlığın erken dönemlerinden itibaren farklı mezhep ve cemaatlara ev sahipliği yapmış merkezlerden biridir (Beysanoğlu, 2003). İslam ordularının kenti fethetmesinin ardından Müslüman nüfus giderek artmıştır (Acar, 2010). 1515 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren Diyarbakır, çok kültürlü ve çok dinli yapısıyla dikkat çeken önemli bir taşra merkezidir (Turgut R. , 2018). Diyarbakır Beylerbeyliği'nin kurulmasıyla şehir hem idarî hem de hukukî açıdan Osmanlı sistemine entegre edilmiş, stratejik konumu nedeniyle askerî ve ticari açıdan merkezi bir rol üstlenmiştir (Karaca N. , 2014). Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim cemaatlara tanıdığı hukukî ve idarî hakların Diyarbakır'daki kiliselerin korunması ve onarımı bağlamında ne ölçüde ve hangi usullerle uygulandığı sorusu çalışmanın temel odağını oluşturmaktadır. Araştırma hem birincil hem de ikincil kaynaklar üzerinden yürütülmektedir. Birincil kaynaklar, döneme ait Osmanlı arşiv belgeleri, fetvalar ve resmi yazışmalar gibi doğrudan tarihî delilleri içermektedir. İkincil kaynaklar, daha önce bu konu üzerine yapılmış akademik çalışmalar, kitaplar, makaleler ve analizlerden elde edilen yorumları kapsamaktadır. Bu sayede Diyarbakır'daki gayrimüslim cemaatlerin kilise bakım, onarım ve yeniden inşa süreçleri hem tarihî belgeler ışığında hem de mevcut literatürle desteklenmiş olarak kapsamlı bir şekilde incelenebilecektir.

Osmanlı Devleti'nin kiliselere yönelik koruma ve onarım politikaları, çalışmada iki ana dönem olan klasik dönem ve Tanzimat dönemi üzerinden ele alınmaktadır (Koyuncu, 2014). Klasik dönemde kiliselerin korunması ve tamiri, büyük ölçüde şer'î hukuk çerçevesinde değerlendirilmiş; Şeyhülislâm fetvaları, zimmet akdi ve daha sonraki yüzyıllarda şekillenen millet sistemi belirleyici olmuştur (Tarakcı, 2018). Bu dönemde özellikle bir kilisenin fetihten önce mevcut olup olmadığı temel ölçüt olarak kabul edilmiş, yeni kilise inşasına ise genel olarak izin verilmemiştir (Kurtaran, 2011). Bununla birlikte, cemaat nüfusunun artması ve kiliselerin yetersiz kalması durumunda padişah iradesiyle yeni inşa ya da kapsamlı onarım izinlerinin verildiği görülmektedir (Akman, 1996). Tanzimat dönemiyle birlikte Osmanlı idarî ve hukukî yapısında meydana gelen dönüşümler, kiliselerin korunması, tamiri ve yeniden inşasına ilişkin uygulamalara da yansımıştır (Alemdar, 2012). Bu süreçte daha sistematik ve görece esnek bir yaklaşım

benimsenmiş; belirli idarî prosedürler, izin mekanizmaları ve denetim süreçleri çerçevesinde kiliselerin onarımı ve yeniden inşasına imkân tanınmıştır (Turgut A. , 2024). Her iki dönemde de kiliselerin korunması ve onarımına ilişkin karar; yapının hukukî meşruiyeti, fetihten önce mevcut olup olmadığı, ilgili cemaatin nüfus durumu, kilisenin bulunduğu mahallenin sosyolojik yapısı ve çevre sakinlerinin itirazları gibi çok sayıda unsurun birlikte değerlendirilmesiyle şekillenmiştir.

Konu, üç ana kavramsal eksen üzerinden ilerlemektedir. Bunlar: 1- Hukukî çerçeve: İşlam fıkhı, Hanefî mezhebi ve fetvaların kilise bakım ve onarım sürecindeki rolü; 2- İdari ve bürokratik işleyiş: Kadı, Hassa Mimarlar Ocağı, şeyhülislam ve padişah izni ile sürecin işleyişi ve 3- Toplumsal boyut: Halkın veya cemaatlerin kiliselerin onarımı veya yeniden inşası için talepleridir. Ayrıca çalışma, Osmanlı döneminde Diyarbakır'daki gayrimüslim cemaatlerine ait kiliselerin kültürel miras, diaspora ve inanç turizmi bağlamındaki önemine de dikkat çekmektedir.

2. ALAN YAZIN TARAMASI

2.1. Diyarbakır'ın Tarihsel Gelişimi ve Konumu

Diyarbakır şehri, Mezopotamya'nın kuzeyinde, Dicle Nehri'nin batı ucunda, Karacadağ'a kadar uzanan geniş Bazalt Yaylası'nın üzerine kuruludur (Beysanoğlu, 2003). Bölge, tarih boyunca birçok uygarlığın yerleşim yeri olarak tercih ettiği stratejik bir coğrafyada yer almaktadır. Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bu bölge, sahip olduğu verimli topraklar ve iklim koşulları nedeniyle tarihte “Bereketli Hilal” olarak adlandırılmıştır (Soyukaya, 2015). Dicle Vadisi'nden 100 m yükseklikte olan arazinin doğal yapısı, kalenin şeklini sınırlandırmıştır. Diyarbakır şehrinin etrafını çevreleyen surlar Dışkale; bu surların içinde kalan ve tekrar surlarla çevrilen yer ise İçkale olmak üzere iki kısma ayrılır (Kejanlı & Dinçer, 2011). Fiskaya üzerine kurulu olan İçkale'deki Amida (Virantepe) Höyükte ilk yerleşimin M.Ö. 7000 yılına, yani Orta Neolitik Dönem'e kadar uzandığı ve bu yerleşimin günümüze kadar kesintisiz bir şekilde sürdüğü anlaşılmaktadır (Beysanoğlu, 2003). Höyükte gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda, tarihöncesi dönemden başlayarak Yeniçağ'a kadar uzanan döneme ait seramik kap parçaları ile yontma taş aletlere rastlanmıştır (Ökse, 2015; Arslan, 1999).

Diyarbakır, tarih boyunca birçok uygarlığın merkezi olmuştur. Subarular, Hurritler, Mitanniler, Aramiler, Asurlar, Urartular, Medler ve Persler gibi erken dönem medeniyetler, bu bölgede siyasi varlıklarını sürdürmüştür (Parla, 2005). Büyük İskender'in fetihleriyle Makedonya hâkimiyeti başlamış, Helenistik dönemi takiben Partlar ve daha sonra Romalılar bölgeye hâkim olmuştur. Kent, Roma İmparatorluğu döneminde, Sasanîler'e bağlı Ermenistan topraklarının sınırında stratejik bir askeri üs konumuna gelmiştir. 324-337 yılları arasında İmparator Büyük Constantinus, kentin etrafına sur inşa etmiştir. İmparator II. Constantius döneminde ise günümüzde Mardin Kapı, Yeni Kapı ve Harput Kapı'sı arasında yer alan surların doğu bölümü inşa edilerek kent savunması daha da güçlendirilmiştir. Ancak, 359 yılında kuşatma sonucunda şehir Sasanîler'in denetimine geçmiştir (Parla, 2005; Dalkılıç & Nabikoğlu, 2012; Boran & Aykaç, 2019; Aylar, 2019).

İslam fetihlerinin başlamasıyla 639 yılında Halid b. Velid öncülüğündeki İslam ordusu tarafından fethedilen Diyarbakır; Emeviler, Abbasiler, Hamdaniler ve Büveyhoğulları gibi hanedanlar tarafından yönetilmiştir (Sütcü, 2023; Parla, 2005;

Tuncer, 2012). Mervaniler döneminde ise bölgesel idari bir merkez haline gelmiştir (Yaz & Ünal, 2019).

Diyarbakır, 1401 yılında Akkoyunluların başkenti olmuştur. 1515 yılında Osmanlı İmparatorluğu topraklarına katılmıştır (Tuncer, 2002). İçkale’de Artuklular döneminde mimari ve idari açıdan önemli dönüşümler yaşamıştır. Bu dönemde saray, burçlar ve kamu yapıları inşa edilmiştir. Melik Salih Nureddin Mahmud döneminde inşa edilen Evli Beden ve Yedi Kardeş burçları ile mozaikli Artuklu Sarayı, bu dönemin en önemli mimari örneklerindendir (Boran, 2011; Dalkılıç & Nabikoğlu, 2015; Boran & Aykaç, 2019). Osmanlı döneminde İçkale, adliye, cezaevi ve devlet daireleri gibi kamusal işlevler üstlenmiş; eyalet sistemi içerisinde önemli bir vilayet merkezi hâline gelmiştir (Arslan, 1999). Kanuni Sultan Süleyman döneminde fiziki yapısında önemli dönüşümler yaşanmıştır. İçkale’ye yeni burçlar eklenmiş, surlar güçlendirilmiş ve su kemerleri ile Hamravat suyu şehre kazandırılmıştır (Sözen, 1971; Yeşilbaş, 2012). Söz konusu dönemde inşa edilen hanlar, kervansaraylar ve çarşılar şehrin ekonomik canlılığını artırmış, bu sayede Diyarbakır, önemli bir ticaret merkezi olma özelliğini kazanmıştır (Dalkılıç & Nabikoğlu, 2012). Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Diyarbakır’ın Osmanlı döneminde önde gelen ilim ve ticaret merkezlerinden biri olduğunu ifade etmiştir. Şehir, askeri üs olma fonksiyonunu yitirmemiş ve Kanuni Sultan Süleyman’ın Bağdat Seferi sırasında lojistik merkez olarak kullanılmıştır (Haspolat, 2014).

Kentin fiziksel yapısı, doğal çevresiyle bütünleşik bir şekildedir. Dicle Nehri’nin kenarında, Karacadağ bazaltlarının oluşturduğu plato üzerinde yer alan şehir, konumu itibarıyla savunmaya elverişlidir (Parla, 2005). Bu özelliğiyle tarih boyunca birçok saldırıya karşı korunabilmiştir (Boran & Aykaç, 2019).

Dicle Nehri hem tarımsal açıdan hem de ulaşım açısından şehrin gelişiminde belirleyici rol oynamıştır. Şehrin çevresinde yer alan Hevsel Bahçeleri ise tarımsal üretim açısından yerleşime elverişli koşullar sunmuştur (Parla, 2005; Soyukaya, 2015).

Tüm bu bilgiler ışığında Diyarbakır, jeopolitik konumu, kültürel çeşitliliği ve mimari mirası ile Anadolu’nun kadim yerleşimlerinden biri olarak tarih boyunca sürekli önemini korumuş ve birçok uygarlığın izlerini bünyesinde barındırarak günümüze taşımayı başarmıştır (Kejanlı D. T., 2004; Ökse, 2015).

2.2. Diyarbakır'da Hristiyanlık ve Kilise Oluşumu

Diyarbakır, İslamiyet öncesi dönemden itibaren farklı dinî ve inanç gruplarının bir arada yaşadığı bir kenttir. Özellikle Şemsîler/Harranîler, Musevîler ve Hristiyanlar bu bölgede öne çıkan inanç toplulukları arasında yer almıştır. Çalışmamız itibarıyla kiliseler ele alınacağı için bu topluluklardan sadece Hristiyanlardan bahsedilecektir. Hristiyanlığın Diyarbakır'da yayılması Miladi 1. yüzyılda Şanlıurfa ile eşzamanlı olarak, Hz. İsa'nın havarilerinden Adday tarafından gerçekleştirilmiştir (Tuncer, 2002). Roma İmparatorluğu'nun IV. yüzyılda bu dini resmî olarak tanınmasının ardından kentte Hristiyanlığın serbest bir şekilde yaşanabildiği bir ortam doğmuş ve mabetlerin inşasına imkân tanımıştır (Beysanoğlu, 2003).

Bizans döneminde Diyarbakır (Amida)'da önemli mimari faaliyetler gerçekleştiği bilinmektedir. Özellikle İmparator Anastasius zamanında şehrin ana çekirdeğini oluşturan İçkale'de yeni askerî yapılar inşa edilmiş, kışlalar ve savunma yapıları güçlendirilmiştir (Demirtaş, 2007). Kiliselerin inşası, IV. ve V. yüzyıllardan itibaren bölgenin Hristiyanlaşma süreciyle aynı döneme denk gelmektedir. Hristiyanlığın erken döneminde inşa edildiği varsayılan Meryem Ana Kilisesi'nin ilk inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, Nusaybinli Mar Afram'ın 300 yılında bu kilisede vaftiz edildiğine dair kayıtlara dayanarak, yapı, en geç 4. yüzyılın başlarına, yani miladi 300 yılına tarihlendirilmektedir (Ökse, 2015). 325 yılında İznik Konsili'nin Diyarbakır'ı resmen bir piskoposluk merkezi olarak tanınması o dönemde kentte mutlaka kiliselerin de bulunduğuna işaret etmektedir (Parla, 2004). Tarihî kaynaklar, Diyarbakır İçkale bölgesinde yer alan erken tarihli iki farklı kiliseden söz etmektedir (Dolapönü, 1956-1958). Bunlardan biri, Nasturî cemaatine ait olan Manastır Kilisesi yani Saint George (Sen Corc, Kara Papaz) Kilisesidir ve üzerindeki kitabeden anlaşıldığına göre 518 yılında onarım görmüştür (Haspolat, 2014). Diğer kilise ise Rum Kilisesi olarak zikredilmekte ve kesin inşa tarihi bilinmemektedir (Sami, 1308). Ancak bu yapının Diyarbakır'daki en erken tarihli kilise olabileceği tahmin edilmektedir (Berchem M. V., 1911). Bu kilisenin yerine cami inşa edildiğine dair görüşler de mevcuttur. Nitekim Miladi 8. yüzyılın başlarında, Halifeler döneminde Paşa Sarayı yakınlarında bulunan bir kilisenin camiye dönüştürüldüğü ifade edilmektedir. Mevcut bilgiler günümüzde Kale Camii (Hz. Süleyman camisi) olarak bilinen yeri göstermektedir (Berchem & Strzygowski, 1910). Başka bir kaynağa göre 520 yılında Diyarbakır Metropolit Mar-Mara'nın inşa ettirdiği

Mar-Şilo Kilisesi'ne dair bilgiler mevcut olsa da bu yapının günümüzdeki yeri tam olarak bilinmemektedir (Dolapönü, 1956-1958). Aynı dönemde Meryem Ana Kilisesi'nin güneydoğusunda bulunan Mar-Kozma ve Damyana Kiliseleri yapıldığı düşünülmektedir (Parla, 1990). 544 yılında Urfa Kapı civarında bulunan Ayn-ı Ze'ura kaynak suyuna yakın bir noktada inşa edilen Mar Zuoro Kilisesinden bahsedilmektedir (Tuncer, 2002). 577 yılında Sasani Perslerinin, Amida'yı kuşatması neticesinde burada bulunan kiliseleri ve manastırları yok ettiğine dair bilgiler mevcuttur (Kütük, 2015). 5. yüzyılda Diyarbakır'da keşişlerin olması aynı zamanda kiliselerin varlığının da işareti olarak değerlendirilmektedir. Kentte, 7. yüzyılın ikinci yarısında iki kilisenin daha varlığına dair bilgiler mevcuttur (Ritter, 1858). Tüm bu verilerden anlaşıldığı üzere, Bizans döneminde Diyarbakır (Amida) kentinde çok sayıda kilise ve manastır yapısı bulunmaktaydı.

Kentsel sit alanı olan Sur içinde kiliselerin sayısına ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. 1287 H. (1870-1871) Salnamesinde Diyarbakır merkez sancağında 2 Patrikhane, 13 Kilise olduğu bilgisi yer almaktadır. 1290 H. (1873-1874) Salnamede ise 11 kilise, 3 şapel ve 1300 H. (1882) yılından, 1317-1379 H. (1901-1902) yılına kadar olan Salname kayıtlarında Diyarbakır'da 5 adet merkez kiliseden bahsedilmektedir. Tuncer (2002, s.17), yıkılanlarla birlikte toplam 22 kilise bilgisini aktarmaktadır. Şevket Beysanoğlu (2003, s.133) ise toplam kilise sayısını 13 olarak vermektedir. Ancak, bu çalışmada toplam 18 kiliseden bahsedilmektedir.

2.2.1.Kavramsal olarak bazilika

Hristiyan ibadet mekânlarının mimari evrimi, Roma İmparatorluğu'nun sivil yapılarından biri olan bazilika ile başlar (Öztaşkın, 2018). İlk Hristiyan kiliselerinin ortaya çıkışından önce, toplumsal yaşamda önemli işlevler üstlenen bazilikalar, mimari planları ve işlevsel nitelikleriyle, sonraki dönemlerde inşa edilen kilise yapıları için bir temel teşkil etmiştir. Bu durum, Hristiyanlığın yasaklı bir inanç olmaktan çıkıp imparatorluk tarafından tanınan ve desteklenen bir dine dönüşmesinin ardından ibadethaneler için uygun bir model arayışına girilmesiyle açıklanabilir (Peker, 2006). Nitekim, Roma'nın resmî dini haline gelmeden önce, Hristiyanlar ibadetlerini gizli veya

geçici mekânlarda örneğin evlerin iç avlularında, katakomplarda¹ veya mağaralarda gerçekleştirmişlerdir. Ancak, 313 yılında Milano Fermanı ile Hristiyanlığın serbest bırakılması ve 380 yılında Roma imparatoru Theodosius tarafından resmî din olarak tanınmasıyla birlikte kamusal alanda anıtsal ibadet mekânlarına ihtiyaç duyulmuştur (Kaya, 2020).

Baziliklar, Roma’da M.Ö. II. yüzyıldan itibaren inşa edilmiştir. Başlangıçta kamusal işlevlere hizmet eden yapılar olarak tasarlanmış ve genellikle forumların çevresinde konumlandırılmışlardır. Bu yapılar, ticari faaliyetlerin gerçekleştirildiği pazar yerleri ile adli işlemlerin yürütüldüğü mahkeme salonlarının bir arada bulunduğu mekânlar olarak işlev görmüştür. Bazilika, Antik Atina’da pazar yerinde başyargıcın oturduğu ve adaletin uygulandığı bir yapı olarak tanımlanır. Roma mimarisinde ise bu terim, iç mekânda sıralanmış sütunlarla üç veya beş nefli olarak planlanan ve genellikle apsisle sonlanan dikdörtgen planlı kamusal binaları ifade etmektedir (Peker, 2006). Hristiyanlığın IV. yüzyılda resmî din olarak kabul edilmesiyle birlikte, bazilikalar bu yeni inancın ibadet mekânlarına dönüşmüştür. Pagan tapınaklarının tanrılara adanmış kutsal mekânlar olması nedeniyle bu yapılar Hristiyanlar tarafından benimsenmemiş ve bazilika planlı yapılar tercih edilmiştir (Kaya, 2020). Böylece bazilikalar, Hristiyan topluluğun bir araya geldiği, ayinlerin ve ritüellerin gerçekleştirildiği merkezî ibadet alanları haline gelmiştir. Bu aynı zamanda Hristiyan mimarisinin şekilsel olarak temel özelliklerini de oluşturmaktadır (Haspolat, 2014).

“Bazilika” teriminin etimolojik kökeni, Yunanca *basilikē* yani “Krala ait” sözcüğüne dayanmaktadır. Kavram, yapının işlevini, siyasi ve dini otoriteyi de işaret etmektedir (Peker, 2006). Hristiyanlık bağlamında bazilika hem Tanrı’nın evi hem de ruhani iktidarın mekânı olarak kutsallaştırılmıştır (Haspolat, 2014). Bu anlam, özellikle imparatorluk himayesindeki kilise yapılarında daha belirgin hale gelmiştir. Böylece bazilikal plan hem sembolik hem de işlevsel yönleriyle Doğu ve Batı Hristiyanlığı’nın kilise mimarisinde kalıcı bir iz bırakmıştır (Tezokur, 2021).

¹ Katakomp hem yer altı mezar yeri hem de ibadet mekânı olarak kullanılan yapı (Gur, Demir, & Çelik, 2024).

2.2.2.Kavramsal olarak kilise

Kilise, terim olarak kökeni Yunanca *ekklesia* sözcüğüne dayanmaktadır. Başlangıçta “toplantı” ya da “çağrılanlar topluluğu” anlamında kullanılmış ve zamanla Hristiyan cemaatlerinin ibadet için toplandıkları mekânları ifade eden bir kavrama dönüşmüştür (Ahunbay, 1997). Hristiyanlık, Roma İmparatorluğu’nun resmî dini haline geldikten sonra ibadet mekânları kamusal alanlara taşınmıştır (Öztaşkın, 2018).

Kilise, Tanrı’nın halkıyla buluştuğu kutsal bir mekân, inananların manevi birliği olarak değerlendirilmiş ve bu anlayış mimariye de yansımıştır (Tezokur, 2021). Yapı, genellikle doğuya, güneşin doğuş yönüne bakacak şekilde konumlandırılmıştır. Bu yönelimin, güneşin yaşam kaynağı olması nedeniyle ilahi nurun sembolü olarak yorumlandığı bilinmektedir. İlk yüzyıllarda ayin düzeni, ayin yöneticilerinin geniş çerçeveli uygulamalarıyla şekillenmiştir. Hristiyanlığın yayılması ve farklı yorumların ortaya çıkmasıyla birlikte ritüel düzeni sıkı kurallarla belirlenmiş ve yazılı tören metinleri oluşturulmuştur (Ahunbay, 1997). Kilise mimarisindeki biçimsel farklılıkların nedeni çoğunlukla geleneksel mimaride kullanılan malzemeler ve yerel yapı tekniklerinden kaynaklanmıştır (Haspolat, 2015).

M.S. 476’da Batı Roma İmparatorluğu’nun yıkılmasının ardından Roma Kilisesi ile Bizans Kilisesi arasında gelişen teolojik ve idari görüş ayrılıkları, 1054’teki “Büyük Ayrılık” (Schisma Magna) ile belirginleşmiştir (Coşkun A. , 2021). Bu olay, Batı’da Katolik, Doğu’da ise Ortodoks mezheplerinin kurumsallaşmasına yol açmıştır (Tezokur, 2021). Katolik mezhebi Roma’daki Papa otoritesi altında merkezileşirken, Ortodoks mezhebi Papanın evrensel yetkisini reddederek yerel patriklikler etrafında özerk bir yapıda gelişmiştir (Kaya, 2020). Özellikle İstanbul’daki Rum Ortodoks Patrikhanesi, Küçük Asya’dan Balkanlar’a kadar uzanan geniş bir bölgede dini otorite iddiasında bulunmuştur (Keskin, 2023).

2.3. Fetihten Sonra Osmanlı’nın Bölgedeki Hâkimiyeti

Diyarbakır, I. Selim zamanında İdris-i Bitlisinin yardımıyla 1515 yılında Osmanlı’nın yönetimine geçerek merkez eyaletlerden biri olmuştur (Beysanoğlu, 1963; Parla, 2005). “Diyârbekir” adı genellikle eyaletin tümünü ifade ederken, “Amid” ismi yalnızca bugünkü Diyarbakır şehir merkezini tanımlamak üzere kullanılmıştır (Akdağ,

1979). 19. Yüzyılda Diyarbakır, “Paşa Sancağı” bir diğer ifadeyle “Merkez Sancak” statüsünü korumuş ve eyaletin hem idarî hem de siyasî merkezini teşkil etmiştir. Burada görev yapan eyalet yöneticileri aynı zamanda şehir ve sancağın idaresinden doğrudan sorumlu kişilerdir (Alican, 2019). Osmanlı taşra yönetim yapısı merkeziyetçiliktir. Bu karakteristik özellik Diyarbakır’da da kendini göstermiş ve yönetimle halk ilişkisinin temel belirleyicisi olmuştur. Osmanlı idaresi altında şehirdeki sosyo-politik istikrarın sürekliliği, yerel yöneticilerin adaletli, kuşatıcı ve mutedil yönetim anlayışıyla bağlantılıdır (Yılmazçelik, 2021).

Osmanlı yönetimi, şehre büyük önem vererek kapsamlı imar faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Bu dönemde Diyarbakır surları onarılmış, camiler, medreseler, hanlar, kervansaraylar, hamamlar ve çarşılar inşa edilmiştir. Kültürel anlamda da Diyarbakır, Osmanlı döneminde bir ilim ve irfan merkezi hâline gelmiştir. Şehirde çok sayıda medrese ve kütüphane kurulmuş, dinî ve edebî ilimlerde eğitim veren kurumlar faaliyet göstermiştir (Boran & Aykaç, 2019). Diyarbakır’ın hem bir idari merkez hem de bir kültür, eğitim ve ticaret şehri olarak yeniden inşa edilmesi sürecinde Osmanlı, şehirde yaşayan gayrimüslim topluluklara yönelik politikalarını, “fetihten önceki durumun muhafazası” ilkesine dayandırmıştır (Özcoşar, 2018). Bu doğrultuda söz konusu cemaatlerin kendi dini-idari özerkliklerini tanıyan ve koruma esasına dayalı bir yönetim anlayışı olan “millet sistemi” benimsenmiştir. Osmanlı millet sistemi, temel olarak iki ana gruba ayrılmıştır. İlk grubu Müslüman tebaanın oluşturduğu İslam milleti meydana getirirken, bu grubun kendi içinde herhangi bir alt sınıflandırmaya tabi tutulmadığı görülür. Buna karşılık, ikinci grupta yer alan gayrimüslimler ise “*milel-i gayrimüslime*” adıyla anılmış ve kendi aralarında etnik ya da mezhebi temellere dayalı ayrımlara tâbi tutulmuşlardır (Eryılmaz, 1994; Başar, 2017; Demir Ş. , 2025). Bu bağlamda Ermeniler, Rumlar, Katolik Ermeniler, Süryaniler, Katolik Süryaniler gibi alt gruplar belirgin hale gelmiştir. Gayrimüslim topluluklar, “zimmi” statüsünde kendi dini liderleri aracılığıyla işlerinde (özellikle evlilik, boşanma, miras gibi kişisel hukuk alanlarında) otonom karar alma yetkisine sahip olmuşlardır (Lewis & Braude, 1982; Kenanoğlu, 2004). Bununla birlikte gayrimüslimler, askeri görevlerden ve toprak mülkiyeti hakkında istisna tutuldukları için, ekonomik faaliyetlerde (ticaret, zanaat vb.) yoğunlaşmışlardır. Osmanlı’nın son dönemlerinde, özellikle Tanzimat sonrası, gayrimüslimler bürokratik ve yönetsel yapılarda daha fazla yer almaya başlamıştır (Özcoşar, 2003). Avrupa devletlerinin, Osmanlı’daki gayrimüslimler üzerindeki koruyucu ve baskılayıcı

politikaları, bu grupların devlet içinde daha görünür roller üstlenmesini kolaylaştırmıştır (Bozan, 2015). Nitekim Diyarbakır'da birden fazla ülkenin konsolosluk düzeyinde temsilcilik açması, bu sürecin somut göstergelerinden biri olarak değerlendirilmektedir (Kenanoğlu, 2004).

Millet sisteminde, her cemaatin kendi dini inançlarına has teşkilatlanmaları mevcuttu. Tüm Hristiyan cemaatler için bu teşkilatlanmanın merkezinde kilise bulunmaktaydı. Her dini grubun en yüksek din adamlarından biri, kendi cemaatleri tarafından o cemaatin lideri olarak seçilir ve kendi topluluğunu yönetmekle görevlendirilirdi (Özcoşar, 2008). Böylece din esasına dayanan cemaatler beratlarla kendilerine verilen özerklik sayesinde, Osmanlı egemenliğinde, kendi din, hukuk ve geleneklerini korumuşlardır (Alanoğlu, 2020).

Gayrimüslim cemaatlerin liderleri, kendi topluluklarının idaresinden doğrudan Sultan'a karşı sorumlu kabul edilmiştir. Her cemaatin başında patrik adı verilen dini lider, patriğin altında metropolit, murahhas, serpiskopos, piskopos veya patrik vekili adı verilen, cemaatin taşrada hem dini işlerini hem de resmi otoriteler ile ilişkilerini düzenlemekle görevli ruhaniler yer alırdı (Özcoşar, 2008).

2.4. Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Kiliselerinin Cemaat Temelli Sınıflandırılması

Hristiyan toplulukların Osmanlı toplum yapısı içindeki yerini ve ibadet mekânlarının statüsünü sağlıklı biçimde değerlendirebilmek için her bir cemaatin hem kendi iç dinamikleri hem de diğer topluluklarla olan tarihsel ve mezhepsel ilişkileri birlikte ele alınmalıdır. Bu çerçevede, özellikle Süryanilerin Nasturiler ve Keldaniler arasındaki mezhepsel ayrışmalar Tablo 2.1'de belirtildiği üzere grupların tarihsel serüvenini anlamak açısından temel bir gerekliliktir (Özcoşar, 2008). Bu ilişkisel çerçeve ortaya konduktan sonra, her cemaatin kendine özgü mezhepsel kimliği içerisinde değerlendirilmesi esas alınmış ve böylece kiliselerin statüsü, onarım süreçleri ve temsiliyet sorunları daha kapsamlı bir biçimde analiz edilmiştir. Bu bağlamda kentin dini mozağinde önemli bir yer tutan Hristiyan milletler; Süryaniler (Yakubi), Ermeniler (Gregoryen), Keldaniler, Ortodokslar (Rum) ve Asuriler (Nasturi) olarak sınıflandırılmışlardır (Tezokur, 2010).

2.4.1. Süryaniler

Diyarbakır'da varlık gösteren en önemli Hristiyan topluluklardan biridir. Hz. Nuh'un oğlu Sam'ın oğlu Aram'ın soyundan geldiklerini iddia etmektedirler (Günel, 1970). Süryani kaynaklarında yer alan bilgilere göre, Aramî halkı, İncil'in öğretilerini ilk kez Suriyeli Hristiyan müjdeciler aracılığıyla duyarak Hristiyanlığı kabul etmiş ve "Süryani" adı altında bir mezhep kimliği kazanmışlardır (Budak & Kalay, 2024). Hz. İsa'dan kısa bir süre sonra, Kudüs'teki ilk Hristiyan topluluğun yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri sonucunda Antakya'da yeni bir cemaat oluşmuştur (Atiya, 2005). Bu süreçte Antakya'daki inananlar, tarihte ilk defa "Hristiyan" adını kullanmaya başlamışlardır (Gülü, 2018). Bizans İmparatorluğu'nun Hristiyanlığı resmi din olarak benimsemesinin ardından, bu inancı ve dinî önderlerini kendi siyasal hedefleri doğrultusunda yönlendirme çabaları yoğunluk kazanmıştır (Özcoşar, 2014; Küçük, 2019). Bu nedenle 6. yüzyılın ortalarında Nusaybin Teoloji Okulu'ndan yetişmiş olan Edessa Metropoliti Yakub Baraday ile temasa geçilmiştir (Atiya, 1967). Yakub, İstanbul'da tutuklu bulunan İskenderiye Patriği Theodosius tarafından "evrensel metropolit" unvanı ile yetkilendirilmiş ve böylece Süryani Kilisesi'nin yeniden teşkilatlanma sürecini başlatmıştır. Bu gelişmenin bir sonucu olarak söz konusu cemaat, Yakub'un adıyla anılarak "Yakubîler" şeklinde tanımlanmıştır (Abdalla, 1993). Ancak, Tablo 2.1'de özetlendiği gibi Süryani Hristiyanları Doğu ve Batı Süryanileri olarak ayrılmışlardır. Bu iki yönelim sonucunda Nasturi ve Keldani gibi farklı mezhebi geleneklerin oluşmasına yol açmıştır (Turgut R. , 2018).

Diyarbakır, Süryani Kadim Cemaati için önemli bir dini merkezdir ve bir dönem Süryani Kadim Patrikliği'ne ev sahipliği yapmıştır. 1034 yılında Patrik IV. Diyonosiyos döneminde Malatya'dan Diyarbakır'a taşınan Patriklik merkezi, yaklaşık 22 yıl boyunca burada faaliyet göstermiştir. Patriklik daha sonra, 1056 yılında bugünkü Mardin il sınırları içinde yer alan Deyru'z-Zaferan Manastırı'na nakledilmiştir (Bozan, 2015; Tezokur, 2021).

Osmanlı döneminde ise Süryaniler, dini ve idari yapılanmalarını sürdürmekle birlikte, zaman zaman merkezi otorite nezdinde temsil ve tanınma konusunda çeşitli güçlüklerle karşı karşıya kalmışlardır. Nitekim 19. yüzyıla ait arşiv belgelerinde Süryani Patrikliği'nin Ermeni Patrikliği'ne bağlı bir yapı olarak tanımlandığı açıkça görülmektedir (BOA, 1255-1328 H.). Bu dönemde Süryani patriğinin atanması dahi

Ermeni Patrikhanesi aracılığıyla gerçekleştirilmiştir (Şimşek, 2016). Süryani toplumuna ait beratlar ve diğer resmî yazışmalar da Ermeni belgeleri arasında yer almıştır (BOA, 1251-1329 H.). Bunun en belirgin örneği, cizye kayıtlarında gözlemlenmektedir. 1840'ta Mardin'de Süryaniler ayrı bir başlık altında kaydedilmişken, 1847'de Bedirhan Bey isyanı sonrasında yapılan yeni kayıtlarda aynı Süryani köyleri "Ermeni" olarak yazılmıştır (BOA., 1135). Ancak, 16. ve 18. yüzyıllar arasındaki belgeler, bu bağlılığın her zaman geçerli olmadığını, bazı durumlarda Süryani patriğinin doğrudan Osmanlı merkezi ya da yerel yöneticiler aracılığıyla atanabildiğini göstermektedir (Şimşek, 2005). İdari belirsizlik ve dolaylı temsil, Süryani kiliselerinin tanınmasını ve onarılmasını doğrudan etkilemiştir.

2.4.2. Nasturiler

Hristiyanlığın doğu kollarından biri olan Doğu Asur Kilisesi'ne bağlı, kadim bir topluluktur. Mezopotamya ve çevresinde yoğunlukla yaşayan bu cemaat, yüzyıllar boyunca bağımsız bir patriklik yapısı altında dini ve idari varlığını sürdürmüştür. Nasturîlerin patriklik geleneği, 15. yüzyılın sonlarında veraset usulüyle (genellikle amcadan yeğene) devam etmiştir (Özcoşar, 2016). Ancak bu sistem, patriklik seçimlerinde ihtilafa yol açarak toplumsal bütünlüğü zayıflatmıştır. Başlangıçta yöntem, istikrarı sağlamak amacıyla benimsenmiş olsa da zamanla ehliyetsiz kişilerin patrik olmasıyla birlikte hem ruhani hem de toplumsal alanda ciddi meşruiyet krizlerine yol açmıştır (Atiya, 2005). Bu ortamda, Katolik misyonerler 16. yüzyılda bölgede etkilerini artırarak mezhepsel ayrışmayı tetikleyen bir rol oynamışlardır (Said, 1999). 1551 yılında patriklik makamının veraset yoluyla devredilmesine yönelik itirazlar sonucunda yaşanan patrik seçimi krizi, Nasturîler arasında mezhepsel ve kurumsal bir bölünmeye yol açmıştır (Albayrak, 1997). Katolikliği kabul etmesiyle birlikte, Nasturî Kilisesi içerisinde kurumsal bir ayrışma meydana gelmiş, bu ayrışmanın sonucu olarak Keldânî Katolik Kilisesi ortaya çıkmıştır (Atiya, 2005). Bu olay, Nasturî topluluğunun Katolik ve geleneksel (Nasturî) iki ayrı patriklik yapısı altında bölünmesine yol açmıştır (Tuncer, 2002). Osmanlıda Nasturiler, ağırlıklı olarak Van, Urmiye ve Musul üçgeninde yer alan dağlık bölgeler ile özellikle Hakkâri ve çevresinde yoğun olarak yaşamışlardır (Haspolat, 2014). Bu bölgenin hem coğrafi zorluğu hem de merkezî otoriteden uzak oluşu söz

konusu toplulukların uzun süre izole kalmalarına ve kendi iç dinamikleri doğrultusunda varlıklarını sürdürmelerine neden olmuştur (Özcoşar, 2016).

2.4.3. Keldaniler

16. yüzyılda Nasturîlikten ayrılarak Katolikliğe geçen bir Doğu Hristiyan topluluğu olarak ortaya çıkmıştır. 1553 yılında Yuhanna Sulaka'nın Katolik Patrik olarak tanınmasıyla birlikte Keldânî Katolik Kilisesi resmen kurulmuş ve bu tarihten itibaren Mezopotamya'nın çeşitli merkezlerinde teşkilatlanmıştır (Şimşek, 2016). Diyarbakır'daki varlıkları da bu süreçle görünür hâle gelmiştir. Alman doğubilimci Julius Heinrich Petermann, 19. yüzyıldaki gözlemlerine dayanarak, Keldânîlerin şehirde yaklaşık 175'ten itibaren yaşadıklarını ve Mar Petyun Kilisesi'nin onlara ait olduğunu belirtmektedir (Haspolat, 2014). 17. ve 18. yüzyıllarda Nasturî ve Keldânî cemaatlerinin Diyarbakır'daki nüfusu giderek azalmış, göç ve diğer sosyo-politik faktörler nedeniyle zayıflamışlardır (Turgut R. , 2016). Mezhepsel ayrışmanın etkisiyle, Keldânîler kendi kiliselerini Nasturîlerin kullanımına açmamıştır (Tuncer, 2002). 19. yüzyılda Katolikleşme faaliyetleri hız kazanarak Keldânîlerin Papalık ile bağlarını güçlendirmiştir (Özcoşar, 2016). Buna karşın geleneksel Nasturî ritüellerinden ve ibadet biçimlerinden büyük ölçüde vazgeçmemişlerdir (Haspolat, 2014). Bu dönem boyunca her iki topluluk da dini kimliklerini muhafaza etmeye çalışmış, ancak Keldânîler Katolik hiyerarşisiyle kurdukları ilişkiler sayesinde kurumsal olarak daha güçlü bir yapı geliştirmiştir (Dalyan, 2009).

Tablo 2.1. Süryani, Nasturî ve Keldânî cemaatlerin tarihsel, teolojik ve hiyerarşik ilişkisi

Süryaniler	
Batı Süryanileri (Yakubi/Süryani Kadim)	Doğu Süryanileri
1. Monofizit inancı benimsemişlerdir. 2. Bizans coğrafyasındaki süryaniler, Ruhani yönden direkt Antakya Patriklik kürsüsüne bağlıydı.	1. Diyofizit öğretiyi benimsemişlerdir. 2. Sâsânî/Perslerin coğrafyasında yaşayan Süryânîler, Ruhani yönden idaresi, Antakya Patriklik Kürsüsüne bağlı ancak “mafıryan” veyahut “katolikos” rütbesinde genel bir episkopos tarafından yürütülmekteydi. 3. 431 yılında Patrik Nastur'un yandaşı anlamına gelen “Nasturî” ismini almıştır. 4. 16.yy.’da Roma Katolik Kilisesi ile birleşmeyi benimseyen bir grup, Nasturî Kilisesi’nden ayrılarak Keldani Katolik Kilisesi’ni kurmuştur.

2.4.4. Ermeniler

Diyarbakır’daki en kalabalık gayrimüslim cemaatlerden birini oluşturmuştur. Geniş bir mahalle yerleşimi, aktif bir patriklik yapısı ve güçlü bir vakıf sistemi ile Ermeniler, birçok kiliseye ve manastıra sahip olmuşlardır (Bozan, 2015). Bu cemaatin kiliseleri, çoğu zaman Osmanlı belgelerinde onarım izni alan yapılar arasında yer alır. Diyarbakır’da kilise onarımları açısından en çok belgelenen cemaat Ermeniler olmuştur. 17. yüzyıldan itibaren bölgedeki Katolik misyoner faaliyetleri sonucunda bazı Gregoryen ve Süryani gruplar Katolikliğe geçmiştir (Turgut R. , 2018). Bu süreç, aynı ibadethanenin farklı dönemlerde farklı mezhepler tarafından kullanılmasına yol açmıştır. Özellikle 19. yüzyılda Katolik’in etkisi ve Avrupa elçiliklerinin desteği sayesinde kiliseler onarım imkânı bulabilmiştir (Ertaş, 2015).

2.4.5. Rum Ortodokslar

Rum sözcüğü, Arapçadan Türkçeye geçen bir kelime olup, Arapçada “o” sesinin bulunmaması nedeniyle “Roma”, “Rûm” veya “el-Rûm” biçiminde telaffuz edilmiştir (Biber, 2020). Benzer şekilde Süryani kaynaklarda da Bizanslıları ifade etmek üzere *Romaye* ya da *Rumaye* terimleri kullanılmıştır. Bu sebebiyle hem Süryaniler hem de Araplar, Bizans halkını ve Bizans Devleti’ni “Romaye” veya “er-Rûm” adlarıyla anmışlardır (Yeşua, 1996). Diyarbakır’ın MÖ. 69 yılında Roma hâkimiyetine girmesiyle birlikte Rumların bölgeye yerleştikleri bilinmektedir (Coşkun A. , 2021). Bu bağlamda kentte yaşayan Rumlar, etnik bir kimlikten ziyade Bizans’a bağlı Rum Ortodoks mezhebine mensup Hristiyan topluluğu ifade etmektedir (Tezokur, 2021). Osmanlı döneminde diğer mezhepler kadar belirgin bir iz bırakmamışlardır (Yıldız H. , 2014).

2.4.6. Diyarbakır İncil Topluluğu

Protestan gelenek içerisinde konumlanan bir dini topluluktur. Kökenleri, 1820’li yıllarda ortaya çıkan ve Protestanlığın Anglikan yorumundaki katı hiyerarşik kilise yapılanmasını eleştiren Evanjelik Brethren hareketine dayanmaktadır. Diyarbakır İncil Topluluğu’nun kuruluş süreci, 1989 yılında ABD vatandaşı ve Evanjelik Brethren Kilisesi (Kardeşlik Kilisesi) mensubu Eric W.’nin Diyarbakır’a yerleşmesiyle başlamıştır. 1991 yılında, Türkmen Alevi kökenli Ahmet Güvener’in Hristiyanlığı kabul etmesiyle kilise önderi olmuş ve böylece topluluğun yerel çekirdek kadrosu oluşmuştur. İlk yıllarda toplu ibadetlerini ve içsel eğitim faaliyetlerini cemaat üyelerinin evlerinde sürdürmüşlerdir. Daha sonra 1996 yılında bir kilise inşa etmeye başlamışlardır. İnşaatin 2003 yılında tamamlanmasının ardından gerekli adli ve idari izin süreçleriyle yapı, Diyarbakır Kilisesi adıyla ibadete açılmıştır (Kaya, 2020).

Günümüzde bu topluluk, Diyarbakır İncil Topluluğu, Diyarbakır Mesih İnancılıları veya Diyarbakır Kilisesi gibi farklı adlarla anılmaktadır. Sayısal olarak küçük bir cemaat olmalarına rağmen, dikkat ve ilgi çekmektedirler (Asan, 2023).

2.5. Diyarbakır’da Gayrimüslim Toplulukların Mekânsal Yerleşimi ve İbadethanelerin Dağılımı

Diyarbakır tarihinde demografik yapı; savaşlar, göç hareketleri, salgın hastalık ve kıtlık gibi çeşitli sosyo-politik ve doğal etkenler nedeniyle sürekli değişime uğramıştır (Aşkar & Bakal, 2023). Gayrimüslim nüfusun azalması ise Diyarbakır’ın fethiyle birlikte başlamış ve Osmanlı dönemi boyunca da devam etmiştir (Demir A. , 2009). Nüfustaki bu değişim, şehirdeki toplumsal yapı kadar dini mekânların kullanımı, işlevi ve korunması üzerinde de etkili olmuştur. Örneğin Müslüman nüfusun artmasıyla birlikte cami ve mescit sayısı da artmıştır. Buna karşın, aynı dönemde kent merkezinde önemli bir nüfusa sahip olan gayrimüslim topluluklara ait ibadet mekânlarının sayısında bir artış söz konusu değildir (Yılmazçelik, 2002).

Diyarbakır’ın demografik yapısındaki değişim 16. yüzyıl tahrir defterlerine göre Müslüman ve gayrimüslim arasındaki mekânsal ayrışmanın daha net olduğunu göstermektedir. Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde Diyarbakır’ın sosyo-kültürel yapısına dair önemli gözlemler aktarır (Kılıç D. , 2011). Kent nüfusunun büyük kısmının Kürt, Türkmen, Arap ve Acemlerden oluştuğunu ve kırk yedi mahallenin Müslüman, yedi mahallenin ise Ermenilere ait olduğunu belirtir. Köylü ve şehirli halk içerisinde Ermenilerin sayıca baskın olduğunu bu nedenle bölgenin halk arasında “Ermeni diyarı” olarak anıldığını ifade eder (Okumuş, 2012). 18. yüzyıla ait tahrir kayıtları değerlendirildiğinde, Diyarbakır’da bulunan toplam 94 mahallenin 21 tanesinin Hristiyanlar ve diğer gayrimüslim topluluklar tarafından meskûn olduğu anlaşılmaktadır (Tezokur, 2021). 19. yüzyıl salnameleri, şehirdeki gayrimüslim toplulukların dağılımına dair bilgiler vermekte ve Müslüman nüfusun ağırlıklı olduğundan bahsetmektedir (Parla, 1990). Aynı salnamelerde, gayrimüslim cemaatlere ait kilise ve okullar da isimleriyle birlikte kayıt altına alınmıştır (Aşkar & Bakal, 2023).

Gayrimüslim cemaatlerin mahallelere göre nüfus dağılımına ilişkin veriler incelendiğinde kiliselerin konumlarının da bu nüfus yoğunluğuna paralel bir dağılım sergilediği görülmektedir (Demir A. , 2009). Şekil 2.1’den anlaşıldığı üzere, kiliseler ağırlıklı olarak kentin doğu ve güney kesimlerinde yoğunlaşmıştır. Kuzeybatı bölümünde ise yalnızca Mar Thoma Kilisesi (Ulu Camii) yer almaktadır.

Şekil 2.1. Diyarbakır’da bulunan Kiliselerin Suriçi’ndeki dağılımı (Korkmaz, 2006)

2.6. Diyarbakır’da Osmanlı Dönemi Yüzyıllara Göre Kiliselerin Varlığı

Diyarbakır merkez Suriçi bölgesinde kaynaklar 22 adet kilisenin varlığından bahsetmektedir (Tuncer, 2002). Ancak bu çalışmada yapılan saha incelemeleri, arşiv belgeleri ve yapı envanteri karşılaştırmaları doğrultusunda kiliselerin toplam sayısı 18 olarak belirlenmiştir. Tablo 2.2’de özetlendiği gibi günümüze ulaşan kiliselerin sayısı, yeri tahmin edilen, varlığı bilinen fakat yerleri tespit edilemeyen, camiye dönüştürülen ve kamu kurumlarına tahsis edilen kiliseler olmak üzere ayrı başlıklar altında verilmiştir.

Tablo 2.2. Osmanlıdan günümüze Diyarbakır’daki kiliselerin işlevine göre sınıflandırılması

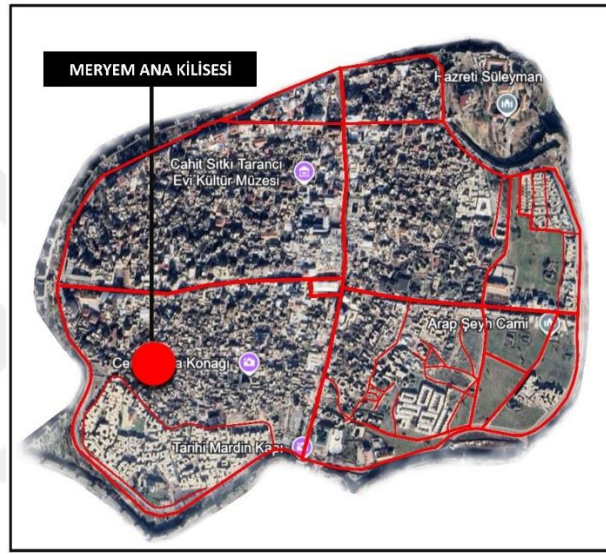
Mevcut Olma Durumu		Kilise Adı	Günümüzdeki İşlevi ve Yeri	Kilise Sayısı
Günümüze Ulaşan Kiliseler		Meryem Ana	Kilise	7
		Surp Giragos	Kilise	
		Mar Petyun	Kilise	
		Saint George	Sanat Galerisi	
		Ermeni Katolik	Kültür ve Sanat Merkezi	
		Süryani Protestan	Eğitim Merkezi	

Mevcut Olma Durumu		Kilise Adı	Günümüzdeki İşlevi ve Yeri	Kilise Sayısı
		Surp Sargis	Restorasyon aşamasında	
Yeri Tahmin Edilen Kiliseler		Meryem-i Zal	İçkale	5
		Mar Kozma	Meryem Ana Kilise'sinin Güneydoğu tarafı	
		Vaftizci Mar Yuhanon	Deva Hamamı civarı	
		Mor Zhuro Kilisesi	Sarı Saltuk Türbesinin yeri	
		Mar Hananyo Kilisesi	Muallak Camii civarı	
Camiye Dönüştürülen Kiliseler		Mar Thoma	Ulu Cami	2
		Saint Teodoros	Kurşunlu Cami	
Hizmet Binası		Süryani Katolik Kilisesi	Çarşı Polis Merkez Amirliği	2
		Latin Kilisesi	Sur Kaymakamlığı Hizmet Binası	
Yeri Tespit Edilemeyen		Mar Şilo Kilisesi	–	2
		Mar İstefanos Kilisesi	–	
Genel Toplam				18

İncil Topluluğu'na ait Diyarbakır Kilisesi 2003'te tamamlanan yeni bir kilise olduğu için çalışmamızın dışında tutulmuştur. Tablo 2.2'dan anlaşılabacağı üzere kiliseler, kullanım biçimlerine ve cemaat ilişkilerine göre sınıflandırılarak daha kapsamlı ve yerinde bir tespit hedeflenmiştir.

2.6.1. Meryem Ana Kilisesi (Kadim Süryani) ve Mor Yakub Kilisesi

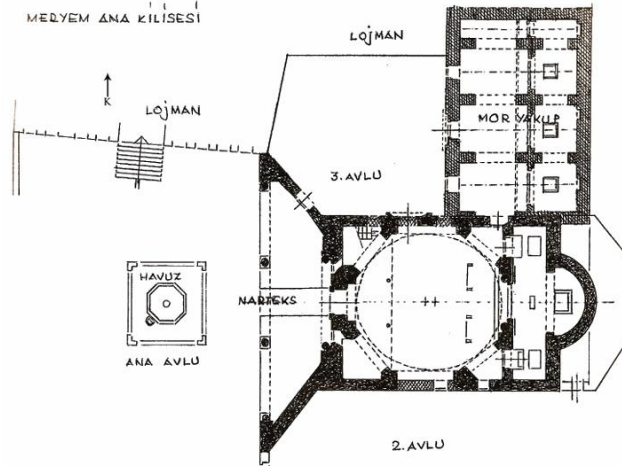
Meryem Ana Kilisesi, Diyarbakır İli, Sur İlçesi'nin Lalebey Mahallesi'nde yer almaktadır. Mülkiyeti Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi Cemaati Vakfı'na aittir. Meryem Ana Kilisesi, tapuda 15 pafta, 311 ada ve 1-8 numaralı parsellerde kayıtlıdır (Şekil 2.2). Söz konusu yapı, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 10.09.1980 tarihli ve A/2082 sayılı kararıyla resmî olarak tescillenmiştir (Hillez & Arslanboğan, 2011).

Şekil 2.2. Meryem Ana Kilisesinin Suriçi'ndeki konumu

(Görsel, 28.10.2025 tarihinde saat 20:20'de Google Earth' den alınıp düzenlenmiştir.)

Yapı, kesme bazalt taş malzeme ile inşa edilmiştir. Üst örtüsü tuğla kubbe, diğer bölümlerinde ise ahşap hatıllı düz damdır. Güney cepheye bitişik olan çan kulesi günümüzde de mevcuttur. Kilise, Mor Yakup adlı kutsal alan, dört ayrı avlu, derslikler ve bir lojmandan oluşan geniş bir alana kurulu kompleks bir yapıdır (Şekil 2.3). Kilisenin ayin dili ise Aramice'dir (Parla, 1990).

Şekil 2.3. Meryem Ana ve Mor Yakup Kilisesi'nin mimari planı (Soyukaya vd., 2012)

Meryem Ana Kilisesi'nin inşa tarihi hakkında farklı görüşler olsa da kilisenin bulunduğu alanda ilk olarak Şemsîlere ait bir tapınağın bulunduğu ve M.S. 280 yılında kiliseye dönüştürüldüğü tahmin edilmektedir (Tezokur, 2021). Nitekim saha araştırması sırasında kilise görevlileri tarafından benzer bilgiler sözlü olarak aktarılmış ve Şekil 2.4.'teki mermer öğelerin Şemsîlere ait eski bir tapınaktan kalma olduğu belirtilmiştir.

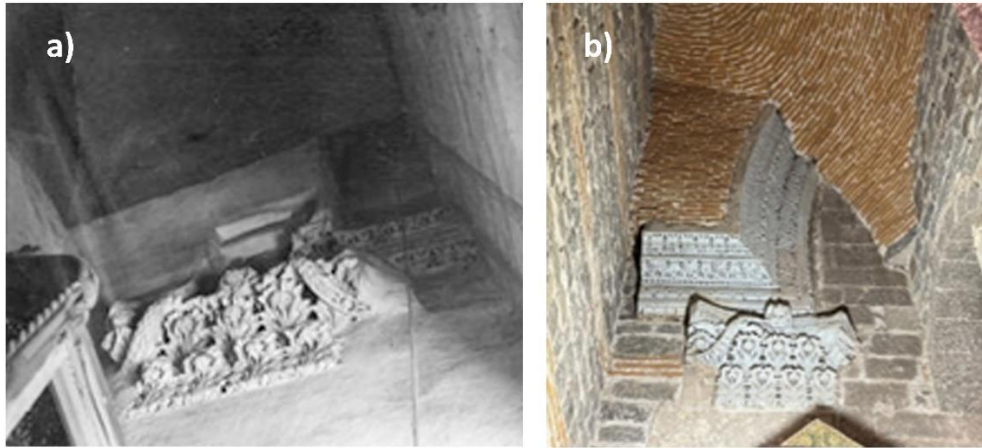

Şekil 2.4. (a)Apsiste bulunan mermer sütunlar, (b) Naos bölümündeki mermer kanatlar, 2025

Başka bir kaynaktan Nusaybinli Mar Afram'ın 300 yılında bu kilisede vaftiz edildiğine dair kayıtlara dayanarak, yapının en geç miladi 300 yılına tarihlendirildiği ifade edilmiştir (Parla, 1990). Diyarbakır Müzesi tarafından hazırlanan envanter fişlerinde ise Kilise III. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Yapı kompleksinde toplam 14 kitabe bulunmaktadır

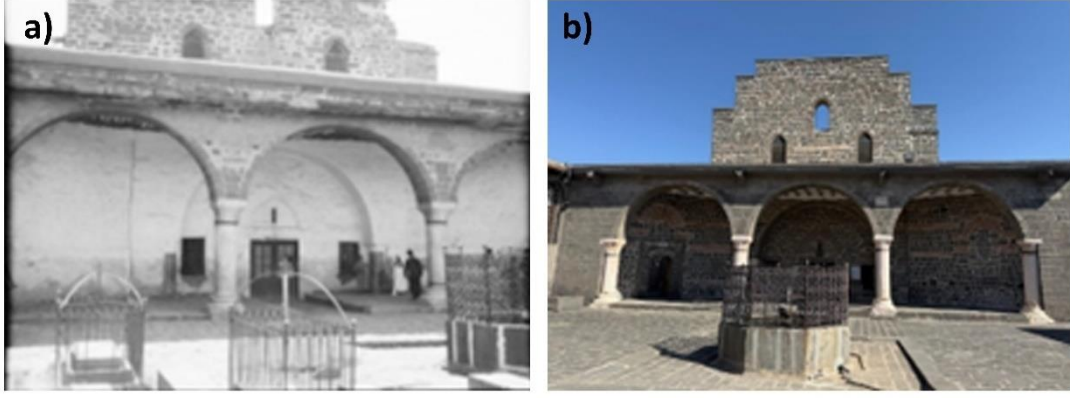
(Tuncer, 2002). Bu yazıtlar, kilisenin farklı dönemlerde uğradığı fiziki müdahaleleri belgelemesi bakımından önem taşımaktadır. Bunlardan en erken tarihli olanı 1533 yılına aittir ve bu kitabe, söz konusu tarihte yapının kapsamlı bir onarım geçirdiğini göstermektedir. Kilise, tarihi süreçte çeşitli doğal afetler ve tahribatlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda, 1297 ve 1648 yıllarında meydana gelen yangınlar, yapıda ciddi hasarlara neden olmuştur. Daha sonraki dönemlerde de belirli aralıklarla onarım görmüş ve 1693 (H. 1105) yılında “Mor Yakup” olarak bilinen bölüm yapıya eklenmiştir. 1719, 1850, 1881 ve 1914 tarihlerinde ve son olarak 2004-2005 yılları arasında geçirdiği restorasyon süreci ile iyileştirilerek bugünkü görünümüne kavuşmuştur (Şimşek, 2006; Hillez & Arslanboğan, 2011).

Şekil 2.5.’te Getrude Bell arşivindeki görseller incelendiğinde süreç içerisinde gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarında Bizans dönemine tarihlenen bitkisel motifli kemer köşeliği gibi bazı yapı elemanları, günümüzde de özgün niteliğini koruyarak varlığını sürdürmektedir.

Şekil 2.5. (a) Meryem Ana Kilisesi Bizans dönemine ait orijinal kemer köşeliği <https://getrudebell.ncl.ac.uk/p/gb-3-1-14-1-118>, (b) Yazar tarafından çekilen görsel, 2025

Bununla birlikte, avluda yer alan mezarlar, günümüzde Mor Yakup Kilisesinin içine taşınmıştır (Şekil 2.6).

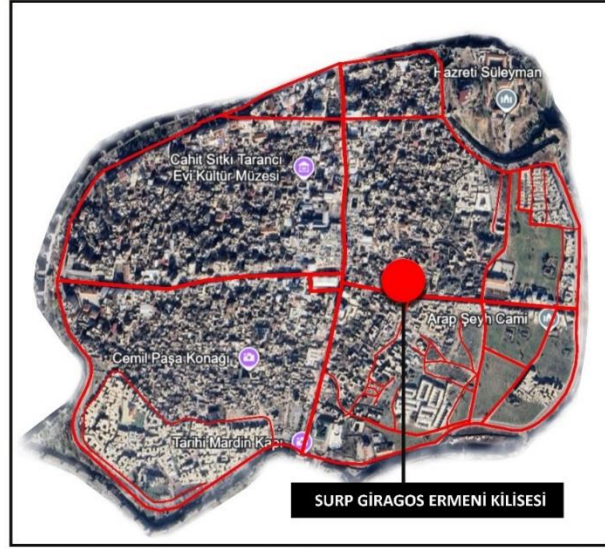
Şekil 2.6. (a) Meryem Ana Kilisesi dış mekân (Bell,1909)
<https://gertrudebell.ncl.ac.uk/p/gb-3-1-14-1-119>, (b) yazar tarafından çekilen görsel, 2025

Eski ve yeni görseller incelendiğinde yapıya ait pek çok mimari unsurun tarihî dokusunu önemli ölçüde muhafaza ettiği anlaşılmaktadır.

2.6.2. Surp Giragos Ermeni Kilisesi

Surp Giragos Ermeni Kilisesi 16. Yüzyılda inşa edildiği tahmin edilmektedir (Tuncer, 2002). Bazı kaynaklarda “Küçük Kilise” olarak da geçen Surp Giragos’un halihazırdaki yeri Şekil 2.7’de verilmiştir. Diyarbakır ili, Sur ilçesi, Özdemir Mahallesi, tapunun 45 pafta, 198 ada ve 4 numaralı parselinde kayıtlıdır (Hillez & Arslanboğan, 2011).

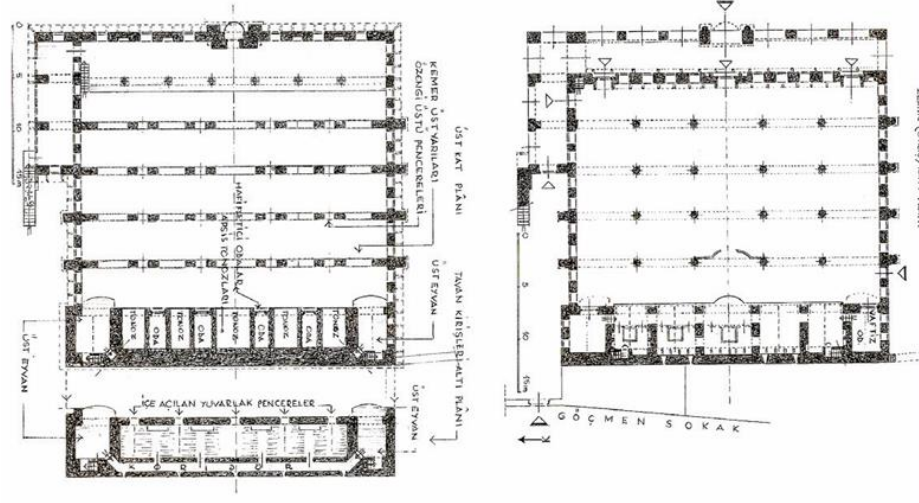
Surp Giragos Kilisesi, Ermeni Apostolik (Gregoryen) mezhebine mensup cemaatin ibadetine tahsis edilmiştir. Yapının mülkiyeti, Diyarbakır Ermeni Surp Küçük Kilise, Hıdır İlyas Surp Giragos Kiliseleri Vakfı’na aittir. Bu kilise, Ortadoğu’daki en büyük Ermeni kilisesi olarak kabul edilmektedir (Soyukaya vd., 2012).

Şekil 2.7. Surp Giragos Ermeni Kilisesinin Suriçi’ndeki konumu, 2025

Kilise, kuzey güney doğrultulu ve enine dikdörtgen planlıdır (Şekil.2.8). On altı silindirik sütun üzerine oturan ve çift merkezli kemerlerle birbirine bağlanan beş neften ve yedi apsisten oluşan anıtsal bir yapıdır. Sütunlar arasına yerleştirilmiş taş basamaklarla, batı kesiminde bulunan kadınlar mahfili ya da koro katına çıkılmaktadır. Doğu yönündeki apsis bölümünün kuzey ve güneyinde, üst katta birer eyvana dönüşmüş odalar bulunmaktadır. Üst kat kurgusu, hem yedi apsisin üzerindeki yükü hafifletmek hem de kuzey ve güney yönündeki eyvanları birbirine bağlamak amacıyla tasarlanmış dar bir koridorla bütünlük kazanmaktadır. Bu mimari düzen hem mekânsal organizasyon hem de taşıyıcı sistem açısından dönemin Ermeni Kilisesine özgü niteliklerdir (Halifeoğlu, 2012).

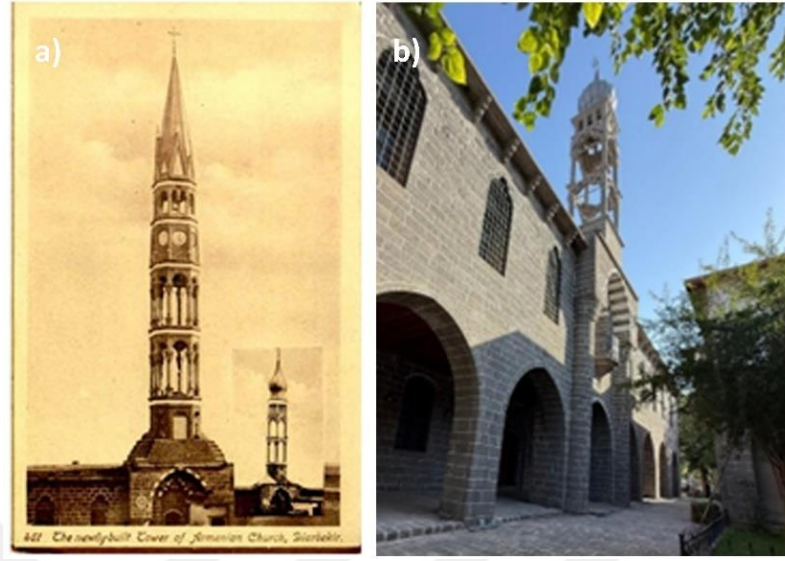
Yapı, kilise bölümünün yanı sıra geniş bir avlu, şapel, papaz evi, misafirhane, dersane, dükkânlar ve çeşitli servis birimlerinden oluşan bütüncül bir kompleks niteliğindedir (Işık & Halifeoğlu, 2017).

Şekil 2.8. Surp Giragos Ermeni Kilisesinin mimari planı (Tuncer, 2002)

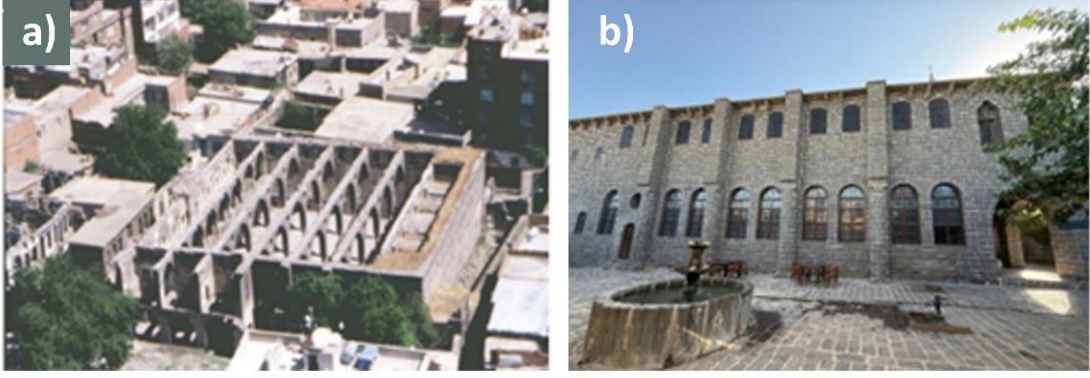
İnşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir ancak kilisede kullanılan Osmanlı dönemine ait çiniler üzerinden bir değerlendirme yapıldığında 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyıl arasına tarihlendirilmesi mümkündür (Parla, 2004). Başka bir kaynağa göre Tarihçi G. İnciciyan, 1515 veya 1518 yıllarında Surp Teodoros Kilisesi'nin camiye dönüştürülmesinden sonra, bu yapıya ait mezarlık alanı üzerine yeni bir kilisenin inşa edildiğini belirtmektedir (Seyfeli, 2004). Benzer şekilde, Polonyalı seyyah Simeon, 1608–1619 yılları arasında yaptığı Doğu seyahati sırasında Surp Giragos ve Surp Sargis adlarını taşıyan iki büyük kâgir Ermeni kilisesinden, ayrıca piskoposluk dairesi ve mektep binalarından bahsetmektedir (Arslan, 1999; Korkusuz, 2003). Kilise, tarihsel süreçte birçok kez onarılmış ve yeniden inşa edilmiştir (Berchem & Strzygowski, 1910). 1722 yılında Ermeni Patriği Bedros Vartabet tarafından restorasyonu yaptırılmıştır. 1729 yılında ise Ermeni mimarlar tarafından daha da genişletilerek yeniden inşa edilmiştir. 1881 yılında büyük bir yangın geçirmiş ve ciddi biçimde tahrip olmuştur. Ancak 1883 yılında yeniden inşa edilmiştir (Tuncer, 2002).

Kilisenin geçirdiği tüm bu onarımlar ve yapısal değişiklikler, günümüze ulaşan 9 adet taş kitabe aracılığıyla belgelenmiştir (Hillez & Arslanboğan, 2011). Kilisenin soğan başlı ilk çan kulesi, yıldırım çarpması sonucu yıkılınca yerine, ünlü Ermeni taş ustası Tavit Hızarcıyan tarafından 29 metre yüksekliğinde ihtişamlı bir çan kulesi inşa edilmiştir (Şekil.2.9). Bu kuleye, meşhur Zilciyan'ların döktüğü bir çan yerleştirilmiş ve üzerine 3 metre yüksekliğinde, 24 ayar altından yapılmış bir haç dikilmiştir. Ancak bu çan kulesi 1914 yılında top atışı sonucu tahrip edilmiştir (Tuncer, 2002).

Şekil 2.9. (a) Surp Giragos Kilisesi'nin günümüze ulaşmayan çan kulesi (Halifeoğlu, 2012)
(b) Günümüzdeki çan kulesinin durumu, 2025

1915 I. Dünya Savaşı sırasında Alman subaylar tarafından karargâh olarak kullanılan kilise, Almanların bölgeden çekilmesinden sonra bez deposu olarak kullanılmıştır. Bu dönemde yapının mimari bütünlüğü büyük ölçüde zarar görmüştür. Kilise 1960'a kadar çeşitli amaçlarla kullanılmıştır. Daha sonra Ermeni cemaatine teslim edilmiştir (Korkmaz, 2006). 1965'te kilisenin tavanı kısmen, 1986 yılında ise tamamıyla onarılmıştır. Ancak, 1988–1989 yıllarında ahşap çatısının çökmesi nedeniyle kilise ibadethane olarak kullanılamaz hale gelmiştir (Şekil 2.10). Harap durumda kaldığı dönemde, ibadetler geçici olarak yapının bitişiğinde yer alan Surp Hagop Mdzpna Şapeli'nde sürdürülmüştür. Surp Giragos Kilisesi ve Şapel 2011 yılında onarımı Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nce tamamlanmış ve yeniden ibadete açılmıştır (Işık & Halifeoğlu, 2017).

Şekil 2.10. (a) Surp Giragos Kilisesi, çökmüş olan üst örtü sistemi görseli (Soyukaya vd., 2012), (b) Günümüze ait dış cephe görseli, 2025

Kilise, 2015-2016 yılında sur olayları sırasında hasar aldığı için 2018 yılında restorasyon çalışmalarına yeniden başlanmış ve 2022 yılında ibadete açılmıştır (Şekil 2.11).

Şekil 2.11. Surp Giragos Kilisesi'nin iç mekân görselleri, 2025

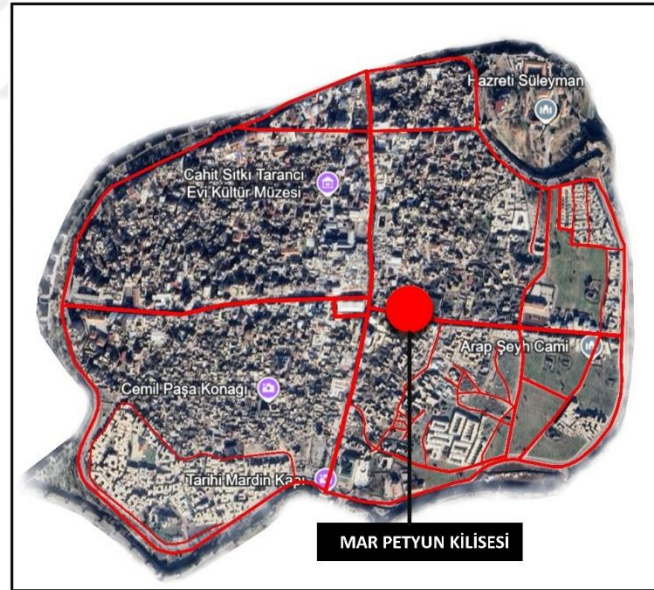
Görseller incelendiğinde, restorasyon sonrasında yapının özgün malzeme dokusuna ve mimari özelliklerine göre koruma yaklaşımı sergilendiği anlaşılmaktadır. Ahşap tavan konstrüksiyonu yenilenmiş ve bazalt taş duvarlar, kemer açıklıkları, sütun başlıkları ve pencere düzenleri orijinaline uygun biçimde onarılmıştır. İç mekânda yer alan ahşap sıralar sade, işlevsel ve estetik açıdan uyumlu olup, kilisenin tarihsel kimliğiyle bütünlük sağlamaktadır.

Diyarbakır Surp Giragos Ermeni Kilisesi, 2011 yılında restorasyonu tamamlandıktan sonra Avrupa Komisyonu ve Europa Nostra tarafından Avrupa'nın

kültürel miras alanındaki en prestijli ödülllerinden biri olan “Europa Nostra 2015” ödülüne layık görülmüştür. Ödül komitesi, bu tercihin gerekçesi olarak restorasyon sürecine yerel yönetim, bölge halkı ve Ermeni cemaatinin aktif katılımını vurgulamıştır. Kültürel mirasın korunmasına yönelik önemli katkılar sunan bu ödül, koruma, araştırma ve dijitalleştirme, özel hizmet ve eğitim-yoluyla farkındalık artırma olmak üzere dört ana kategoride verilmektedir (Kayaoğlu, 2015).

2.6.3. Mar Petyun Kilisesi (Keldani Kilisesi)

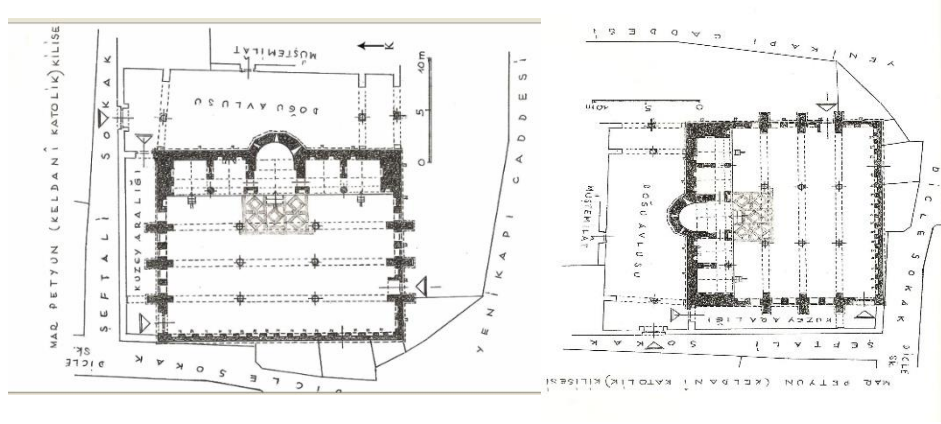
Mar Petyun Kilisesi, Diyarbakır’ın günümüze ulaşan kiliselerden biridir. Mülkiyeti, Keldani Katolik Kilisesi Cemaati Vakfı’na aittir. Diyarbakır İli Sur İlçesi Özdemir Mahallesi’nde yer almakta olup, tapuda 45 pafta, 198 ada, 14-18 numaralı parsellerde kayıtlıdır (Şekil 2.12). Kültürel ve tarihi değeri nedeniyle, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu’nun 19.01.1980 tarih ve 2082 sayılı kararı ile tescillenmiştir (Hillez & Arslanboğan, 2011).

Şekil 2.12. Mar Petyun Kilisesi’nin Suriçi’ndeki konumu

Kilise, enine dikdörtgen plan şemasına sahiptir (Şekil 2.13). İç mekân, üç sivri kemerle ayrılmış dört neften oluşmaktadır. Doğu yönünde ise üzeri tonozla örtülü beş apsis yer almaktadır ve ana apsisde bulunan ahşap mihrap bitkisel bezemelerle süslüdür.

Kilisenin doğu kısmında bulunan çan kulesi, kare kaide üzerine oturtulan sütuncuklardan oluşmaktadır (Işık & Halifeoğlu, 2017).

Şekil 2.13. Mar Petyun Kilisesi'nin mimari planı (Tuncer, 2002)

Mar Petyun Kilisesi'nin inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, IV. yüzyılın sonları ile V. yüzyılın başlarında yapıldığı tahmin edilmektedir (Berchem & Strzygowski, 1910; Tuncer, 2002). Şimşek'in (2016, s. 33)'te verdiği bilgilere göre 1552'de Doğu Süryani Kilisesi'nde başlayan bölünme sırasında Diyarbakır'da bir düzineden fazla Nasturi din adamı bulunmaktaydı. Bu bölünmeden önce Mar Petyun Kilisesi'nin varlığına dair en erken kayıt, 1546 tarihli bir el yazmasında yer almaktadır. Söz konusu eserde, "1554'te Mar Petyun Kilisesi için Rahip İbrahim oğlu Nasaldin'in oğlu Rahip Abdallah tarafından alınmış ve kiliseye bağışlanmış" ifadesi yer almaktadır.² Bu kayıttan anlaşıldığı üzere Mar Petyun, o dönemde Nasturi Kilisesi olarak varlığını sürdürmektedir. Yine Şimşek'in aktarımına göre Hanna Mihayıl Keşişoğlu, Makdis Mensur Papazoğlu ve Sandık Eminî Anton Dellal tarafından düzenlenen ve Muharrem 1267 (Kasım 1850) ile Ayar 1284 (Mayıs 1867) tarihleri arasındaki gelir kayıtlarını içeren defterde, Mar Petyun Keldani Kilisesi'nin XIX. yüzyılın ikinci yarısında faal olduğu görülmektedir.

Birkaç kez restorasyon geçiren kilisenin, kuzeybatı köşesindeki giriş kapısının üzerinde 1834 tarihli kitabe yer almaktadır. Bu tarih kilisenin onarım gördüğü tarih olarak kabul edilmektedir. Diyarbakır Arkeoloji Müzesi tarafından düzenlenen envanter fişlerinde de yapının inşa tarihine dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır (Hillez &

² Kitabın istinsah tarihidir. (Bkz. Şimşek, (2016). *Mar Petyun Keldani Kilisesi Yazma Vesikalarında Diyarbakır Keldaniler*, Yüksek Lisans Tezi).

Arslanboğan, 2011). Mimari dokusunun yapı kompleksi olarak zamanla geliştiği ve bir merkez kilise etrafında şekillenen ek yapılarla (lojman, üç avlu ve müştemilat) tamamlanmış bir dini külliye görünümü kazandığı anlaşılmaktadır (Şekil 2.14).

Şekil 2.14. (a) Mar Petyun Kilisesi'nin çan kulesi, (Soyukaya vd., 2012),
(b) Günümüz dış cephe, çan kulesi ve lojman görseli, 2025

Mar Petyum Keldani Kilisesi'nde yapılan restorasyon çalışmaları başarılı bir şekilde yürütülmüştür (Şekil 2.15). İç mekân kemer açıklıkları, sütun düzeni ve taşıyıcı sistem, özgünlüğünü korumaktadır. Ahşap tavan konstrüksiyonu, apsis bölümünde yer alan mihrap nişi ve ikonalar yenilenmiştir.

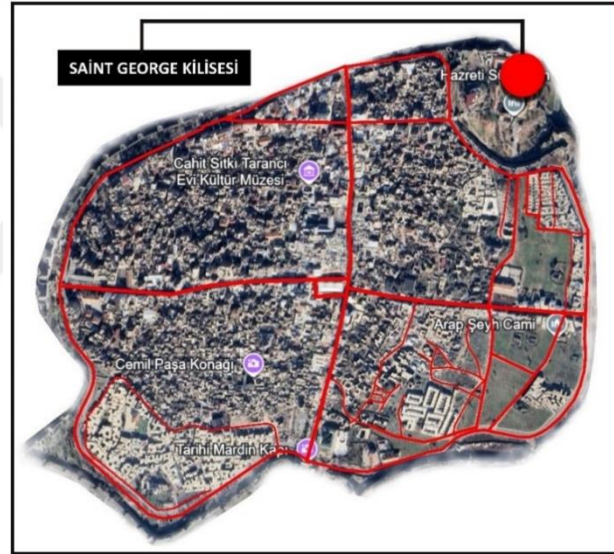
Şekil 2.15. Mar Petyun Kilisesi'nin avlu ve iç mekân görseli, 2025

Kilise, günümüzde Keldânî Katolik cemaati tarafından aktif olarak kullanılmaktadır. Kilisenin dış duvarına asılı Türkçe yazıda “*Mar Petyun Keldani*

Kilisesi'nin Türkiye'nin en güzel 10 kilisesinden biri olduğunu biliyor musunuz?" ifadesi yer almaktadır (Şekil 2.15).

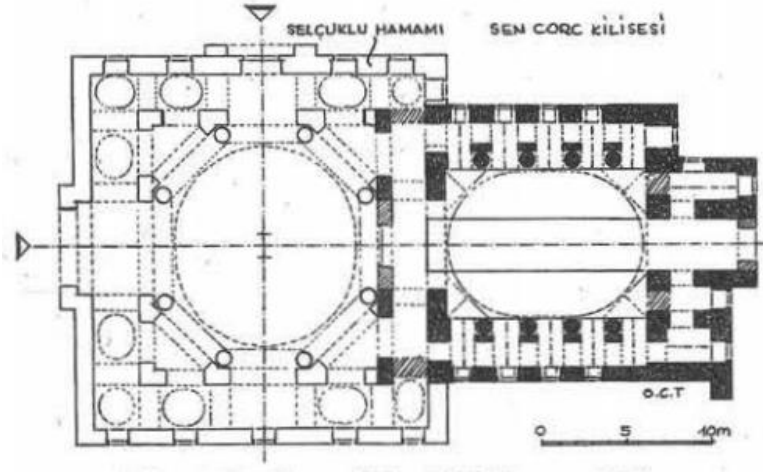
2.6.4. Saint George/ Sen Corc (Kara Papaz / Mar Gevargis) Kilisesi

Saint George Kilisesi, Dicle Vadisi'ne bakan İçkale'nin doğu ucuna inşa edilmiştir (Şekil 2.16). Tapunun 41 pafta, 32 ada ve 11 nolu parselinde yer almaktadır. 19.01.1980 tarihli ve A/2082 sayılı, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu kararı ile tescillenmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü veri tabanında 21.00.01/108 envanter numarasıyla "Türkiye Kültür Mirasları" arasında kayıtlıdır (Hillez & Arslanboğan, 2011).

Şekil 2.16. Saint George Kilisesi'nin Suriçi'ndeki konumu

Kilise, doğu-batı doğrultusunda gelişen dikdörtgen planlıdır (Şekil 2.17). Narteks, naos ve apsis bölümlerinden oluşur. Kubbeli bazilika plan tipine sahiptir. Yaklaşık 8,90 metre çapında eliptik bir kubbe ile örtülü olan kilisede, masif duvarlar ve sade cephe düzeni dikkat çekmektedir (Hillez & Arslanboğan, 2011).

Şekil 2.17. Saint George Kilisesi'nin mimari planı (Tuncer, 2002)

Kuzey ve güney cephelerdeki ikişer pencere, kalın duvarların etkisini hafifleterek iç mekânın aydınlatılmasını sağlamaktadır (Şekil 2.18). Alt sıradaki yuvarlak kemerli pencereler zemine kadar uzanırken, üst kısımda düz lentolu dikdörtgen pencereler yer almaktadır. Tuğla kemerler cepheye hareketlilik kazandırmıştır. Yapının doğu kanadı kutsal mekânları, batı kanadı ise narteksi içermektedir. Narteksten naosa üç kapı açıklığı ile geçilmektedir. Yan nef kapıları yuvarlak kemerli, orta nef kapısı ise düz lentoludur (Işık & Halifeoğlu, 2017).

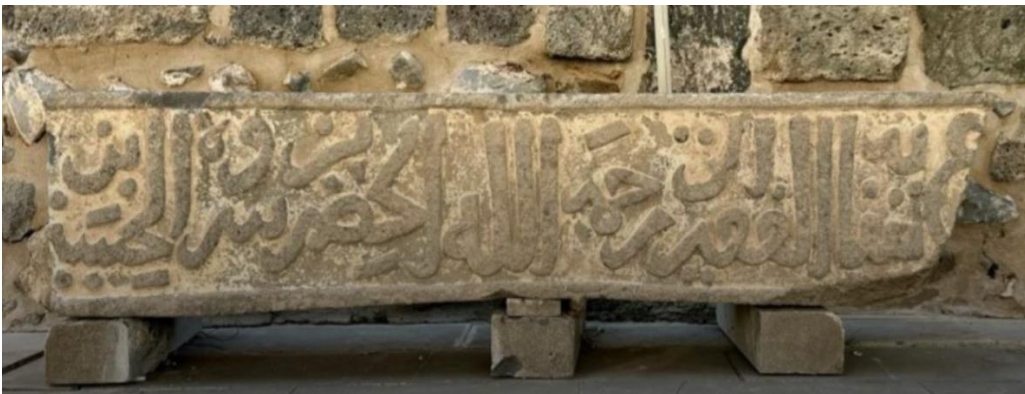

Şekil 2.18. Saint George Kilisesinin restorasyon sonrası iç mekân yeni görselleri, 2025

Kilisenin, üzerinde herhangi bir kitabe bulunmadığı için kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Ancak, Diyarbakır Arkeoloji Müzesi envanter fişlerinde III. Yüzyıla tarihlendirilmiştir. Sen George Kilisesi'ni Diyarbakır'da bilinen en erken dönem kilise

yapılarından biri olduğu düşünülmektedir (Parla, 1990). Kilisenin orijinal yapısına istinaden Bizans değil, Roma dönemine ait bir tapınak olduğu yönünde bir başka görüş daha bulunmaktadır. Buna göre yapı, sonraki dönemlerde kiliseye dönüştürülerek Hristiyanların ibadetine açılmıştır. Kilisenin apsisinin doğuya yönelmesi, Hristiyan mimari geleneği açısından önem taşıırken, aynı zamanda yapının bulunduğu yerde daha önce var olan başka bir kutsal yapı olduğunu ve bu alanın ibadethane işlevini gösterdiğini de ortaya koymaktadır (Işık & Halifeoğlu, 2017).

Bugüne kadar gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarında, yapının beş farklı dönemde çeşitli müdahalelere maruz kaldığı tespit edilmiştir. Artuklu döneminde kilisenin batı cephesine eklenti yapılmış ve bu kısım çeşitli araştırmalarda hamam olarak belirtilmiştir. Ancak, son dönem kazı ve restorasyon çalışmaları sırasında kilisede su tesisatı veya hamam mimarisine ait herhangi bir kalıntıya rastlanmamıştır. Suyu ilişkin yapı unsurları, kilisenin dışında, 74 ve 75 numaralı burçlar arasında tespit edilmiştir. Bu durum, hamam yapısının kilisenin bir parçası değil, bitişiğinde konumlanan ayrı bir yapı olduğunu göstermektedir. 74 ve 75 numaralı burçlar arasında gerçekleştirilen arkeolojik kazı ve restorasyon çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılan ve hamamın giriş kapısının üst bölümünde yer aldığı düşünülen kitabe de bu görüşü desteklemektedir (Şekil 2.19). Arkeolojik veriler ve epigrafik bulgular birlikte değerlendirildiğinde, Saint George Kilisesi'nin hiçbir zaman hamam olarak kullanılmadığı, ancak bitişiğinde Artuklu dönemine ait bağımsız bir hamam yapısının inşa edildiği kesinlik kazanmıştır (Gizligöl, 2025).

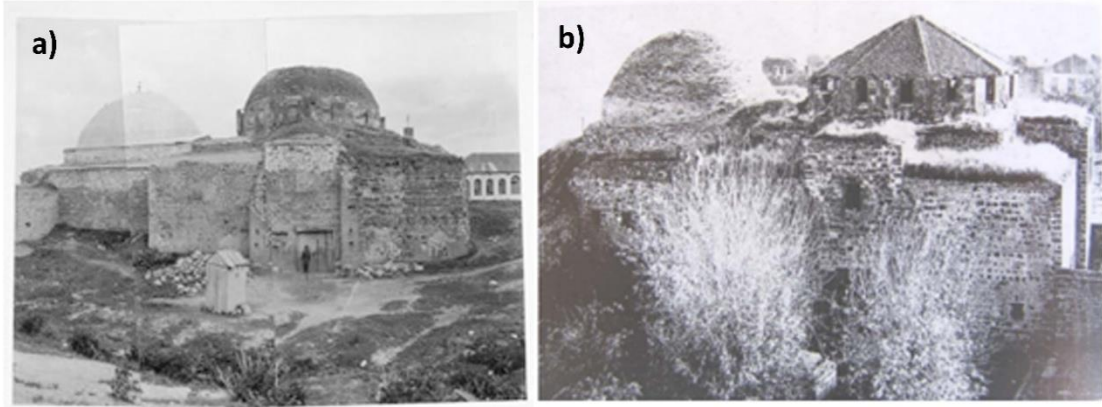

Şekil 2.19. Hamam giriş kapısının üst bölümüne ait kitabe

https://www.iletisim.gov.tr/turkce/yerel_basin/detay/diyarbakirda-tarihi-yeniden-yazacak

Celi sülüs hat tekniğiyle yazılmış olan kitabe, “Servet’in oğlu Hıdır veya Hızır tarafından bir hayrat yapıldığını” ifade etmektedir. Kitabe, yazı sitiline göre hicri 4. ve 5. y.y. (1150–1200) olarak tarihlendirilmektedir (Gizligöl, 2025).

Kiliseye Artuklu döneminde eklendiği düşünülen kısım, kare planlıdır. 1911 yılına ait arşiv fotoğrafları, yapının bu dönemde kubbe ile örtülü olduğunu göstermektedir (Şekil 2.20 (a)). Daha sonraki dönemde kubbenin yıkıldığı ve üst örtünün sekizgen konik biçimli, ahşap taşıyıcılı bir kiremit çatıyla yenilendiği anlaşılmaktadır (Şekil 2.20 (b)). Ancak bu örtü günümüze ulaşmamıştır.

Şekil 2.20. (a) Saint George Kilisesinin kubbe örtüsü ve dış cephe (Bell, 1911) <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/p/gb-3-1>, (b) Sekizgen konik biçimli üst örtü (Tuncer, 2002)

Kilise, 2008- 2010 yılında onarım görmüştür. Ancak bu restorasyon sırasında üst örtü sistemi açık bırakılmıştır. 2020-2021 yılında restorasyonun tamamlanmasından sonra sanat galerisi olarak kullanılmıştır. Ancak, 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş merkezli depremlerde ağır hasar almıştır. Bu nedenle Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğüne restorasyon çalışmalarına yeniden başlanmıştır. Bu sırada üst örtü, 14 metre çapında şeffaf bir kubbe ile kapatılarak çevre koşullarına karşı kilise koruma altına alınmıştır (Şekil 2.21).

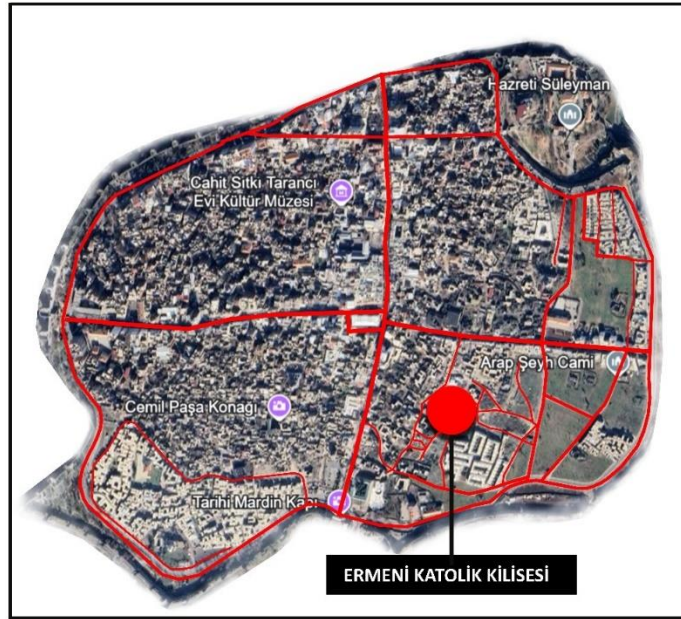

Şekil 2.21. (a) Saint George Kilisesi'ne kubbe yerleştirilmesi (Ekspres, 2024)
<https://www.guneydoguekspres.com/diyarbakirdaki-1600-yillik-saint-george-kilisesine-kubbe>
(b) Kubbe yerleştirildikten sonra yazar tarafından çekilen görsel, 2025

10 Ağustos 2025' te kilise ziyarete açılmış ve günümüzde Diyarbakır Müzesi bünyesinde sanat galerisi olarak yeniden işlevlendirilmiştir (Diyarbakır Valiliği, 2025).

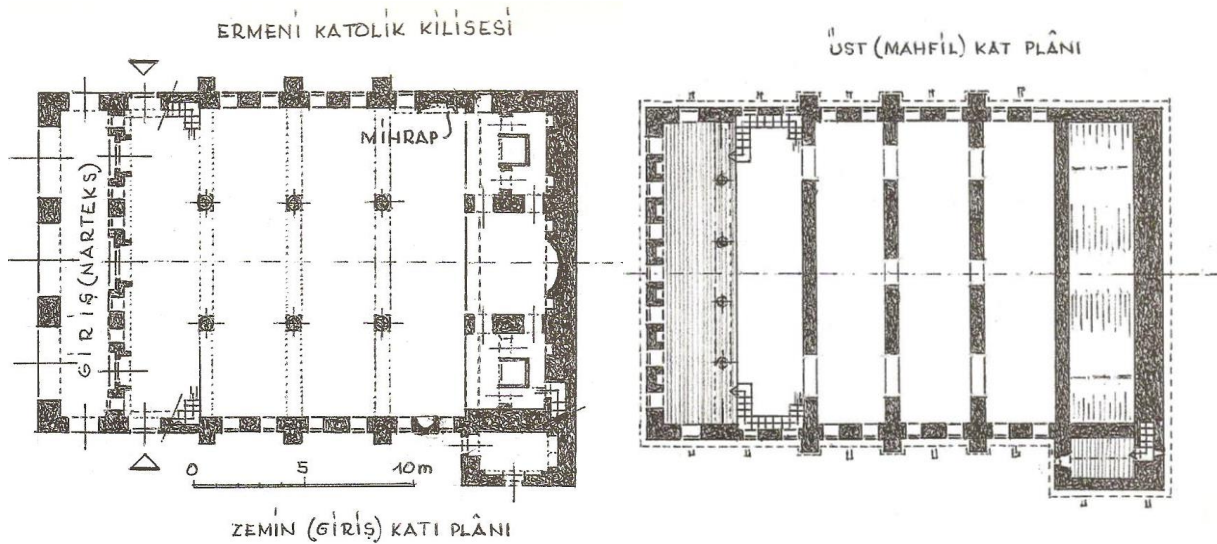
2.6.5. Ermeni Katolik (Hoca Hosep) Kilisesi

Ermeni Katolik Kilisesi daha önce “Hoca Hosep Kilisesi” olarak bilinirken, günümüzde cemaatinin adıyla anılmaktadır. Diyarbakır ili, Sur ilçesi Cemal Yılmaz Mahallesi, Muallak Sokak'ta yer alan ve tapunun 50 pafta, 231 ada, 4 numaralı parselinde kayıtlıdır (Şekil 2.22). Kilise, mülkiyeti Ermeni Katolik Vakfı'na ait olan tescilli bir kültür varlığıdır (Soyukaya vd., 2012).

Şekil 2.22. Ermeni Katolik Kilisesi Suriçi'ndeki konumu

Doğu-batı doğrultusunda konumlanan yapı, dikdörtgen planlı olup içten ahşap kirişli, dıştan ise düz dam örtülüdür (Şekil 2.23). Yapının ön cephesinde, üç gözlü revak ve örtülü bir narteks bulunmaktadır. İç mekân, sütun dizileriyle dört nef ayrılmıştır. Doğu yönünde üç apsis yer almaktadır. Üst katta geçiş batı tarafındaki merdivenle sağlanmaktadır.

Şekil 2.23. Ermeni Katolik Kilisesi mimari planı (Tuncer, 2002)

Çan kulesi, kare planlı bir formda güneydoğu köşesinde yer almaktadır ve üst bölümü dört sütun üzerine oturan kubbe ile örtülmüştür (Şekil 2.24).

Yapının inşa tarihiyle ilgili literatürde yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. 16. veya 17. yüzyılda yapıldığına dair görüşler vardır (Parla, 2005). Fakat kilisenin alçı, çini ve mukarnas süslemelerine dayanarak 16. yüzyıla ait olduğu ifade edilmektedir (Tuncer, 2002). Bunun yanı sıra 1950'ye kadar kilisede yaşamış olan hane halkıyla yapılan görüşmelerde kilise hakkında hafızaya dayalı çeşitli bilgilere ulaşılmıştır. Bu bilgilere göre, kilisenin inşası 1890'lı yıllarda Hoca Hosep adlı bir Ermeni tüccar tarafından gerçekleştirilmiştir. Kilise, tüccarın evinin hemen karşısına inşa edilmiş ve yerel halk arasında "Hoca Hosep Kilisesi" olarak anılmıştır (Hillez & Arslanboğan, 2011). Bu bilgileri destekleyen bir diğer kaynak ise Tütenk'in "Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları" adlı eseridir. Tütenk eserinde 93 Harbi sonrasında Osmanlı idari yapısında meydana gelen zaafiyetlerden faydalanan Koca Osep adlı bir kişinin Diyarbakır'da kendi evinin yakınlarında Ermeni Katolik cemaatine ait bir kilise inşa ettirdiğini belirtilmektedir (Tütenk, 1956-1957). Dolayısıyla hem sözlü tarih verileri hem de yazılı kaynaklar, kilisenin 19. yüzyılın son çeyreğinde inşa edildiğini göstermektedir. Tanzimat Fermanı sonrası Katolikliğin Diyarbakır'da yayılmaya devam ettiği bir döneme denk gelmesi kilise inşa tarihini bağlam içine oturtmaktadır. Tüm bu veriler ışığında, yapının 1834 yılı öncesinde inşa edilmediği açıkça anlaşılmaktadır (Hillez & Arslanboğan, 2011).

Kompleks bir yapı olan kilise yüksek duvarlarla çevrili geniş bir avlu içerisinde yer alır (Şekil 2.24). Yapı malzemeleri ve inşa teknikleri açısından birbirini tamamlamaktadır. Avlunun güney kesiminde yer alan ve günümüzde boş görünen alanın, muhtemelen eski bir mezarlık alanı olduğu fikrini vermektedir. Yapılan incelemeler, 1, 2, 3 ve 5 numaralı parsellerde bulunan yapıların kilise ile işlevsel bir bütünlük arz ettiğini ve bu yapıların diakon³ ve presbiter⁴ konutları olarak kullanılmış olabileceğini ortaya koymaktadır (Işık, 2023). Bu yapılar arasındaki bağlantı kilisenin müştemilatı oldukları yönünde güçlü kanıtlar sunmaktadır. Ancak zamanla söz konusu yapılardaki kapı ve pencere açıklıklarının kapatılması, yapılar arası fiziksel bağlantıyı kesmiştir. Bu durum da kompleksin bütünselliğini zedelemektedir. Buna rağmen, mevcut kalıntılar üzerinden

³ Rahip yardımcısı (Acara, 1998).

⁴ Yaşlı, kıdemli anlamındadır. Halk arasında genellikle papaz olarak bilinir. Presbiteryenlikte ise Kilise meclisi üyesi (Tümer, 1985).

yapılan analizler, yapıların bir dönem birliktelik arz ettiğini göstermektedir (Korkmaz, 2006).

Kilise, geçmişte bir dönem tavuk çiftliği ve yağ fabrikası olarak işlev görmüş olup, 2008 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün yürüttüğü bir restorasyon projesi kapsamında onarılmıştır (Şekil 2.24).

Şekil 2.24. Ermeni Katolik Kilisesi onarım öncesi görselleri (Soyukaya vd., 2012)

Kilise 2015-2016 yılında Suriçi'nde yaşanan hendek olayları sırasında hasar aldığı için 2017'de restorasyon çalışmalarına tekrar başlanmıştır (Şekil 2.25).

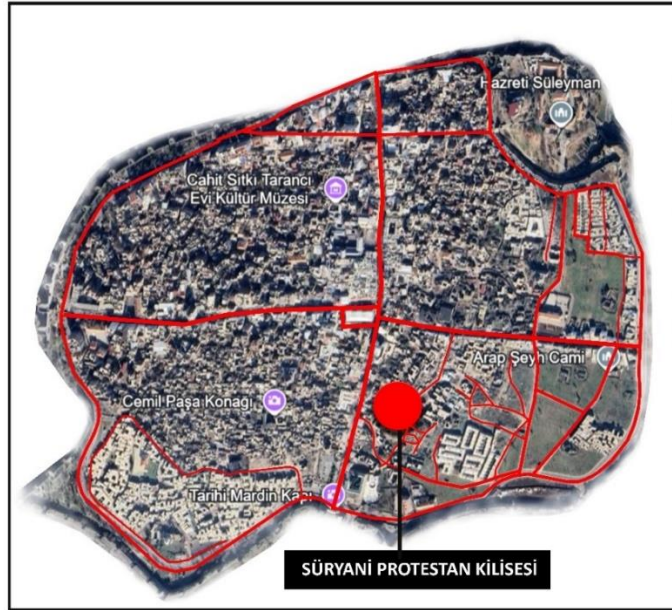

Şekil 2.25. Ermeni Katolik Kilisesi onarım sonrası görselleri (Soyukaya vd., 2012), <http://www.diyarbakir.gov.tr/ermeni-katolik-kilisesi>

2021'de onarımı tamamlandıktan sonra Ermeni Katolik cemaatinin talep etmesi halinde dini ayinlerin gerçekleştirilebilmesi koşuluyla, 10 yıl süreyle Dicle Üniversitesi'ne tahsis edilmiştir. Üniversite bünyesinde kültür ve sanat merkezi olarak faaliyet vermektedir (Diyarbakır Valiliği, 2025).

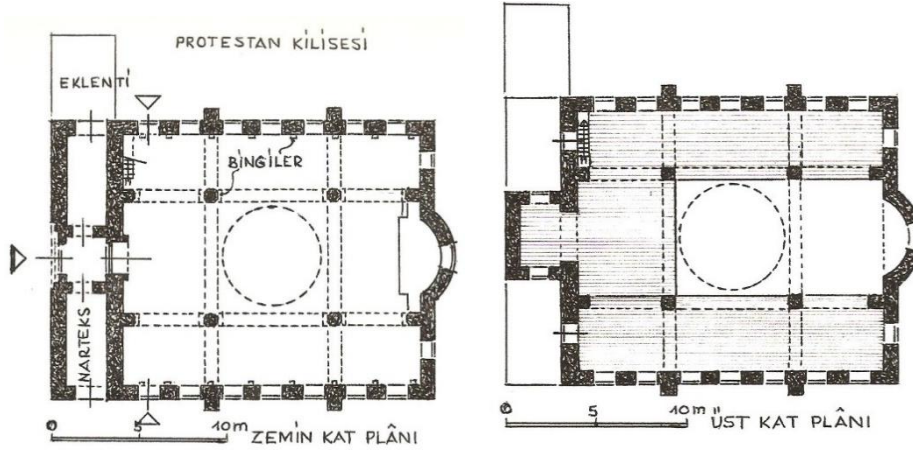
2.6.6. Süryani Protestan Kilisesi

Diyarbakır'ın Cemal Yılmaz Mahallesi, Muallak Sokak No:16 adresinde konumlanmıştır (Şekil 2.26). Kilise, Süryani cemaatine aittir ve Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Envanterinde 246 ada, 32 pafta, 1 parsel numarasıyla tescillenmiştir (Hillez & Arslanboğan, 2011).

Şekil 2.26. Süryani Proteston kilisesi Suriçi'ndeki konumu

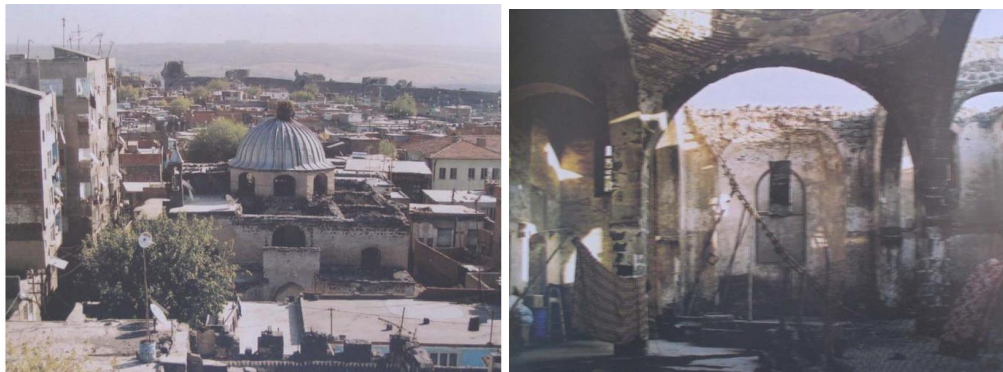
Kilise, bazalt ve tuğla malzeme kullanılarak yığma taş duvar tekniğiyle inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı olan yapının narteks bölümü sonradan eklenmiş olup, başlangıçta tek katlı olarak tasarlanan bu bölüm daha sonra ikinci bir katla genişletilmiştir (Şekil 2.27). Kiliseye giriş batı cephesinde bulunan sivri kemerli bir kapıdan sağlanmaktadır. İç mekân, sütunlara oturan kemerlerle üç nefe ayrılmıştır. Ana nefin üzeri kubbe ile, yan nefler ise düz dam örtü sistemiyle kapatılmıştır (Soyukaya vd., 2012). Dış cephe duvarları payandalarla desteklenmiş, doğu yönünde ise kiliseye ait müstemilat birimleri bulunmaktadır. Kilisenin çan kulesi mevcuttur (Şekil 2.29). Yapının çevresi yoğun bir konut dokusuyla çevrilidir (Parla, 2005).

Şekil 2.27. Süryani Proteston Kilisesi mimari kat planları (Tuncer, 2002)

Süryani Protestan Kilisesi'nde, yapının inşa tarihine ilişkin herhangi bir kitabe veya yazıtın bulunmaması ve mevcut kaynakların sınırlı oluşu nedeniyle kesin bir tarihlendirme yapılamamaktadır (Diyarbakır Valiliği, 2025). Bununla birlikte, yapının Ermeni cemaatine ait olduğu ve Diyarbakır Vilayet Gazetesi'nin 1870-1871 tarihli nüshalarında yer alan haberler, kilisenin bu yıllar arasında inşa edildiği yönünde bir kanaat uyandırmaktadır (Atalay, 2006).

Şekil 2.28'den anlaşıldığı üzere kilisenin üst örtü sistemi ile iç ve dış mekânlarında görülen yoğun bozulmalar, uzun süreli bakımsızlık ve çevresel etkilerin sonucunu ortaya koymaktadır.

Şekil 2.28. Restorasyon öncesi Süryani Protestan Kilisesine ait görseller (Tuncer, 2002)

Kilisenin restorasyonu 2008 yılında Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından yapılarak korumaya alınmıştır (Diyarbakır Valiliği, 2025).

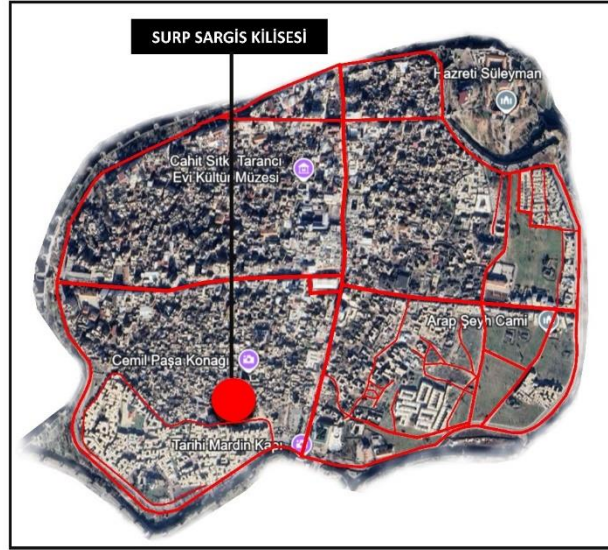

Şekil 2.29. Restorasyon sonrası Süryani Protestan Kilisesine ait görsel, 2025

Yapı, günümüzde eğitim merkezi olarak kullanılmaktadır (Diyarbakır Valiliği, 2025). <http://www.diyarbakir.gov.tr/ermen-protestan-kilisesi>

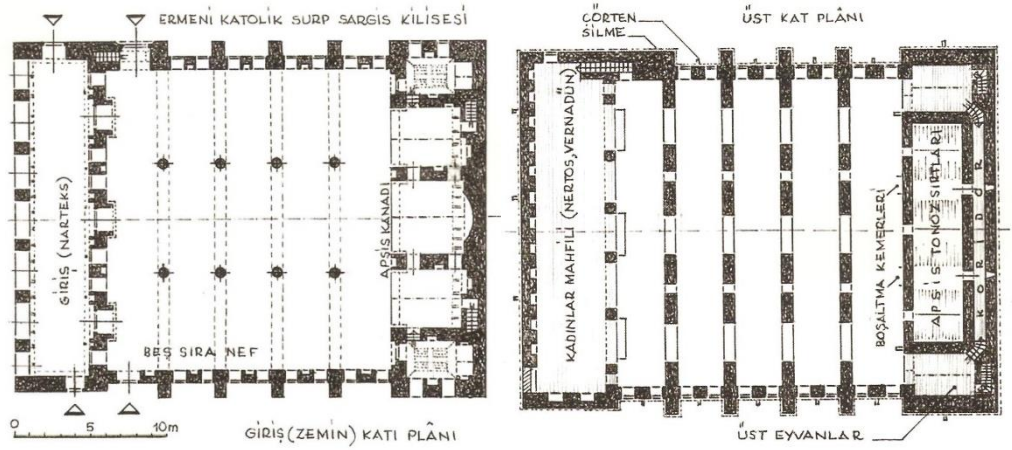
2.6.7. Surp Sargis Kilisesi (Hızır/Hıdır İlyas veya Mar Duymana)

Mülkiyeti Diyarbakır Ermeni Surp, Küçük Kilise, Hızır/Hıdır İlyas ve Surp Gregos Kiliseleri Vakfı'na aittir. Surp Sargis Kilisesinin konumu, Şekil 2.30'da işaretlendiği gibi Diyarbakır ili Sur ilçesi Ali Paşa Mahallesi Atalar Sokak'ta, tapunun 17 pafta, 285 ada, 3 numaralı parselinde yer almaktadır (Hillez & Arslanboğan, 2011).

Şekil 2.30. Surp Sargis Kilisesi Suriçi’ndeki konumu

Kilise, dikdörtgen planlı ve kesme bazalt taş malzeme kullanılarak inşa edilmiştir (Şekil 2.31). Giriş batı cephesinde yer almaktadır. Yapı iç mekân düzeni itibariyle beş neften meydana gelmektedir. Zemin katta bulunan revak kısmının üst katı kadınlar mahfili olarak düzenlenmiştir. Yapının uzun süre düzenli bakım görmemesi nedeniyle, bu örtü sistemi zaman içerisinde çökmüştür (Şekil 2.31).

Şekil 2.31. Surp Sargis Kilisesine ait mimari kat planları (Tuncer, 2002)

Kilisenin inşa tarihi, yazılı kaynakların sınırlılığı ve yapıya ait kitabenin günümüze ulaşmamasından dolayı kesin olarak tespit edilememektedir. Ancak, mimari özelliklerine dayanarak 16. yüzyılda Ermeniler tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir (Aykal, 2013). Devlet arşiv belgelerinde ise farklı tarihte yapının onarıldığına dair

belgeler bulunmaktadır. 1839 yılında Diyarbakır'a gönderilen bir fermanda, Hoca Ahmet Mahallesi'nde bulunan Hızır İlyas Kilisesi'nin onarımıyla ilgili "Cemaat talebi uygun görülmüştür" yazmaktadır. Kilisenin onarımına dair yazılı bir belge olan tamir kitabesi, günümüzde Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Kitabeye göre, 1840 yılında, Sultan Abdülmecid'in izniyle, kilise tamir edilmiştir (Soyukaya vd., 2012). 1840'ta Hoca Ahmet Mahallesi'ndeki Ermeni kilisesinin harap durumda olduğu, mahalle halkının tamir talebi üzerine kilisenin keşfi yapılarak onarıma muhtaç olduğunun tespit edildiği ve bu nedenle tamir izni verildiği belirtilmiştir (Yılmazçelik, 1995). Hicri 21/B/1319 (miladi 1901) arşiv belgesinde ise yapının onarımı için izin verilmiş ve kilisenin adı "Diyarbakır'da vaki Surp Serkiz nam-ı diğer Hızır İlyas" şeklinde ifade edilmiştir (OAB, 1319 H.).

Surp Sarkis Kilisesi, farklı dönemlerde ve çeşitli kaynaklarda farklı adlarla anılmıştır. Osmanlı arşivleri ile yerel sözlü ve yazılı kaynaklarda kilisenin ismine Surp Sargis, Hızır İlyas, Hızır İlyas ve Mar Duymana gibi adlarla rastlanmaktadır. Ayrıca, yapı bir dönem çeltik fabrikası olarak kullanılmış bu nedenle halk arasında "çeltik fabrikası kilisesi" olarak da anılmıştır (Yılmazçelik, 1995; Tuncer, 2002). Kiliseye ait çan kulesi günümüze ulaşmamıştır. Ancak, yapının doğu cephesinin güney ucunda çan kulesine ait kalıntıların bulunduğu ifade edilmektedir (Tuncer, 2002).

1980'li yıllardan itibaren cemaatin göç etmesiyle birlikte kilise bakımsız kalmıştır (Şekil 2.32). Kilisenin bir dönem çeltik fabrikası olarak kullanılması, yapının özgün mimarisine zarar verecek nitelikte müdahalelere neden olmuştur (Işık & Halifeoğlu, 2019). Özellikle üst örtünün çökmesi ile birlikte yapı, iklim koşullarına karşı savunmasız kalmıştır ve tüm yüzeylerinde, zamanın ve çevresel etkenlerin bir sonucu olarak farklı boyut ve yoğunlukta hasarlar gözlemlenmektedir (Korkmaz, 2006).

Şekil 2.32. Surp Sargis Kilisesine ait restorasyon öncesi görseller, <https://www.tigrishaber.com/diyarbakirda-500-yillik-ermen-kilisesine-restorasyon>

Diyarbakır Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü tarafından 2021 yılında yapıya ilişkin restorasyon projesi hazırlanmış olup, Şekil 2.33'ten anlaşılacağı üzere uygulama çalışmalarına başlanmıştır (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi , 2024).

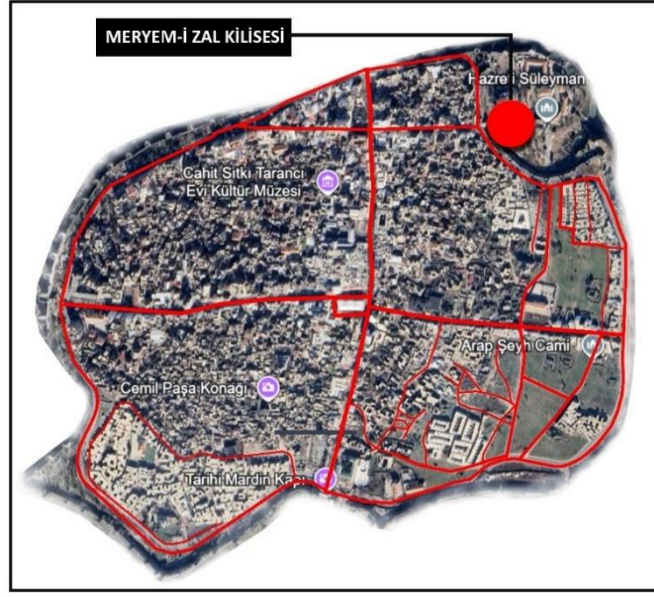

Şekil 2.33. Surp Sargis Kilisesinin restorasyon çalışmalarından bir kesit (Ekim, 2025)

Araştırmanın yürütüldüğü dönemde kilise, çevresine kurulan iskele ve koruma ağıyla çevrilmiş durumdaydı ve restorasyon çalışmaları devam etmekteydi.

2.6.8. Meryem-i Zal Kilisesi

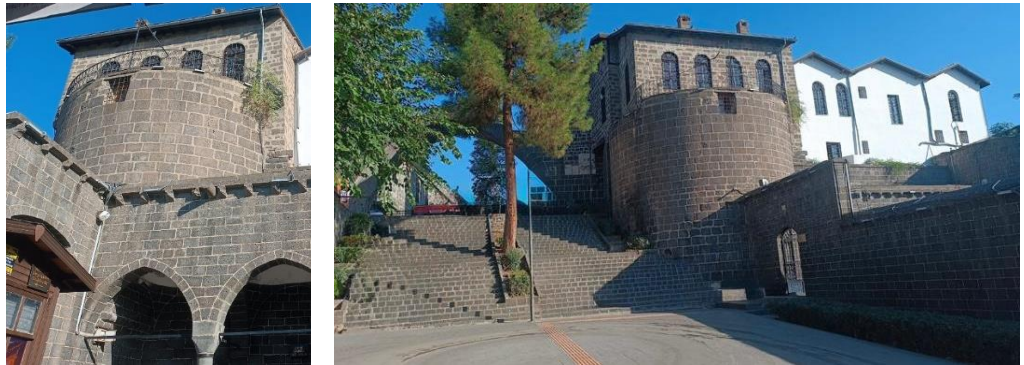
Kilisenin konumu, Şekil 2.34' te belirtildiği gibi Cevat Paşa Mahallesi, İçkale mevkiinde; 32 ada, 41 pafta, 1-2 parsel üzerinde yer almaktadır. Bu yapı, günümüzde tamamen yok olmuştur (Tuncer, 2002).

Şekil 2.34. Meryem-i Zal Kilisesi'nin Suriçi'ndeki konumu

Aslanlı Kapı (Kemerli Kapı)dan içeriye geçildiğinde sağda bulunan ilk binadır (Şekil 2.35). Yapı, burç üstüne oturtulmuş ve doğu batı doğrultusunda uzanan 3 beşik çatılıdır. Tescilli yapılar envanterinde 184 numaralı Meryem-i Zal Kilisesi olarak işaretlenmiştir. Yapım yılı ve hangi cemaate ait olduğu konusunda arşiv ve literatürde net bilgiye ulaşılamamıştır (Hillez & Arslanboğan, 2011).

Tuncer'e (2002, s.144) göre, "Zal Meryemi"i bir şahıs ismi olabilir. Bu nedenle söz konusu yapının kilise değil, bir kişiye ait vakıf yapısı veya müstemilat olabileceğini ifade etmektedir.

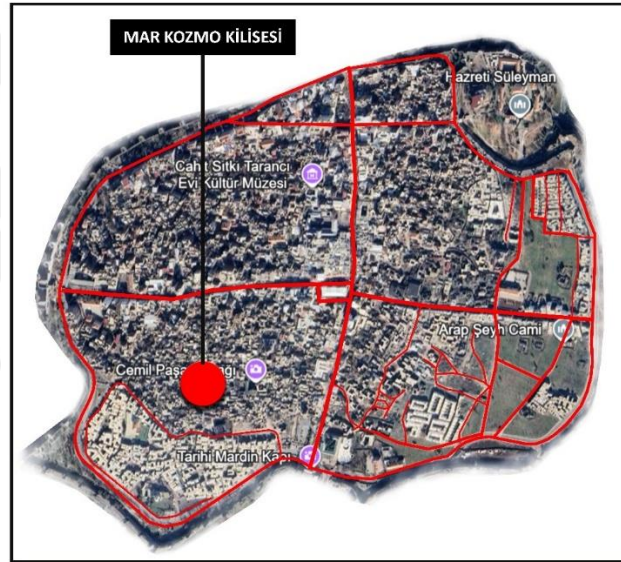

Şekil 2.35. Hz. Süleyman Camisinin yenilenen Abdest alma musluklarının üst kısmında bulunan burç, sur duvarı ve aslanlı kapı (2025)

Yapı, günümüzde Diyarbakır Müzesi tarafından hizmet binası olarak kullanılmaktadır.

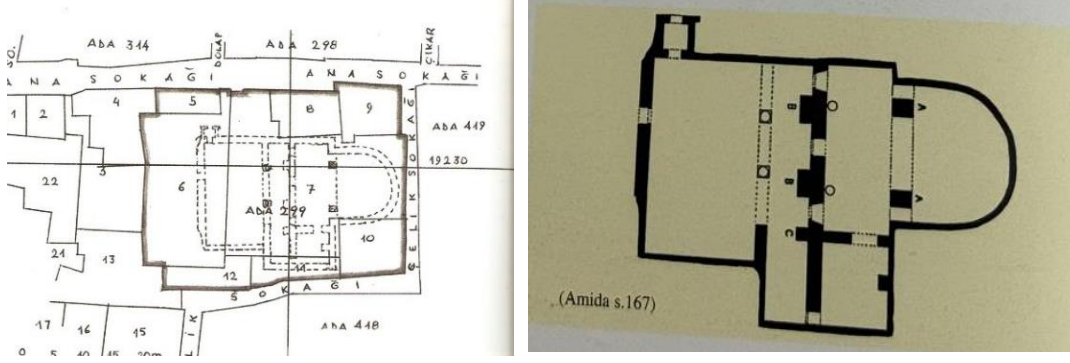
2.6.9. Mar Kozmo Kilisesi

Mar Kozmo Kilisesi olarak bilinen yapı, Meryem Ana Kilisesinin güneydoğu kesiminde inşa edildiği anlaşılmaktadır (Şekil 2.36). Meryem Ana, Mar Kozmo ve Damyana kiliselerinin, olasılıkla eski sur duvarının üzerinde konumlanan bir yol hattına birbirine yakın mesafede inşa edilmiş oldukları ve bu yerleşim düzeninin bilinçli bir planlama anlayışının ürünü olduğu ileri sürülmektedir (Parla, 2004).

Şekil 2.36. Mar Kozmo Kilisesi'nin Suriçi'ndeki konumu

Kilisenin planı, Şekil 2.37'ye göre doğu yönünde çapı yaklaşık 10 metreyi bulan geniş bir apsis, enine uzanan tek açıklıklı bir nef ve giriş kanadından oluşmaktadır. Giriş bölümü, batı yönünde yer alan üç kemerli bir duvarla avluya açılmaktadır (Tuncer, 2002).

Şekil 2.37. Mar Kozmo Kilisesi'nin vaziyet ve mimari planı (Tuncer,2002)

Orhan Cezmi Tuncer'e (2002, s. 43) göre kilise ilk olarak Süryanilere aittir. Daha sonra Süryani-Melkit (Rum) cemaatinin kullanımına geçtiğini belirtmektedir. Tuncer; harita, plan, fotoğraf ve alanda tespit edilen kalıntılardan yola çıkarak yapının 1910 -1930 yılları arasında yıkılmış olabileceğini ifade etmektedir (Şekil 2.38). Mevcut verilerin sınırlı olması nedeniyle, kilisenin yıkım nedeni kesin olarak bilinmemektedir.

Şekil 2.38. Mar Kozma Kilisesi, çan kulesi ve çatısı (Tuncer, 2002)

Kiliseye ait mozaikler ile ahşap üzerine kakma sedef tekniğiyle işlenmiş eşyalar Şekil 2.39'da belirtildiği gibi Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'ne taşınarak kayıt altına alınmıştır (Tuncer, 2002).

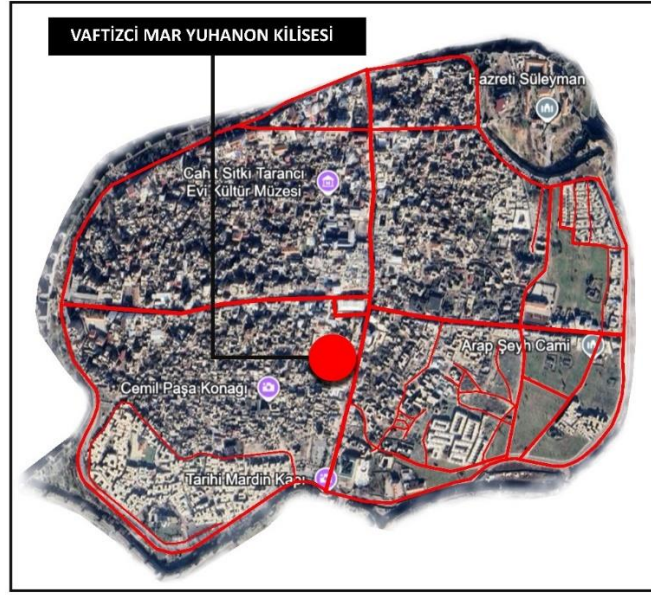
Şekil 2.39. Diyarbakır Müzesinde bulunan kiliseye ait parçalar, 2025

Kiliseye ait parçalar, Diyarbakır Müzesi'nin deposunda kutu içinde saklanmaktadır. Çalışmanın yapıldığı dönemde sürenin kısıtlı olması nedeniyle kilisenin müzeye götürülen eşyaları hakkında detaylı bilgi edinilmedi. Ancak Şekil 2.39'daki görselde, kutudan çıkan kâğıt üzerinde Mar Kozma Kilisesi parçaları yazmaktadır. Kâğıt üzerinde herhangi bir tarih bilgisi yoktur.

Kanaatimize göre bu parçalar kilisenin zemininde değil duvar süslemesinde kullanılmaktaydı. Bununla birlikte, kesin bilgi ancak uzmanlar tarafından gerçekleştirilecek ayrıntılı incelemeler sonucunda netlik kazanacaktır.

2.6.10. Vaftizci Mar Yuhanon (Yuhanna) Kilisesi

Kilisenin bulunduğu yer, günümüzde Deva Hamamı civarındır (Şekil 2.40). IV. yüzyılda inşa edilen kilise, Arabistan Episkoposu Mar Yuhanna'nın 629 yılında vefatının ardından cenazesinin Diyarbakır'a getirilip bu kiliseye defnedilmesi üzerine "Mar Yuhanna Kilisesi" adını almıştır (Beysanoğlu, 2003).

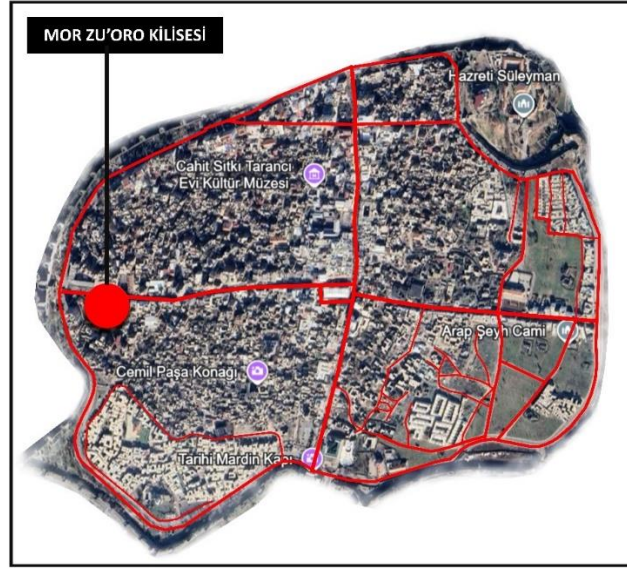
Şekil 2.40. Vaftizci Mar Yuhanon Kilisesi’nin Suriçi’ndeki konumu

Kilise, tamamen yıkılmış ve günümüze ulaşmamıştır. Kaynaklarda varlığı bilinmektedir (Tuncer, 2002).

2.6.11. Mor Zu’oro Kilisesi

Kilisenin bulunduğu yer, günümüzde Çift Kapı yakınlarında “Anzeli” olarak bilinen bölgeyi işaret etmektedir. Osmanlı dönemi vakfiyelerinde yapı, “Ayn-i Zeura” veya “Ayn-i Zülal (Balıklı)” olarak anılan su kaynağının yakınında konumlanmış olarak geçmektedir. V. yüzyılda inşa edildiği düşünülen kilise, 629 yılında Urfa Metropoliti Mar Şem’un ile 649 yılında Antakya Patriği Mar Yuhanon’un vefatlarının ardından cenazelerinin buraya defnedilmiştir. Zamanla harap olan yapı tamamen yıkılmış ve bulunduğu alan daha sonra arsa hâline gelmiştir (Beysanoğlu, 2003).

Saha araştırması sırasında Meryemana Kilisesi vakfiyesinden edinilen bilgiye göre Kilisenin bulunduğu yer, Sarı Sadık (Sarı Saltuk) Türbesinin olduğu alanı işaret etmektedir (Şekil 2.41). Ancak verilen bilgi hakkında kaynak belirtilmemiştir.

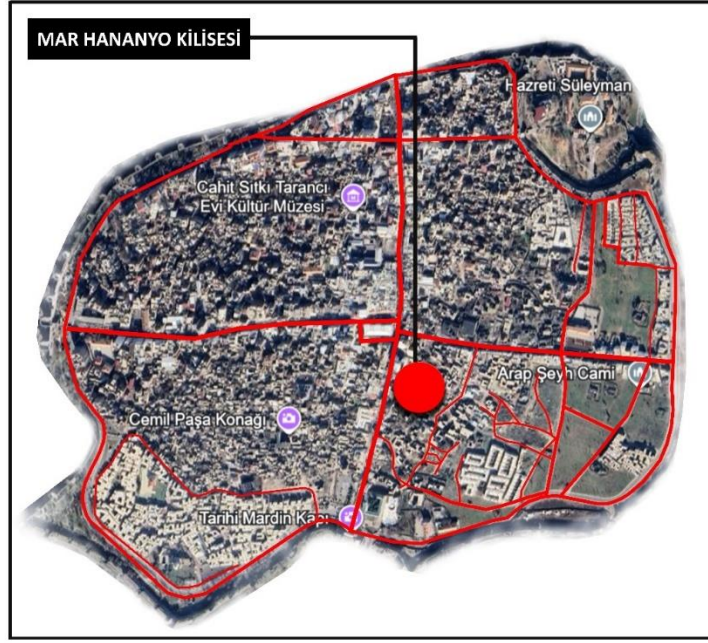

Şekil 2.41. Mor Zu'oro Kilisesi'nin Suruç'taki konumu

Konuyla ilgili Orhan Cezmi Tuncer, Diyarbakır Kiliseleri adlı eserinde Günel'den yaptığı aktarımında Mar Zıuro, İ.S.521 de yaşamış bulunan ve azizlerden sayılan mümtaz bir şahsiyettir. Adına izafeten, Diyarbakır surlarındaki Urfa Kapı geçitlerini de ihtiva eden büyük bir kilise kurulmuştur. Artukoğullarınca bu kilise türbeye dönüştürülmüş ve ismine Sarı Sadık denilmiştir (Tuncer, 2002. s.60). Tuncer'e göre, kentin kuzeybatı kesimi kilise sayısının az olduğu bir bölgedir. Bu durum, söz konusu kilisenin güneybatı diliminde yer almış olma ihtimalini güçlendirmektedir.

2.6.12. Mar Hananyo Kilisesi

Muallak Camii civarında yer aldığı belirtilmektedir (Şekil 2.42). Kilise, 6. yüzyılda inşa edilmiştir (Beysanoğlu, 2003).

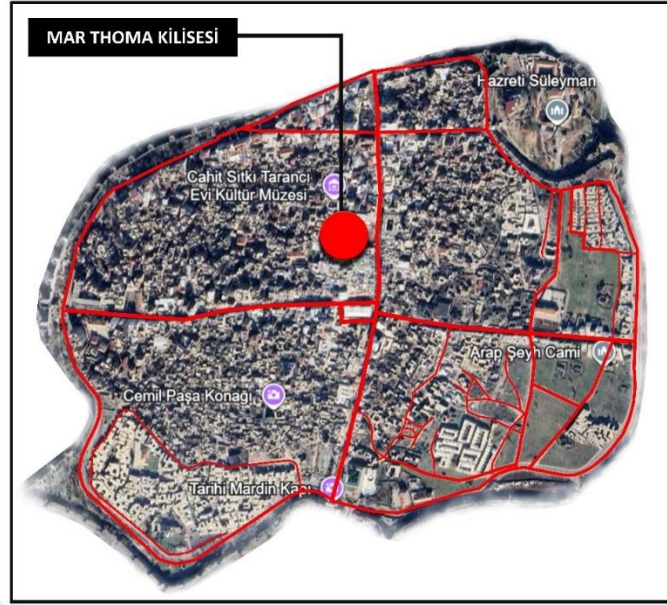

Şekil 2.42. Mar Hananyo Kilisesi'nin Suriçi'ndeki konumu

Kaynaklarda Süryani Nesturi mezhebine ait bir ibadethane olduğu ifade edilmektedir. Ancak zamanla meydana gelen tahribatlar nedeniyle yapı günümüze ulaşmamıştır (Tuncer, 2002).

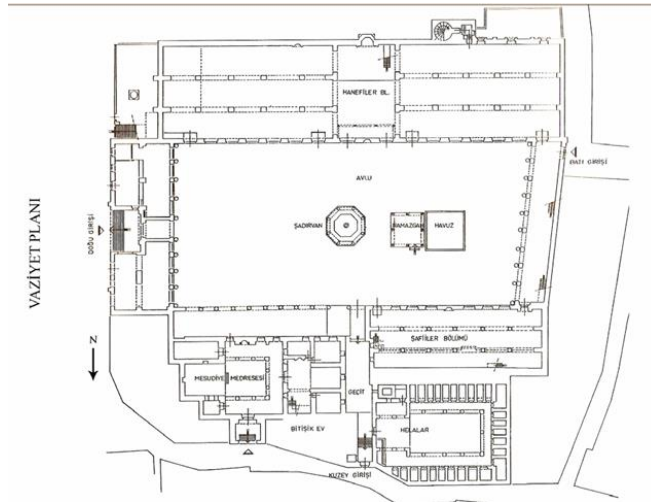
2.6.13. Mar Thoma Kilisesi (Ulu Cami)

Diyarbakır envanter kaydında Cami Kebir Mah. Gazi Cad. Bezciler 1.Sokakta yer almaktadır (Şekil 2.43).

Şekil 2.43. Mar Thoma Kilisesi'nin Suriçi'ndeki konumu

Cami, kesme bazalt taştan inşa edilmiş olup açık avlulu bir plana sahiptir (Şekil 2.44). Ortada yer alan geniş avlunun doğu ve batı kısımlarında maksureler bulunur. Avlunun güneyinde Hanefiler kısmı, kuzeyinde Şafiiler kısmı ve Mesudiye Medresesi, batı girişinin yakınında ise Zinciriye Medresesi yer almaktadır. Cami bir külliye niteliğini taşımaktadır (Soyukaya vd., 2012).

Şekil 2.44. Mar Thoma Kilisesi (Ulu Cami)'nin mimari planı (Soyukaya vd., 2012)

Ulu Camii'nin tarihsel geçmişine dair yapılan değerlendirmelerde, yapının ilk haline yönelik farklı rivayet ve iddialar öne sürülmektedir. Evliya Çelebi

seyahatnamesinde Cami-i Kebir, şehrin merkezinde yer alan kadim bir yapıdır ve Kaynaklara göre bu yapı, çok eski dönemlerden itibaren kutsal bir ibadet yeri olarak kullanıldığı belirtilmiştir (Çelebi, 2001). Başka bir kaynakta ise bu mekânın kökeninin Hz. Musa dönemine kadar uzandığını ve o tarihten günümüze kadar sürekli dini amaçla kullanıldığını ifade etmektedir. Yapının bir sütununda yer alan İbranice bir kitabe, bu geçmişe işaret eden unsurlardan biri olarak sayılmıştır (Bruinessen & Boeschoten, 1988). 19. yüzyılın ortalarında bölgeyi ziyaret eden seyyah Jules Oppert, günümüzde Ulu Camii'nin bulunduğu alanda, Bizans İmparatoru Heraklius döneminde inşa ettirildiği ileri sürülen Mar Thoma adlı ana kilisenin yer aldığını ileri sürmektedir. Caminin Müslüman kumandan olan Halid'in öncülüğünde inşa edildiğini ve Khaled (Halid) Cami olarak adlandırıldığını belirtmektedir. Ancak Hristiyanlar, kilisenin bu camiye dönüştürülmesiyle oluşturulduğunu kabul etmektedir (Acar, 2010; Hillez & Arslanboğan, 2011; Haspolat, 2014). Farklı yüzyıllarda Diyarbakır'ı ziyaret eden seyyahlar, şehrin tarihî dokusu ve mimarisi üzerine çeşitli gözlemler aktarmışlardır. Seyyahların ortak ifadelerinden biri, bugün Ulu Camii olarak bilinen yapının aslında geçmişte bir Hristiyan kilisesi olarak inşa edildiği ve sonradan camiye dönüştürüldüğüdür (Southgate, 1840; Oppert, 1863; Cuinet, 1892; Okumuş, 2012). D.K.V.K.K. kaydında ise 639 yılında İslam orduları tarafından alındığı zaman, kentin ortasındaki büyük kilisenin ilk önce üçte biri, daha sonra tümü camiye dönüştürülmesiyle oluşturulduğu bilgisi yer almaktadır. Bu dönüşüm sürecine ilişkin aktarımlar, yapının mimari unsurlarıyla da desteklenmektedir. Şekil 2.45'te görüldüğü gibi minarenin kare planlı bir kule şeklinde olması, birçok seyyah tarafından dikkat çekici bir özellik olarak kaydedilmiştir (Pınar, 1999; Parla, 2004).

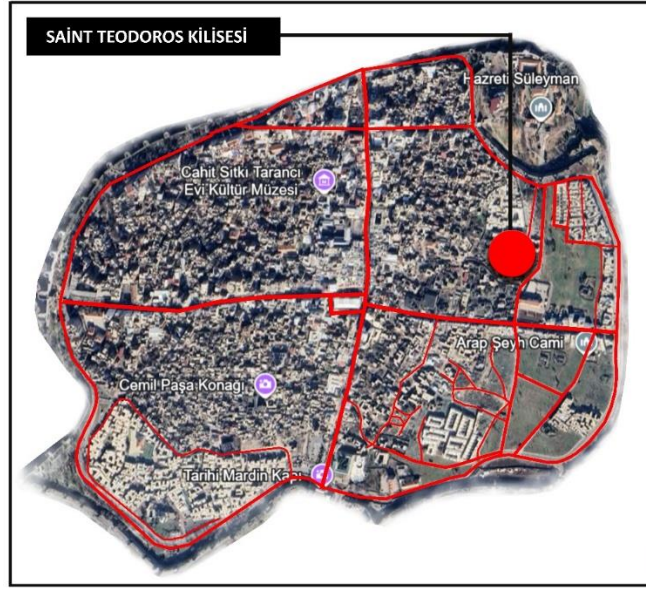

Şekil 2.45. Ulu Cami'nin farklı açılardan alınan saha görselleri, 2025

Caminin mimari yapısı, avlu düzeni ve sütun dizileri de yapının Bizans dönemine ait bir kiliseden dönüştürülmüş olabileceğine dair tarihî ve mimari kanıtlar sunmaktadır (Southgate, 1840; Oppert, 1863; Cuynet, 1892; Cholet, 1892; Pınar, 1999; Yalçınkaya, 2006).

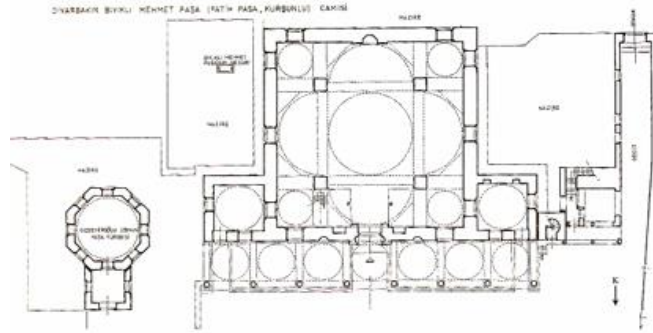
2.6.14 Saint Teodoros Kilisesi (Kurşunlu Cami)

Fatihpaşa Mah. İç Kurşunlu Sokakta yer almaktadır (Şekil 2.46). Yapı, siyah-beyaz taşlardan inşa edilmiş, enine dikdörtgen planlıdır. Caminin doğusunda haziresi ve bir türbesi bulunmaktadır.

Şekil 2.46. Saint Teodoros Kilisesi'nin Suriçi'ndeki konumu

Cami, kare planlı ve tek kubbeli olarak tasarlanmıştır (Şekil 2.47). Kubbeyi dört kare ayak taşımaktadır. Bu ana kubbe, dört yönde konumlandırılmış yarım kubbeler ile genişletilmiştir. Yarım kubbeler, duvar ve kemerlerle mekâna bağlanmaktadır. Kuzey cephede yedi kubbeli son cemaat yeri bulunmaktadır (Diyarbakır Valiliği, 2025).

Şekil 2.47. Saint Teodoros Kilisesi (Kurşunlu Camii)'nin mimari planı (Soyukaya vd., 2012)

Günümüzde Kurşunlu Cami olarak bilinen yapı, Osmanlı fethinden önce Ermeni cemaatine ait bir katedral kilisesi olarak kullanım görmüştür. 1518 yılında camiye çevrildiği belirtilmektedir. Ermeni kaynaklarından İncieyan'ın 1806 tarihli kaydında, Sur'daki Ermeni Katoğikos Kilisesi olarak bilinen Aziz Teodoros Kilisesi'nin 1518

yılında dönemin paşası tarafından camiye çevrildiği ve yapının “Kurşunlu Camii” (diğer adıyla Fatih Paşa Camii) olarak isimlendirildiği belirtilmektedir (Şekil 2.48).

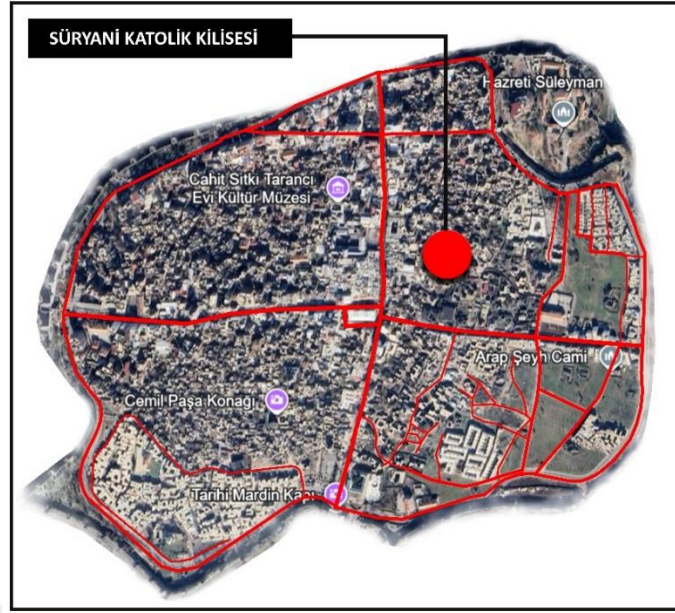

Şekil 2.48. Saint Teodoros Kilisesi (Kurşunlu Cami)’ne ait kubbe, minare, son cemaat yeri ve şadırvan görselleri, 2025

Ayrıca, kiliseye ait mezarlık alanının içinde başka bir kilisenin inşa edildiği de kayıtlara yansımıştır. Bir başka kaynakta ise 1507 yılında Venedikli bir seyyahın bölgede bulunan S. Gevorg, S. Yerrordutyun ve S. Hovhannes kiliselerinden bahsettiği, bu yapıların da Osmanlı egemenliğinin başlamasıyla camiye dönüştürüldüğü ifade edilmektedir (Seyfeli, 2004).

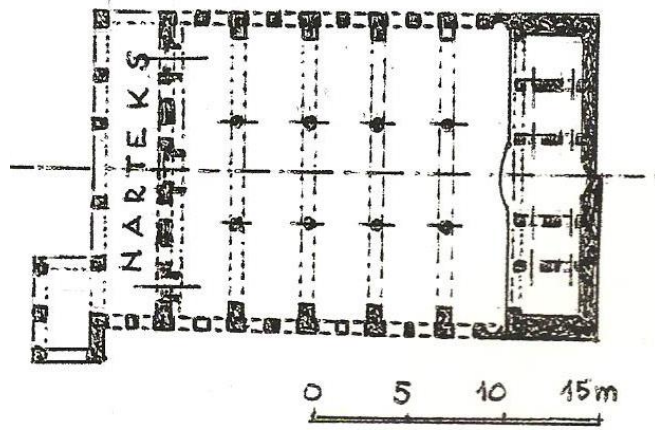
2.6.15. Süryani Katolik Kilisesi

Diyarbakır İli, Sur İlçesi, Dabanoğlu Mahallesi’nde yer almakta olup, tapunun 36 pafta, 163 ada ve 1 numaralı parselinde kayıtlıdır (Şekil 2.49). 19 Ocak 1980 tarihli ve A/2082 sayılı Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu kararıyla kilise olarak tescil edilmiştir. Kilisenin mülkiyeti İl Özel İdaresi’ne ait ve Vakıflar Genel Müdürlüğü veri tabanında 21.00.01/119 envanter numarası ile “Türkiye Kültür Mirasları” listesinde yer almaktadır (Soyukaya vd., 2012).

Şekil 2.49. Süryani Katolik Kilisesi Suriçi’ndeki konumu

Yapı, doğu-batı uzantılı, kesme bazalt taştan inşa edilmiş, zemin+2 katlıdır (Şekil 2.50). Üst örtü, içerden betonarme dış kısımda ise kiremit çatıdır. Büyük ölçüde özgünlüğünü yitirmiştir ve günümüze kısmen ulaşmıştır. Yapının giriş kısmında yer alan dört adet yekpare bazalt sütunlar ve avlu duvarı kilisenin orijinal bileşenleri olduğu düşünülmektedir (Hillez & Arslanboğan, 2011).

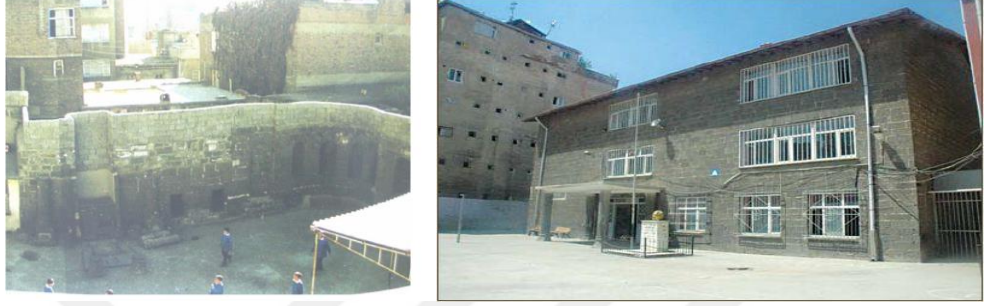

Şekil 2.50. Süryani Katolik Kilisesinin mimari planı (Tuncer, 2002)

Süryani Katolik Kilisesi’nin kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Diyarbakır Müzesi Müdürlüğü tarafından hazırlanmış envanter fişinde de yapım tarihine ilişkin herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ancak, hicri 9 Ağustos 1312(1895) tarihli Osmanlı arşiv

kaydında Diyarbakır'daki Süryani Katolik Cemaati'ne ait kilisenin dar ve harap durumda olması nedeniyle genişletilerek yeniden inşa edilmesine ruhsat verilmiştir (BOA., 09.08.1312).

Yapı, bir süre Yavuz Selim İlköğretim Okulu olarak faaliyet vermiştir (Şekil 2. 51). Fakat, 2015-2016 yılları arasında Sur'da yaşanan olaylar nedeniyle hasar görmüştür.

Şekil 2.51. Süryani Katolik Kilise yapısının ilköğretim okulu olarak faaliyet gösterdiği döneme ait görseller (Soyukaya vd., 2012)

Rrestorasyonu yapıldıktan sonra 2021'de Sur İlçe Emniyet Müdürlüğüne tahsis edilerek Çarşı Polis Merkez Amirliği olarak hizmet vermektedir (Şekil 2.52).

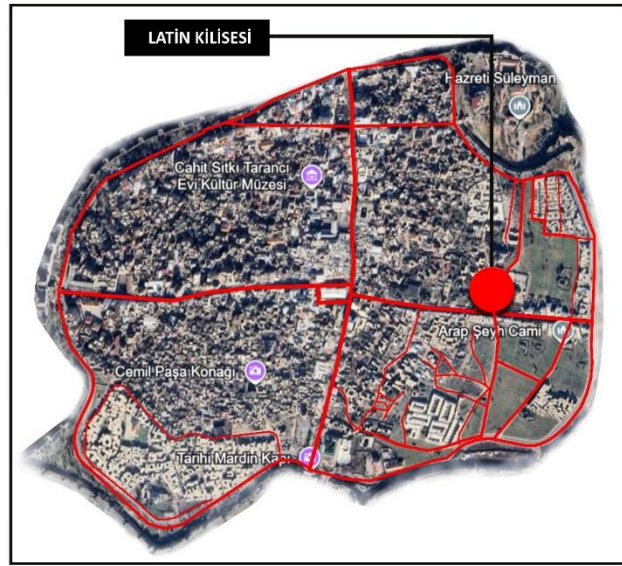

Şekil 2.52. Süryani Katolik Kilise yapısı günümüzde Çarşı Polis Merkez Amirliği olarak kullanıldığına dair görsel, <https://www.mucadelegazetesi.com.tr/diyarbakirda>

Yapı, resmî kurum statüsündedir. Bu nedenle güncel görsellerin temini için resmî izin belgesi talep edilmiştir. Ancak, Sur İlçe Kaymakamlığı'ndan gerekli araştırma ve çekim izni alınamadığı için yapıya ilişkin güncel görsellere ulaşılammıştır.

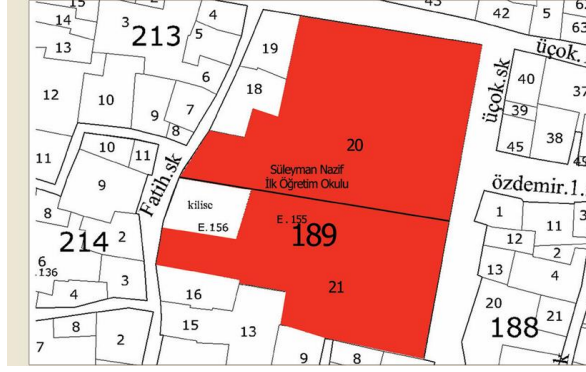
2.6.16. Latin Kilisesi

Latin Kilisesi, Diyarbakır İli Sur İlçesi Fatih Paşa Mahallesi’nde yer almakta olup, tapunun 45 pafta, 189 ada ve 20–21 numaralı parsellerinde kayıtlıdır (Şekil 2.53). Yapı, 19 Ocak 1980 tarihli ve A/2082 sayılı Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu kararıyla tescillenmiştir. Kilise, Vakıflar Genel Müdürlüğü envanterinde 21.00.01/117 numarasıyla “Türkiye Kültür Mirasları” arasında kayıtlıdır (Soyukaya vd., 2012).

Şekil 2.53. Latin Kilisesinin Suriçi’ndeki konumu

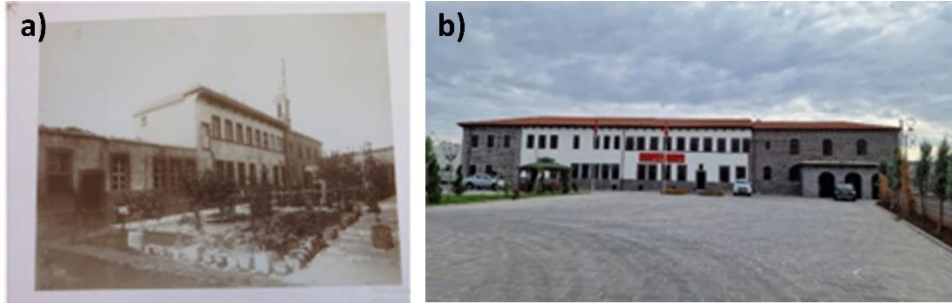
Bazalt taştan inşa edilen kilise, Şekil 2.54’ye göre, bodrum, zemin ve bir üst kattan oluşmaktadır. Mimari özellikleri incelendiğinde, doğu-batı yönlü dikdörtgen planlı ve tek nefli bir düzenlemeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Üst örtü sistemi ise çapraz tonozdur (Işık, 2023).

Şekil 2.54. Latin Kilisesinin ilkokul yapısı olarak kullanıldığı döneme ait vaziyet planı (Soyukaya vd., 2012)

Kilisenin tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Diyarbakır Müzesi tarafından düzenlenen envanter fişlerinde de kiliseye ait herhangi bir bilgi yer almamaktadır (Beysanoğlu, 2003).

Latin Kilisesi, Şekil 2.55(a), bir süre Süleyman Nazif İlköğretim Okulu'nun toplantı ve etkinlik salonu olarak kullanılmıştır (Soyukaya vd., 2012). 2015-2016 yılları arasında Sur ilçede meydana gelen “hendek olaylarında” büyük zarar görmüş ve 2021 yılında restorasyonu tamamlanmıştır (Şekil 2.55 (b)). Bu dönemde narteks bölümü kiliseye eklenmiştir (Işık, 2023).

Şekil 2.55. (a), Latin Kilisesinin eski (Soyukaya vd., 2012), (b), yeni döneme ait görselleri <https://www.mucadelegazetesi.com.tr/video-sur-kaymakamligi>

Yapı, günümüzde Sur Kaymakamlığı'na hizmet vermektedir. Süryani Katolik Kilisesi gibi resmi kurum olması hasebiyle gerekli araştırma ve çekim izni alınamadığı için yapıya ilişkin güncel görsellere ulaşılamamıştır.

2.6.17. Mor Şilo Kilisesi

520 yılında Amid (Diyarbakır) Metropoliti Mor Mara tarafından inşa edilmiştir. Ancak, günümüze herhangi bir kalıntısı ulaşmamıştır. Yapının, yıkılış tarihi ve tam konumu kesin olarak bilinmemektedir (Tuncer, 2002).

2.6.18. Mor İstefanos Kilisesi

Kilise, İ.S. IV. yüzyıla tarihlenmektedir. 503 yılında Sasanî Kralı Kubad'ın Diyarbakır'ı işgali sırasında yapı, bir ateşgedeye (Zerdüşt tapınağına) dönüştürülmüştür. Kilisenin bu şekilde dönüştürülmesi olayı, dönemin ünlü Süryani şairlerinden Suruçlu Mor Yakub tarafından derin bir teessürle ele alınmış; şair, on iki vezinli ölçüye göre kaleme aldığı şiirlerinde bu olayı bir yas teması çerçevesinde işlemiştir. Günümüzde kilisenin tam konumu ve yıkılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir (Beysanoğlu, 2003).

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Amacı

Diyarbakır'daki gayrimüslimlerin ve onlara ait ibadet mekânlarına ilişkin yapılan çalışmalar, özellikle son yıllarda artış göstermiştir. Bu bağlamda hem tarih hem de mimarlık disiplinleri çerçevesinde çok sayıda yüksek lisans ve doktora tezi ile bilimsel makale kaleme alınmıştır. Tarih alanındaki çalışmalarda sıklıkla Şer'iyeye Sicilleri, Mühimme Defterleri, Salnameler ve Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgeleri gibi birincil kaynaklar kullanılarak, bölgedeki gayrimüslim cemaatlerin sosyal, kültürel ve dini yapısı ortaya konulmuştur. Bu belgeler, özellikle Osmanlı idaresinin kiliselere yönelik politikaları, cemaatler arası ilişkiler ve dini yapıların statüsü hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Öte yandan, mimarlık tarihi ve koruma alanında yapılan çalışmalar da Diyarbakır'daki kilise yapılarının fiziksel durumunu, mimari özelliklerini ve restorasyon ihtiyaçlarını ele almaktadır. Bu kapsamda Mimar Nimet Gökçe Korkmaz tarafından hazırlanan “Diyarbakır Kiliseleri Kapsamında Surp Sargis Kilisesi Koruma ve Restorasyon Önerisi” başlıklı yüksek lisans tezi, kentteki Ermeni kiliselerinden birinin detaylı yapısal analizini ve koruma sürecini konu edinmektedir. Söz konusu çalışma, kilise mimarisinin korunması ve çağdaş restorasyon tekniklerinin uygulanabilirliği açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Ancak mevcut literatürde, Osmanlı dönemine ait arşiv belgeleri üzerinden Diyarbakır'daki kiliselerin tamir, tadilat ve yeniden inşa sürecini sistematik biçimde ele alan çalışmalar sınırlıdır. Bunun temel nedenlerinden biri, söz konusu belgelerin Arap alfabesiyle ve el yazısı şeklinde kaleme alınmış olmasıdır. Ayrıca, yazı üslubundaki farklılıklar, dağınık arşiv yapısı ve belgelerin analitik bir çerçevede sınıflandırılmamış olması belgelerin okunmasını ve değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır.

Bu çalışma, bu boşluğu doldurmayı amaçlayarak, Osmanlı arşiv belgeleri ışığında Diyarbakır'daki gayrimüslim ibadethanelerinin tamir ve yeniden inşa süreçlerini, idari uygulamaları, hukuki prosedürleri ve cemaatlerin bu süreçteki rollerini analiz etmektedir.

3.2. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Çalışmanın konusu, Osmanlı Devleti döneminde Diyarbakır’da bulunan gayrimüslim cemaatlere ait kiliselerin tamir ve tadilat süreçlerini arşiv belgeleri ışığında incelemektir. Özellikle Ermeni, Süryani, Keldani ve Nasturi cemaatlerine ait ibadet mekânlarının fiziksel varlıklarını koruma ve sürdürme çabalarını, bu süreçte Osmanlı merkezi ve yerel idaresinin rolünü, cemaatlerin taleplerini, vakıf kaynaklarını ve resmi izin mekanizmalarını irdelemeyi amaçlamaktadır. Osmanlı’nın “millet sistemi” çerçevesinde gayrimüslim cemaatlere tanıdığı dinî ve idarî özerklik, ibadethanelerin bakım ve onarımı hususunda belirli sınırlar içinde bir özgürlük alanı tanımıştır (Özcoşar, 2003). Bu süreç, arşiv belgelerinde kayıt altına alınan başvuru, keşif, onay ve izin zinciriyle şekillenmiştir. Dolayısıyla çalışmada, kilise onarımlarının hukukî meşruiyetini, idari prosedürünü ve toplumsal yansımalarını analiz etmek, Osmanlı’nın gayrimüslim politikasının yerel uygulamalarla nasıl bütünleştiğini göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Diyarbakır özelinde bu konu ayrıca önemlidir; zira şehir, tarih boyunca farklı din, dil ve kültürlerin bir arada yaşadığı çok katmanlı ve çoğulcu bir yapıya sahip olmuştur. Ermeni ve Süryani topluluklarının kent dokusuna kazandırdığı mimari, ticari ve kültürel miras, geçmişin bir parçası olduğu gibi bugünün de kültürel hafızasını da şekillendiren bir unsur olmuştur (Haspolat, 2010). Bu bağlamda çalışmanın önemi, sadece Osmanlı dönemine ışık tutmakla kalmayıp, aynı zamanda günümüz kültürel miras koruma politikaları ve turizm stratejileri açısından da kıymetli veriler sunmaktadır. Son yıllarda Diyarbakır’a ve özellikle Sur içi bölgesine yönelik yerli ve yabancı turistlerin ilgisinde belirgin bir artış yaşanmaktadır (Diyarbakır Valiliği, 2025). Özellikle Avrupa’da yaşayan gayrimüslim diasporasının köken coğrafyalarına yönelik kimlik, hafıza, mekân ve aidiyet arayışları, Diyarbakır’daki Meryem Ana ve Surp Giragos kiliselerinde gerçekleştirilen ayinlere yoğun katılımı somutlaşması; diasporanın kültürel mirasla kurduğu bağın bir yansıması olarak değerlendirilmektedir (Dağtekin & Halifeoğlu, 2024). Bu gelişmeler kentin, kültürel mirasının korunması kadar Diyarbakır’ın kent kimliğinin yeniden inşasını, ekonomik kalkınma ve çok kültürlü geçmişiyle barışmasını da teşvik etmiştir (Taşkın & Karadamar, 2016).

Dolayısıyla çalışmanın temel amacı, Osmanlı dönemindeki bir teknik ve idari süreci belgeleme çabasından öte geçmişin belgeleriyle bugünün miras politikaları

arasında bir köprü kurma girişimidir. Ayrıca, kiliselerin arşiv belgeleri ışığında Diyarbakır'daki gayrimüslim ibadethanelerinin geçmişte nasıl korunduğunu anlamak, bu yapıların bugünkü durumu, gelecekteki korunma politikaları ve toplumsal hafızaya katkısı için önemli bir tarihsel referans çerçevesi sunmaktadır. Böylece, Osmanlı'nın yerel düzeydeki dini hoşgörüye dayalı kültürel yönetim anlayışı ile günümüzde koruma, restorasyon ve işlevlendirme alanlarında izlenen politikalar arasında süreklilik ve dönüşüm ilişkisi kurulmaktadır. Aynı zamanda, bu yapılar etrafında şekillenen kültürel mirasın günümüzde nasıl yeniden anlam kazandığı, özellikle Sur bölgesinde artan turizm hareketliliği, diaspora ve inanç turizminin mekânla kurduğu bağ çerçevesinde değerlendirilmektedir. Geçmişe ait bu yapıların bugünün sosyal ve ekonomik yaşamına nasıl entegre edildiği analiz edilmektedir. Böylelikle araştırma, tarihî bir tespit değil, geleceğe dönük kültürel miras politikalarına katkı sunacak nitelikte bir perspektif geliştirmeyi amaçlamaktadır.

3.3. Çalışmanın Kapsamı ve Yöntemi

Bu çalışma, Osmanlı döneminde Diyarbakır'daki gayrimüslim cemaatlara ait kiliselerin bakım ve onarım süreçlerini anlamak amacıyla arşiv kaynakları ışığında tarihsel analiz yöntemine dayanmaktadır. Özellikle Osmanlı Arşivi'nde yer alan Mühimme Defterleri, Ahkâm Defterleri, Şer'iyeye Sicilleri, Evkaf Defterleri gibi merkezî hükümet belgeleri incelenmiştir. Bu kaynaklar aracılığıyla, Osmanlı yönetiminin gayrimüslim ibadethanelerine yönelik politikaları, onarım izinlerinin verilme koşulları, mahalle ve cemaat düzeyindeki dinî yapılarla ilgili taleplerin nasıl karşılandığı gibi konular açıklığa kavuşturulmuştur. Ayrıca, kiliselere ait tamiratların hangi cemaat temsilcileri aracılığıyla yapıldığı, hangi yıllarda hangi gerekçelerle devlet iznine başvurulduğu ve restorasyon sürecinin işleyiş biçimi gibi temalar ele alınmıştır.

Çalışmada, nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiş olup, içerik analizi yöntemi ile belgelerdeki temel kavramlar, restorasyon süreci ve idari kararlar çözümlenmiştir. Arşiv belgelerinde geçen terminolojinin Osmanlı hukuk sistemi ve millet sistemi çerçevesindeki anlamları, kavramsal analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir.

Ayrıca saha araştırmaları kapsamında Diyarbakır'daki mevcut kilise yapılarının bugünkü fiziksel durumu yerinde gözlemlenmiş, belgelerde tanımlanan mekânsal ve yapısal özelliklerle karşılaştırılmıştır. Belge ve fizikî yapı arasındaki uyumsuzluklar,

mimari dönüşüm, yıkım, yeniden inşa ve şehirleşme süreçleri bağlamında analiz edilmiştir.

3.3.1.Araştırmanın modeli

Bu araştırma, nitel araştırma yöntemlerine dayalı olarak kurgulanmış tarihsel betimleyici model çerçevesinde yürütülmüştür. Çalışma, Osmanlı arşiv belgeleri, salnameler, seyahatnameler gibi birincil kaynaklar üzerinden Diyarbakır'daki gayrimüslim cemaatlere ait kilise yapılarının durumunu, bakım ve onarım süreçlerini analiz etmeyi hedeflemektedir. Araştırma modeli, tarihsel olayların mekânsal, yönetsel ve toplumsal bağlamda değerlendirilmesini esas alarak; dini yapıların onarımına ilişkin Osmanlı'nın karar alma mekanizmalarını, uygulamadaki pratikleri ve bunların altında yatan siyasi ve hukuki dinamikleri açıklamayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede çalışma, Osmanlı'nın gayrimüslim politikalarını, cemaat-hükümet ilişkilerini ve dini mekânlar üzerindeki kontrol biçimlerini tarihsel süreklilik ve değişim ilkeleri doğrultusunda ele almaktadır.

3.3.2. Araştırmanın varsayımları

Araştırmanın temel varsayımı, Osmanlı Devleti'nin Diyarbakır'daki gayrimüslim topluluklara ait kiliselerin tamir ve onarım süreçlerini belirli bir hukukî, idari ve toplumsal çerçeve içinde yürüttüğü; bu süreçlerde devletin izni, yerel yöneticilerin denetimi ve cemaatlerin mali katkısının belirleyici rol oynadığıdır. Ayrıca, arşiv belgelerinde yer alan kilise tamir taleplerinin fiziksel bir müdahaleyle birlikte cemaatlerin statüsü, görünürlüğü ve Osmanlı'nın gayrimüslimlere yönelik politikalarının yansımaları da içerdiği varsayılmaktadır.

Bir diğer varsayım da söz konusu kiliselerin tamir süreçlerinin Tanzimat öncesi ve sonrası dönemde biçimsel ve içeriksel olarak farklılıklar gösterdiği ve bu değişimlerin, Osmanlı'nın merkezileşme politikaları ve gayrimüslim haklarına ilişkin reformları doğrultusunda şekillendiğidir.

3.3.3. Araştırmanın örnekleme

Bu araştırmada, amaçlı örnekleme tekniği kullanılmıştır. Diyarbakır'ın Osmanlı dönemi Sur merkez ilçede varlığı bilinen toplam 18 kilise ele alınmıştır. Bu doğrultuda, Ermeni, Süryani, Keldani, Nasturi, Rum, Katolik ve Protestan cemaatlerine ait kiliselerin; bakım ve onarımı veya yeniden inşa süreci hakkında edinilen bilgiler, Haziran-Ekim 2025 tarihinde saha araştırması sırasında yerinde gözlem yapılarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, kiliselerin korunmasına yönelik çalışmaların, kültürel mirasa katkısıyla birlikte Diyarbakır'ın diaspora ve inanç turizmi potansiyeli üzerindeki etkileri de araştırma kapsamına dahil edilmiştir.

3.3.4. Veri toplama araçları ve teknikleri

Araştırma, Osmanlı döneminde Diyarbakır'daki gayrimüslim cemaatlere ait kiliselerin tamir ve tadilat süreçlerini incelemektedir. Bu amaçla yöntemde iki temel yaklaşım benimsenmiştir. İlk olarak, Diyarbakır'da bulunan kiliselere ilişkin özgün Osmanlı arşiv belgeleri doğrudan taranmış, konuya delil teşkil eden kayıtların transkripsiyonu gerçekleştirilmiştir. İkinci aşamada ise konuya ilişkin daha önce yayımlanmış çalışmalarda yer alan ve çevirisi yapılmış Osmanlı arşiv belgeleri, literatür taraması yoluyla incelenmiştir. Böylece kiliselerin tamir ve yeniden inşa sürecine dair mevcut bilgi birikimi değerlendirilmiştir. Veri toplama araçlarının konu ile olan bağlantısı aşağıda özetlendiği şekildedir.

3.3.4.1. Birincil kaynaklar

Temel kaynak olan Osmanlı Arşivi belgeleri arasında Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defterleri, Ahkâm Defterleri ve Şeri'ye Sicilleri ve ayrıca dönemin toplumsal yapısına dair bağlamı kurmak amacıyla Diyarbakır Salnameleri ve çeşitli seyahatnameler bulunmaktadır. Belgeler ışığında taşradaki dini yapılarla ilgili izin talepleri, onarım fermanları ve patriklerin taleplerine dair merkezî otoritenin tavrı, dönemin dini yapıların sayısı, mimari durumları ve cemaatlerin sosyal yaşamları hakkında bu anlatılar üzerinden konu açıklığa kavuşturulmuştur.

Mühimme Defterleri: Osmanlı devlet teşkilatında, padişahın veya divan-ı hümayunun almış olduğu önemli kararların (fermanlar, emirler, hüküm, talimatlar)

yazıldığı resmi defterlerdir. Bu defterler, idari, hukuki, askeri, dini ve sosyal birçok konuda karar ve düzenlemeleri içerir. Kiliselerin tamir ve onarımına dair verilen izinler, koruma ile ilgili hükümler ve diğer önemli kararlar da bu defterlerde yer alabilmektedir (Yıldırım & Hayırlıoğlu , 2019).

Ahkâm Defterleri: Osmanlı Devleti’nde kadı sicillerine yansımış önemli yargı kararlarının, özellikle de merkezden gelen şer’î ve idarî hükümler ile mahalli ihtilaflara dair Divan-ı Hümayun’un verdiği kararların kaydedildiği defterlerdir. “Ahkâm” kelimesi Arapça kökenlidir ve “hükümler” anlamına gelir (Günay, 2013). Ahkâm Defterleri, özellikle taşradaki şikâyet, dava, anlaşmazlık, mülkiyet ihtilafları, vakıf işleri, kamu düzeni, onarım ve yapı faaliyetleri gibi konularda Divan-ı Hümayun (merkez) tarafından gönderilen hükümleri içerir. Bu defterler, genellikle mahalli düzeyde kadıların uygulaması için hazırlanmıştır (Türkmenoğlu, 2021).

Diyarbakır’daki kiliselerin Osmanlı dönemindeki onarımları, yeniden inşa izinleri, cemaatler arasındaki anlaşmazlıklar ya da vakıf yönetimiyle ilgili meseleler, Ahkâm Defterleri’nde yer alan hükümlerle düzenlenmiştir. Bu defterler, Osmanlı’nın yerel topluluklar üzerindeki hukukî ve idari denetimini anlamada çok kıymetlidir (Günay, 2013).

Şer’iyye Sicilleri: Osmanlı döneminde kadıların (şeri hâkimlerin) tuttuğu resmî mahkeme kayıt defterleridir. Bu siciller, hem şer’î (İslam hukuku) hem de örfî (Osmanlı teamülü) hukuk çerçevesinde verilen kararları ve mahkeme işlemlerini içermektedir. Osmanlı toplumunun hukuki, toplumsal ve idari yapısını belgeleyen en kapsamlı arşiv kaynaklarından biridir (Akyol, 2019).

Şer’iyye Sicilleri, hem mikro düzeyde (mahalli kararlar) hem de makro düzeyde (Osmanlı idari yapısı) araştırmalarda birincil kaynak olarak değerlidir. Özellikle yerel yönetim, gayrimüslim hakları, dini yapılar, sosyal yaşam ve Osmanlı’nın toplumsal düzeni hakkında önemli bilgiler sunar (Turan, 2014). Diyarbakır’daki Ermeni, Süryani, Keldani ve diğer gayrimüslim cemaatlere ait kilise, manastır, mezarlık gibi yapılarla ilgili onarım ve mülkiyet meseleleri, sıklıkla Şer’iyye Sicillerine yansımıştır (Kılıç S. , 2019).

Salnameler: Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat sonrası dönemde (özellikle 19. yüzyıl ortalarından itibaren) düzenli olarak yayımlanan resmî yıllıklardır. Her yıl hazırlanan bu yayınlarda bir vilayet veya merkeze ait idarî, askerî, ekonomik, eğitim, sağlık, bayındırlık ve dinî yapı gibi çok çeşitli alanlara dair istatistikî ve betimleyici bilgiler yer alır (Palalı, 2010). Vilayet salnameleri ise özellikle taşra yönetimlerinin

yapısını, görevli memurların isimlerini, nüfus verilerini, yerleşim birimlerini, ibadethane sayısını ve cemaatlerin faaliyetlerini içeren ayrıntılı bilgiler sunar. Bu yönüyle, hem devletin yerel idareye dair bilgi üretme ve denetim mekanizmasını hem de kentlerdeki sosyo-kültürel yapıyı yansıtmaktadır (Hangül, 2025). Ayrıca, Osmanlı'nın gayrimüslim topluluklara yönelik kurumsal yaklaşımını ve mekânsal planlamada bu yapılarla ilgili sergilediği hassasiyeti görmek bakımından da salnameler tamamlayıcı bir kaynak işlevi görür (Yılmazçelik, 1995).

Seyahatnameler: 17. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar Diyarbakır'a gelen Avrupalı seyyahlar tarafından kaleme alınan eserler, dönemin gayrimüslim toplulukları ve kilise yapıları hakkında gözlemler içermektedir ve arşiv bilgilerini destekler mahiyettedir.

3.3.4.2. İkincil kaynaklar

İkincil kaynak olarak, Osmanlı dönemi gayrimüslim politikaları, mimari koruma ve şehir planlaması üzerine yazılmış akademik çalışmalar ve yüksek lisans-doktora tezlerinden de yararlanılmıştır. Bu araştırmacıların Diyarbakır'daki kiliseler üzerine çalışmaları, bu yapılarla ilgili tarihî verilerin yorumlanmasında yol göstericidir.

3.4. Araştırmanın Problemi

Diyarbakır'da Ermeni, Süryani, Nasturi, Keldani, Rum, Katolik ve Protestan cemaatlerine ait kiliselerin, zaman içerisinde çeşitli nedenlerle zarar görmesi üzerine yürütülen tamir, tadilat ve yeniden inşa faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin bu konudaki tutumunu, müdahale biçimlerini ve uyguladığı idari-hukuki prosedürleri ortaya koymaktadır. Bu süreçler, yalnızca mimari koruma uygulamalarıyla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda Osmanlı'nın gayrimüslim topluluklarla kurduğu ilişkilerin yasal, siyasi ve toplumsal boyutlarını da yansıtmaktadır. Ancak, söz konusu onarımların hangi hukuki çerçevede ve hangi idari süreçlerle yürütüldüğü, bu süreçte yerel ve merkezi otoritelerin nasıl bir rol üstlendiği, tamir ve yenileme izinlerinin hangi koşullarda verildiği, cemaatlerin finansal ve sosyal katkılarının ne düzeyde olduğu gibi sorular, literatürde yeterince derinlemesine ele alınmamıştır. Ayrıca, bu onarımlara ilişkin arşiv belgelerinin dili, kullanılan kavramlar ve uygulamaya yansıyan teknik veriler çoğu zaman sistematik bir analizden yoksundur. Bu minvalde, onarımı yapılan kiliselerin kültürel mirasın korunması bağlamında değerlendirilmesi ve bu yapıların özellikle diaspora ve inanç

turizminin gelişimine sağladığı katkı, bu araştırmanın temel problem alanını oluşturmaktadır.

3.5. Araştırmanın Sınırlılıkları

Çalışma, yalnızca Osmanlı dönemiyle sınırlı olup, Cumhuriyet sonrası döneme ilişkin tamir, tadilat ve yenileme süreçlerini kapsamamaktadır. İnceleme alanı Diyarbakır ili merkez sur ilçe ile sınırlı tutulmuştur. Osmanlı topraklarındaki diğer bölgelerdeki benzer uygulamalar karşılaştırmalı olarak ele alınmamıştır. Ayrıca ilgili cemaatlerin tarihî gelişimi, mezhepler arası farklılıkları, dinsel pratikleri veya Osmanlı siyasetindeki yerleri gibi daha geniş sosyal ve dini yapılar, yalnızca kilise yapılarının statüsü, onarım süreci ya da resmî belgelerdeki yansımaları ile doğrudan ilişkili oldukları ölçüde ele alınmıştır. Konunun dışına çıkmamak ve çalışmanın odak bütünlüğünü korumak adına, topluluklara dair ayrıntılı değerlendirmeler bu araştırmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

4. BULGULAR

Osmanlı Devleti, çok dinli yapısı itibariyle millet sitemi çerçevesinde gayrimüslim tebaanın haklarını düzenlemiştir. Bu bağlamda, gayrimüslimlerin ibadet özgürlüğü ile kutsal mekânlarına sahip olma, bu yapıların tamir, tadilat ve yeniden inşasını gerçekleştirme hakları da belirli kurallar ve izin mekanizmaları çerçevesinde şekillenmiştir (Özcoşar, 2008). Osmanlı’da gayrimüslimlere tanınan bu haklar, Tanzimat öncesi (klasik dönem) ve Tanzimat sonrası (modernleşme dönemi) olarak ele alınmaktadır (Akman, 1996). Dolayısıyla hem şer’î hukuk normlarının mahiyetine hem de Tanzimat ve Islahat Fermanı uygulama pratiğine bakmak gerekmektedir.

4.1. Klasik Dönem: Şer’î Hukukta Gayrimüslimlerin Hakları

İslâm şeriatının gayrimüslim haklarına dair öngördüğü hükümler Osmanlı uygulamalarında da belirleyici olmuştur. Bu bağlamda, zimmîlik statüsü, fetih sonrası toplum düzenlemelerinde temel hukuki öge olarak öne çıkmaktadır (Konan, 2015). Daha sonraki yüzyıllarda ortaya çıkan *Millet Sistemi* ise dayanağını zimmîlik statüsünden almaktadır. Dolayısıyla millet sistemi, siyasî, fikhî ve teolojik ilkeler üzerinden zamanla kurumsal bir nitelik kazanmıştır (Şahin, 2015). Gayrimüslim haklarını belirleyen “Millet Sistemi”, din ve vicdan hürriyetini temel ilke olarak kabul etmiştir. Bu yaklaşım doğrultusunda, Osmanlı Devleti sınırları içinde farklı inançlara mensup bireylerin, dinî kimliklerini baskı altında kalmadan yaşayabilmelerini mümkün kılmıştır (Bulunur, 2012).

Osmanlı hukuk sisteminin temelini İslam şeriatı oluşturduğundan, *zimmîlik sisteminin* kavramsal gelişiminin incelenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, İslam hukukunun gayrimüslimlere yönelik yaklaşımının değerlendirilmesi, söz konusu sistemin Osmanlı’daki meşruiyet zeminini ve işleyiş biçimini anlamak açısından önem taşımaktadır.

Gayrimüslimlere tanınan dinî özerklik ve ibadet serbestisi Kur’an’daki temel prensiplere ve Hz. Muhammed (SAV) dönemindeki uygulamalara dayanmaktadır (Karataş, 2006). Kur’an-ı Kerim’de bu anlayışın temelleri çeşitli ayetlerde açıkça görülmektedir. Örneğin Bakara Suresi 256. ayette “Dinde zorlama yoktur. Artık doğruluk

ile sapıklık birbirinden ayrılmıştır.” buyrularak, bireyin dini tercihini baskı olmadan yapabileceği ifade edilir. Aynı şekilde Hac Suresi 39-41. ayetlerde, savaşın meşruiyetine ve mabetlerin korunmasına ilişkin ilahi bir referanstır. “Kendilerine zulmedilmesi sebebiyle savaşmalarına izin verilenlere (savaş izni verilmiştir). Şüphesiz Allah onların yardımına güç yetirendir. Onlar ki, haksız yere sadece ‘Rabbimiz Allah’tır’ demelerinden dolayı yurtlarından çıkarıldılar. Eğer Allah insanların bir kısmını diğer bir kısmı ile defetmeseydi, manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah’ın adı çokça anılan mescitler yıkılır giderdi” (Bakara 114., 2025; Hac 39-41., 2025).

Bu ayetlerde “manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler” birlikte anılmaktadır ve ibadethanelerin korunması, savaşın gerekçelerinden biri olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda, gayrimüslim mabetleri de dâhil olmak üzere tüm ibadethanelerin dokunulmazlığı, İslam’ın temel ilkeleri arasında yer almaktadır. Ayetin tefsirlerinde, özellikle Taberî ve Kurtubî gibi müfessirler, burada zikredilen yapılar arasında Hristiyan ve Yahudilere ait ibadethanelerin de Allah’ın adının anıldığı yerler olarak zikredilmesinin, onların da korunması gereken kutsal alanlar olduğuna dikkat çekmişlerdir (Karataş, 2006).

Hz. Muhammed (SAV) ise Özellikle Necran Hristiyanları’yla yaptığı “zimmet anlaşması” ve “Medine Vesikası” gibi belgeler, gayrimüslim toplulukların ibadet özgürlüğünün İslam peygamberi tarafından teminat altına alındığını ve Kur’an anlayışının devam ettiğini göstermektedir. Bu belgelerde yer alan ifadelerde gayrimüslimlere ait mabetlerin “Allah’ın ve Resulü’nün himayesinde olduğu” özellikle vurgulanmıştır (Sönmez, 2017). Bu anlayış, Osmanlı’daki gayrimüslimlere ait kilise ve sinagog gibi yapılarla ilgili onarım, yeniden inşa ve koruma kararlarının da meşru dayanağını oluşturmuştur (Akman, 1996).

Zimmet akdi, İslâm hukukunda Müslümanlarla gayrimüslimler arasında yapılan ilk resmî hukukî düzenlemelerden biri olması bakımından özel bir öneme sahiptir. Bu akit, özellikle Hz. Peygamber döneminde tesis edilen hukukî statüler çerçevesinde gayrimüslimlere din, can, mal, ibadet ve mülkiyet hakları tanınması bağlamında bir güvence teşkil etmiştir (Günay, 2009). Zemmet düzenlemeleri, daha sonraki dönemlerde gerçekleştirilen fetih siyasetlerinde de meşru bir hukukî dayanak olarak kabul edilmiştir (Şahin, 2015). Bu nedenle, zimmet kavramının mahiyetini doğru biçimde anlayabilmek için terim anlamına da bakmak gerekmektedir.

Sözlük manası itibariyle Arapçada “zimme” ve onun çoğulu olan “zimmem” güvence, ahde vefa, kefalet ve antlaşma anlamlarına gelir. Bu bağlamda zimmi, kendisiyle bir antlaşma yapılan ve bu antlaşma kapsamında koruma altına alınmış kişidir (Kenanoğlu, 2005). Bu akde göre, *Zimmî*, İslam hukukunda gayrimüslim bir bireyin İslam devleti sınırları içinde can, mal ve inanç güvenliği karşılığında belirli yükümlülükleri kabul etmesiyle elde ettiği korunmuş statüyü tanımlamaktadır (Karataş, 2006).

Bu yaklaşımın bizzat uygulandığı en belirgin örnek Hz. Ömer’in Kudüs’ü 638 yılında barış yoluyla aldığı sırada yaptığı anlaşmadır. Komutan Ebû Ubeyde’nin daveti üzerine Hz. Ömer, Câbiye’den Kudüs’e gelmiş ve şehrin ruhani lideri Patrik Sophronios ile bizzat görüşerek teslim şartlarını belirlemiştir (Kenanoğlu, 2005; Mert, 2019). Yapılan bu anlaşma, klasik İslâm hukukunun zimmet sözleşmesi çerçevesinde şekillenmiş ve gayrimüslim halka din ve vicdan özgürlüğü, can ve mal güvenliği sağlamıştır. Kudüs halkı, bu korumaya karşılık olarak cizye ve haraç ödemeyi kabul etmiştir (Yiğit, 2009). Böylece, şehrin gayrimüslim sakinleri, mabetlerini muhafaza etme, ibadetlerini özgürce yerine getirme ve dinî kimliklerini sürdürme hakkına sahip olmuşlardır (Mert, 2019). Bu belge, İslâm tarihinde gayrimüslimlerle yapılan ilk kurumsal anlaşmalardan biri olarak, sonradan Osmanlı dâhil olmak üzere birçok İslâm devletinin hukukî uygulamalarına da ilham vermiştir (Orta, 2018). Her ne kadar İslam hukukunda zimmet akdi, gayrimüslimlerin can, mal ve ibadet özgürlüğünü güvence altına alan temel bir sözleşme türü olarak kabul edilse de tarihsel süreçte bu ilkelere her zaman mutlak surette riayet edildiği söylenemez. Özellikle yöneticilerin siyasal, toplumsal ve mezhepsel eğilimlerine bağlı olarak bu sözleşmenin kapsamı daraltılmış ya da uygulamada farklı biçimlerde yorumlanmıştır (Özdemir, 2023).

İstanbul’un fethinden sonra Osmanlı Devleti, şehirde yaşayan gayrimüslim topluluklarla uzlaşma yoluna gitmiş ve çeşitli ahitnameler düzenlemiş ve fermanlar yayımlanmıştır. Hz. Ömer’in Kudüs’ün fethinde Patrik Sophronios’a verdiği ahitnamede olduğu gibi Fatih de İstanbul’un fethinden sonra gayrimüslim tebaanın dinî özgürlüklerini güvence altına alan bir anlayışı benimsemiştir (Tarakcı, 2018). Fatih Sultan Mehmet ile II. Genadios arasında yapıldığı rivayet edilen zimmet sözleşmesi, Osmanlı Devleti’nin gayrimüslim cemaatlere yönelik idarî ve hukukî yaklaşımının erken örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Sözleşmenin aslı günümüze orijinal haliyle ulaşmamıştır. Ancak, bu belgenin tarihsel ve hukuki ağırlığı, Osmanlı’nın gayrimüslim cemaatlerle kurduğu ilişkilerin çerçevesini anlamak açısından son derece önemlidir (Decei, 1953).

Nitekim hem 1856 tarihli Islahat Fermanı'nda hem de 1862 tarihli Rum Patrikhanesi Nizamnamesinde bu sözleşmeye yapılan atıflar hukuki meşruiyetin temeli olduğunu göstermektedir (Gümüş, 2008). Sözleşmenin temel maddeleri, Rum Ortodoks cemaatinin ibadet hürriyetinin tanınması, kiliselerinin korunması, mevcut dinî ayin ve ritüellerin serbestçe icra edilmesi ve cemaatin kendi patriği tarafından yönetilmesi gibi esaslara dayanmaktadır (Kenanoğlu, 2004).

Günümüze ulaşan en önemli belgelerden biri de İstanbul'un fethini takiben Galata'da yaşayan Cenevizli zimmîlerle yapılan ahitnamedir. İlk neşri, İskender Hoçi'nin bir münşeât mecmuasında tespit ettiği nüsha üzerinden gerçekleşmiştir. Başlığında "Sultân Mehmed Hân'ın Galata ahâlîsine virdiği ahidnâmenin sûreti" ibaresi yer almaktadır (Uygur, 2022). Belgede elçi isimlerinin "Babilan Falan ve Filan" şeklinde müphem kaydedilmesi güvenilirlik konusunda tartışmaları tetiklemişse de farklı versiyonlarıyla yapılan karşılaştırmalar, içerik bakımından önemli bir farklılık olmadığını ortaya koymuştur (Bulunur, 2012). Galata ahidnâmesinde yer alan hükümler, İslam hukukunda gayrimüslimlerle yapılan zimmet akdinin temel ilkeleriyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Bu çerçevede, mevcut kiliselerin korunacağı taahhüt edilirken, yeni kilise inşasına izin verilmeyeceği belirtilmiştir (Şahin, 2015). Aynı şekilde, kiliselerin camiye çevrilmesi yasaklanmış ve çan çalınmasına müsaade edilmemiştir (Güneş G. A., 2016). Ayrıca, din değiştirme konusunda herhangi bir zorlama yapılmayacağı ve gayrimüslimlerin kendi ibadet ve ayinlerini serbestçe sürdürebilecekleri vurgulanmıştır (Bulunur, 2009; Ulusoy, 2022). Özellikle mevcut ibadethanelerin statüsünün korunacağına dair hüküm, ilerleyen dönemlerde Osmanlı şehirlerindeki kilise tamirlerinin nasıl değerlendirileceği konusunda temel bir referans noktası hâline gelmiştir (Yemişçi, 2022).

Osmanlı padişahları ahidnameler dışında fermanlarla da gayrimüslim tebaanın haklarını güvence altına almıştır. Nitekim Fatih Sultan Mehmed verdiği Fermanda, Bosnalı rahiplere ve kiliselerine hiçbir şekilde müdahale edilmemesini, canlarının ve mallarının korunması gerektiğini belirtmiştir (Köse F. B., 2003). Kaçan rahiplerin geri dönerek Osmanlı topraklarında güven içinde yaşamalarına izin verilmiş, halkın ve yöneticilerin bu rahiplere zarar vermemeleri konusunda ağır yeminler edilmiştir (Yavuz, 2018).

Aynı şekilde Yavuz Sultan Selim, Dubrovnik halkına verdiği ahidnâmelerde, gayrimüslim tebaanın can ile mal güvenliklerinin teminat altına alınacağı ve dinî

özgürlüklerinin muhafaza edileceği açıkça hükme bağlamıştır (Köse M. Z., 2009; Kaçan, 1995). Benzer bir yaklaşım, 1521 tarihinde imzalanan otuz üç maddelik ahidnâme, Venediklilere geniş çaplı ticarî ve hukukî imtiyazlar tanımıştır. Bu ahidnâme ile Venedikli tüccarlara Osmanlı topraklarında serbestçe ticaret yapma hakkı verilmiş, can ve mal güvenlikleri teminat altına alınmış, ayrıca dinî vecibelerini yerine getirme hususunda herhangi bir müdahale olmayacağı taahhüt edilmiştir (Erdoğan, 2003; Şakiroğlu, 1986). XVI. yüzyılda, Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'teki Hristiyan Ermeni cemaatine yönelik yayımladığı ferman, Osmanlı'nın gayrimüslim topluluklara karşı geliştirdiği koruyucu ve müsamahakâr yaklaşımın devamı niteliğinde önemli bir belgedir (Yaşar, 2003). Bu fermanla birlikte Ermenilere, daha önceki İslam hükümdarları döneminde tanınmış olan haklar bir kez daha teyit edilmiş ve ibadetlerini serbestçe yapabilmeleri için güvence verilmiştir (Tarakcı, 2018).

Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait *Kanunname-i Liva-i Kudüs*'te yer alan ve Kıyâme Kilisesi'ne ilişkin hükümler, Hristiyanlarca Hz. İsa'nın kabrinin bulunduğu inanılan bu kutsal mekâna ilişkin ziyaret usullerinden mekânın dokunulmazlığına kadar birçok husus açıkça tanımlanmış ve Osmanlı yönetimi tarafından güvence altına alınmıştır (Akyol, 2019).

Kudüs'ün fethinden sonra Hz. Ömer ve Selahaddin Eyyubi dönemlerinde yapılan ahidnameler gibi Sultan II. Mehmed, I. Selim, I. Süleyman, III. Murad, III. Mehmed, IV. Murad, Sultan İbrahim ve IV. Mehmed dönemlerinde de Kudüs'teki Rumlara tanınan imtiyazlar teyit edilerek aynen muhafaza edilmiştir (Akman, 1996).

4.2. Mâbedlerin Hukukî Statüsü ve İnşâ-Tamirat Uygulamaları

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim ibadethanelerine yönelik erken dönem koruma ve onarım politikaları büyük ölçüde İslam şeriatına dayalı hukuki ilkelere göre şekillenmiştir. İslam hukukçuları, gayrimüslimlere ait ibadet yerlerinin inşâ ve tamirine ilişkin hükümleri; fethedilen şehirlerin statüsü, ele geçiriliş biçimi ve mezhepler arasındaki farklılıklar çerçevesinde yorumlamışlardır. Buna göre kiliselerin tamiri, tadilatı ve yeniden inşası, şehirlerin kuruluşu ve elde edilişine göre üç ana başlık altında ele alınmaktadır. Birincisi, barış (*sulhen*) yoluyla Osmanlı idaresine dâhil olan şehirlerdeki kiliselerin tamiri ve yeniden inşasıdır. İkincisi, fetih (*unveten*) yoluyla Osmanlı topraklarına katılan şehirlerdeki kiliselerin onarım ve inşâ durumlarını

kapsamaktadır. Üçüncüsü ise, Müslümanlar tarafından kurulan şehirlerde yeni kiliselerin inşa edilme durumunu ifade etmektedir.

4.2.1. Barış yoluyla fethedilen şehirlerde kiliselerin durumu

Kudüs'ün barış yoluyla teslimi sonrasında, Hz. Ömer ile şehirdeki Hristiyan Patriği Sophronios arasında imzalanan ahidname, İslam hukukunda zimmi statüsünün klasik örneklerinden biri olduğunu daha önceden belirtmiştik. Hristiyanların kiliselerine, haçlarına, can ve mallarına dokunulmayacağı, zorla İslam'a geçirilmeyecekleri ve ibadet özgürlüklerinin korunacağı açıkça ifade edilmiştir. Söz konusu güvenceler karşılığında halkın cizye ödemesi şart koşulmuş ve böylece zimmi devlet himayesi altına alınmıştır (Satış, 2010; Mert, 2019). Bu belge, sonraki dönemlerde Ehl-i Kitap toplumlarına yönelik uygulamalara temel teşkil eden önemli bir hukukî referans olmuştur (Şahin, 2015).

Barış (Sulhen) teslim olan şehirlerde kiliselerin hukuki statüsü ahidnamenin içeriğine göre şekillenmektedir (Ayar, 2017). Anlaşma gereği gayrimüslimlere dinî ibadet özgürlüğü tanınmakta ve kendi mabetlerinde ayin yapmaları, çan çalmaları ve dini sembollerini taşımalarına müsaade edilmektedir (Atçı, 2022). Ancak Müslüman nüfusun yoğun olduğu mahallelerde bazı kısıtlamalar söz konusudur. Mevcut kiliselerin korunması ve yeni kilise inşa edilmesi ise hükümdarın iznine bağlıdır (Koyuncu, 2014). Bazen bu durum yeni kilise veya havra inşasına izin verilebilmesi şeklinde esnek bir uygulamaya dönüşebilmiştir (Güneş M. , 2017). Eğer antlaşmada, gayrimüslim ahalinin arazi üzerinde mülkiyet hakkı korunmuş ve haraç ödemesi karşılığında toprak kullanımı kendilerine bırakılmışsa, mevcut kiliselerin varlığına dokunulmadığı gibi yeni kilise inşasına da izin verilmiştir. Arazinin devlete bırakıldığı ve yalnızca cizye ödenmesi şartıyla anlaşmaya varılmışsa Anlaşma metninde kilise yapımına izin verilip verilmediği şartına bakılır. Burada belirleyici unsur barış antlaşmasının içeriğidir (Akman, 1996). Uygulamada, karşılıklı güvenin hâkim olduğu dönemlerde gayrimüslimlerin mabetlerini tamir etmelerine izin verilmiş, güvenin zedelendiği zamanlarda ise bu tür faaliyetlere müsamaha gösterilmemiştir. Genel olarak barışla teslim alınan yerlerdeki kiliseler aynen muhafaza edilmiştir (Koç D. , 2020).

4.2.2. Savaş yoluyla fethedilen şehirlerde kiliselerin durumu

Savaş yoluyla ele geçirilen şehirlerdeki gayrimüslim mabetlerinin statüsü, İslam hukukunun temel ilkeleri doğrultusunda şekillenmiştir (Öksüz, 2018). Uygulamada şehir ve taşrada olmak üzere bu durum değişiklik göstermiş ve farklı dönemlerde klasik fıkıh literatüründe farklı mezheplerin müçtehitleri arasında tartışmalı bir mesele olarak ele alınmıştır (Atçı, 2022). Görüş ayrılıkları hem savaşın hukuki niteliği hem fetih esnasında yapılan ahitnamelerin içeriği, hem de İslam devletinin gayrimüslimlere tanıdığı zimmet hukukunun sınırları çerçevesinde şekillenmiştir (Yiğit, 2009). Mabetlerinin yıkılıp yıkılamayacağı, ibadet amacıyla kullanılmaya devam edilip edilemeyeceği yahut başka fonksiyonlara tahsis edilip edilemeyeceği konusunda sahabe uygulamaları, erken dönem hilafet pratiği önemli referans noktaları olarak öne çıkmaktadır (Mert, 2019). Örnekler ışığında fukahanın görüşleri şehirlere göre üç temel başlık altında özetlenmiştir.

4.2.2.1. Mevcut mabedin dönüştürülebilir olması

Fıkıh literatüründe gayrimüslim ibadethanelerinin dönüştürülmesi kendi içinde üç farklı uygulama örneği göstermektedir. Bunlar: Gayrimüslim bir mabedin başka bir gayrimüslim mabedine çevrilmesi, caminin kiliseye dönüştürülmesi ve kilisenin camiye dönüştürülmesidir.

Mabedlerin birbirine dönüştürülmesi durumu: Konuyu kendi içinde detaylandıracak olursak, gayrimüslimlere ait bir ibadethanenin, yine başka bir gayrimüslim topluluk tarafından farklı bir ibadet mekânına dönüştürülmesi fikhî tartışmalara konu olmuştur (Öztürk, 2003). Bu konuda Şam’da geçen bir olay çarpıcıdır. 1832-33 yıllarında, Yahudi cemaatinin terk ettiği bir havranın, Hristiyanlar tarafından satın alınıp kiliseye dönüştürülmek istenmesi üzerine, dönemin önde gelen fakihlerinden İbn Âbidin’e başvurmuşlardır. İbn Âbidin, bu talebi caiz görmeyerek fetva vermekten kaçınmış, ancak bazı müftülerin dünya menfaatlerine tamah ederek bu işlemi onayladığını ifade etmiştir (Akman, 1996). Osmanlı döneminde ise 1870 yılında Bulgarların Rum Patrikhanesi’nden ayrılarak “Bulgar Eksarklığı”nı kurmaları sonrasında, kiliselerin hangi mezhebe ait olacağı meselesi yoğun bir tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmaların çözümüne yönelik olarak 1910 yılında çıkarılan “Rumeli’nde Kâin Münaza’un Fih Kilise ve Mektepler Hakkındaki Kanun”, mezhepler arası kilise mülkiyetini belirleyen ilk yasal düzenlemelerden biri olmuştur (Sagun, 2023). Kanuna

göre, bir yerleşim yerinde tek bir kilise varsa ve ahali hem Rum Patrikliği'ne hem Bulgar Eksarklığı'na mensup kişilerden oluşuyorsa, kilisenin esasen kime ait olduğuna bakılacak; eğer bu mezhep nüfusun üçte birinden azsa, kilise karşı tarafa devredilecek ve azınlıkta kalan grup için yeni bir kilise inşası devlet desteğiyle mümkün olacaktır (Gülü, 2018).

Camiden kiliseye dönüştürme durumu: Osmanlı kamu hukukunda, bir yapının fetihten sonra camiye çevrilmesinin ardından tekrar kiliseye dönüştürülmesi mümkün görülmemiştir (Koç D. , 2020). Bu anlayışın en açık ifadesi, Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin bir fetvasında yer alır. Burada, “Bir kilise fetih sırasında Müslümanların mülkiyetine geçtikten sonra Hristiyanlar onu tekrar satın alarak kiliseye çevirebilir mi?” sorusuna “Olamaz, mümkün değildir” cevabı verilmiştir. Aynı yaklaşım, 4 Ramazan 991 / 21 Eylül 1583 tarihli bir hükümde de tekrarlanmış; İstanbul Patrik Mahallesi'nde daha önce kilise iken fetihten sonra camiye çevrilen, ancak sonradan terk edilen bir yapının tekrar kiliseye dönüştürülmesi yönündeki talep açıkça reddedilmiştir (Akman, 1996). Ancak, Tanzimat döneminde bu temel ilkenin ihlal edildiği dikkat çekici bir örnek yaşanmıştır. 1856-1857 yıllarında Fransa'ya, Kudüs'te bir kilise inşa etme izni verilmiş, uygun yer arayışı sırasında fetihten sonra camiye çevrilen Salâhuddin Camii önerilmiştir (Tekin, 2008). Kudüs mutasarrıfı Kâmil Paşa, yapının mezbelelik bir yer olduğunu kilise yapılmasında sakınca olmadığını bildirince Bâb-ı Âlî bu bilgiye dayanarak kilise yapımına izin veren bir ferman çıkarmıştır. Ancak bölgedeki müftü ve ulemanın, İstanbul'a gönderdikleri müracaatlarda burada hâlâ cami ve medrese yapılarının bulunduğunu, mihrabın ve kapıların sağlam olduğunu bildirmiştir. Buna rağmen bu itirazlar sonuç vermemiş ve söz konusu cami, istisnai biçimde kiliseye dönüştürülmüştür (Akman, 1996).

Kilisenin camiye dönüştürülmesi durumu: Tarihsel süreçte Müslümanların yeni yerleşimlere girmesiyle birlikte, yerel gayrimüslim toplulukların terk ettiği veya zamanla cemaatini kaybeden dinî yapılar, kamu yararı esas alınarak yeniden değerlendirilmiştir (Solak & Okuyucu, 2022). Bu anlayışa göre terk edilmiş, cemaati kalmamış ya da fonksiyonunu yitirmiş olan kilise, sinagog veya tapınak gibi yapılar kamu malı olarak kabul edilmiş ve gerektiğinde camiye dönüştürülmüştür (Koç D. , 2020). Bu uygulama sadece Osmanlı dönemine özgü olmayıp Hz. Peygamber dönemine kadar uzanmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber'in Bahreyn'deki Mecusîlerle yaptığı anlaşmada

onların ibadet yerleri kamu mülkiyeti olarak tanımlanmıştır (Eser, 2018). Osmanlılar da bu fikhî ve tarihî yaklaşıma uygun olarak fethedilen şehirlerde yeni cami ihtiyacı ortaya çıktığında terk edilmiş, harap durumda bulunan ya da cemaati kalmayan kiliseleri camiye çevirmiştir (Düzenli, 2020). Diyarbakır'daki Mor Toma (Mar Tuma) Kilisesi'nin fetih sonrası Ulu Cami'ye dönüştürülmesi bu yaklaşımın somut örneklerinden biridir (Halifeoğlu, 2018). Aynı şekilde Ayasofya'nın 1453'te İstanbul'un fethinden sonra camiye çevrilmesi de en büyük mabedin fetih sembolü olarak camiye tahsisini gösteren önemli bir örnektir (Öztürk, 2003).

4.2.2.2. İbadethanelere dokunulamaz ve kullanım tarzı değiştirilemez görüşü

İlk dönem uygulamaları incelendiğinde, savaş yoluyla fethedilen bölgelerde yeni kilise ve havra yapımına izin verilmediği görülmektedir (Güneş M. , 2017). Örneğin, Ebu Ubeyde b. Cerrah'ın Şam ve Hims halkıyla yaptığı zimmet anlaşmalarında mevcut kilise ve havraların korunacağı, ancak yenilerinin inşa edilmeyeceği açıkça ifade edilmiştir (Yiğit, 2009).

Bazı fukahaya göre gayrimüslimlere ait mabetler, tarihsel ve dinî statüleri gereği dokunulmazdır ve bu yapıların kullanım biçimleri değiştirilemez ve tahrip edilemez yönündedir (Akman, 1996). Fetihle elde edilen şehirlerdeki gayrimüslim mabetlerinin mülkiyeti genel itibariyle İslam devletine geçmiş olsa da kullanım ve tasarruf hakkı zimmî halka bırakılmıştır (Atçıl, 2022). Konuyla ilgili örnek, Şevval 995 (Eylül/Ekim 1587) tarihli mühimme defterinden gelmektedir. Hükümden anlaşıldığı üzere İstanbul'da bir kilisenin camiye dönüştürüldüğü haberini alan Halep halkı, benzer şekilde şehirlerindeki bazı kiliselerin camiye çevrilmesini talep etmiştir. Ancak merkezi idare, bu girişimin Hristiyan tebaa arasında huzursuzluk ve toplumsal gerilim yaratabileceğini değerlendirerek, fetih esnasında Hristiyan cemaatlere ibadet yeri olarak bırakılacağı taahhüt edilen kiliselere kesinlikle müdahale edilmemesi yönünde kesin talimat vermiştir (Onar, 2017).

4.2.2.3. Kilisenin yeniden inşası üzerine hükümler

İslam hukuk geleneğinde, gayrimüslimlere ait mevcut mabetlerin özellikle ihtiyaç duyulması hâlinde olduğu gibi korunacağı genel kabuldür. Ancak, mabetlerin tamamen yeniden inşa edilmesi ve izin ölçütleriyle ilgili konu tartışmalıdır. Özellikle savaş yoluyla

fethedilen şehirlerde ve bölgelerde, yeni kilise veya havra inşasına izin verilmeyeceği görüşü baskındır (Koyuncu, 2014).

Hiz. Peygamber döneminde yeni bir kilise veya havra inşasına izin verildiğine dair sahih bir belge ya da açık bir rivayet bulunmamaktadır. Benzer şekilde, İslam kaynaklarında dört halife devrinde de yeni ibadethane yapımına izin verildiğine dair bir örnek yer almaz (Seçkin Ö. , 2020). Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz'in gayrimüslimlere yönelik yaptığı bazı yeni düzenlemeler arasında savaşla fethedilen bölgelerde inşa edilmiş olan kiliselerin yıkılması ve yeni mabet inşasının yasaklanması bulunmaktadır. Mevcut mabetlerin korunmasına ise vakıf yoluyla onarımına izin verilmiştir (Ayar, 2017).

Erken dönem uygulamalarına bir başka örnek, Ebu Ubeyde b. Cerrâh'ın Şam ve Hıms (Humus) halkı ile yaptığı zimmet antlaşmalarında mevcut kilise ve havralara dokunulmayacağına belirtilmesi, ancak bunların onarımı ve yeniden inşasının yasaklanmasıdır (Yiğit, 2009). Bu yasak, her durumda mutlak bir kural olarak görülmemiştir. Özellikle gayrimüslim nüfusun çoğunlukta olduğu bölgelerde, yeni mabet inşası yasağı geçerli kabul edilmemiştir (Akyüz, 2023). Nitekim, Emevîler ve Abbasîler döneminde, özellikle yeni kurulan bazı şehirlerde kilise ve manastır inşasına izin verildiği bilinmektedir (Seçkin S. , 2018).

Osmanlı döneminde konuya mezheplerin yaklaşımı ise şöyle olmuştur. Hanefî mezhebine göre gayrimüslimlere ait ibadethanelerin statüsü, İslâm hâkimiyeti altındaki bölgelerde farklı şekillerde ele alınmıştır (Akman, 1996). Hükümdar, mevcut kilise ve havraların ibadethane olarak kalmasına izin verebildiği gibi bunları camiye çevirmek veya farklı amaçlarla kullanılmak üzere tahsis etme yetkisine de sahip kılınmıştır (Koyuncu, 2014). Ancak, bu ibadethanelerin bulundukları yerde muhafaza edilmesi gerektiği, başka bir yere taşınmalarının ise caiz olmadığı belirtilmiştir (Alemdar, 2012). Kâsânî (Hanefî hukukçusu), mabet yapmanın yasak olmadığına cevaz verirken Serahsî, bunu ahalinin çoğunluğunun zimmilerden oluşması şartına bağlamıştır. Harben alınan yerlerdeki ibadethanelerin mülkiyeti İslam devletine ait olmuştur. Tasarruf hakkı ise gayrimüslim vatandaşlara verilmiştir. İslam devleti tebaası olan gayrimüslimlere din, ibadet ve ayin özgürlüğü verilmiş, ibadet mekânlarının korunması sağlanmıştır (Akman, 1996).

Şeyhülislam Ebu's-Suud Efendinin verdiği fetvalarda, özellikle Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadığı yerleşimlerde mescit bulunduğu takdirde, sonradan

inşa edilen kiliselerin meşruiyetini kabul etmemiştir (Koyuncu, 2014). Ona göre bu tür yapılar, cuma namazının edasına zarar verdiği gerekçesiyle ortadan kaldırılmalıdır. Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi de benzer şekilde karma nüfuslu yerleşimlerde izinsiz inşa edilen gayrimüslim ibadethanelerinin hâkim kararıyla yıktırılabilceği yönünde fetvalar vermiştir (Akyüz, 2023).

Hanefî mezhebinin son dönem temsilcilerinden İbn Âbidin, bu yasağın yalnızca cuma namazının kılındığı ve had cezalarının uygulandığı klasik anlamda “İslam şehri” olarak tanımlanan bölgeler için geçerli olduğunu belirtir. Buna göre, gayrimüslimlerin tamamen yaşadığı ya da çoğunlukta olduğu yerleşim birimlerinde yeni mabet inşası mümkün görülmüştür. Yıkılan bir mabedin yerine aynı yerde yeniden inşa edilmesine müsaade edilebilirken, farklı bir bölgede yeni bir kilise veya havra inşası caiz görülmemektedir (Koyuncu, 2014; Akyüz, 2023).

Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinde ise kiliselere dokunulamayacağı gibi kullanım alanı dışına çıkılamayacağı ifade edilir. Eskisi yıkılmışsa aynı yerde yeniden inşa edilebileceği ise kabul edilmiştir. Bu görüşe göre, bir yapının tarihi varlığı esastır. Dolayısıyla var olan bir kilise meşru kabul edilirken, yeni bir ibadethane inşası savaş yoluyla alınmış şehirlerde genel olarak yasaklanmıştır. Ancak bu yasak, istisnasız bir mutlaklık içermemektedir (Kılıç M. , 2009). Bununla birlikte, Mâlikî mezhebinden İbnü’l-Kâsım ve Zeydî gibi bazı âlimler, devlet başkanının maslahata uygun görmesi durumunda yeni kilise inşasına izin verilebileceğini savunmuştur (Akyüz, 2023).

Tarihi uygulamalarda teorik sınırlamalara rağmen İslam ülkelerinde ihtiyaç hâlinde gayrimüslimlere yeni mabet yapma izni verildiği görülmektedir. Örneğin hicrî birinci asırda, Müslümanların hâkimiyetinde bulunan Mısır’da birçok yeni kilise inşa edilmiştir (Koyuncu, 2014).

Öte yandan, padişah iznine dayalı olarak gayrimüslimlere yeni ibadethane inşa etme hakkının tanındığı örnekler de mevcuttur (Alan, 2007). Tamamı zimmîlerden oluşan bir topluluğun yaşadığı bölgelerde, sultanın izniyle kilise inşa edilmesinin şer’an engellenemeyeceği belirtilmiştir (Alemdar, 2012). Ancak Müslümanların da bulunduğu yerleşimlerde, cami mevcutken sonradan kilise yapılması hâlinde, bu duruma sessiz kalan Müslümanlar sorumlu sayılmıştır (Seçkin S. , 2018). Dolayısıyla, yeni inşa ve tamir süreçlerinin hukuka uygun yürütülmesi, devlet otoritesinin meşruiyet temelinde yürüttüğü uygulamaların bir parçası olmuştur (Kenanoğlu, 2005). 19. yüzyıldan itibaren Tanzimat ve Islahat Fermanları ile gayrimüslim ibadethanelerine yönelik daha

müsamahalı bir politika benimsemiştir. Bu dönemde tamir ve yeni inşa izni artırılmış ve merkezi idareden alınan onaylarla çeşitli bölgelerde kiliseler yeniden yapılmıştır. Dolayısıyla, uygulamada ihtiyaç ve yerel şartlar belirleyici olmuştur (Kavalçalan, 2024; Yıldız M. , 2024).

Ayrıca, fukaha gayrimüslim mabetlerinin bir yerden başka bir yere nakledilmesi meselesine de değinmiştir. Bu tür bir naklin, yeni bir mabet inşası anlamına geleceği gerekçesiyle genelde caiz olmadığı ifade edilmiştir. Ancak Müslüman toplumun maslahatının söz konusu olduğu durumlarda, bu tür bir taşımaya cevaz verilebileceği yönünde görüşler de bulunmaktadır (Atçı, 2022).

Taşra bölgelerinde ise özellikle zimmi nüfusun yoğun olduğu köy, mezra gibi yerleşim alanlarında mabet inşasına dair farklı görüşler mevcuttur. Kâsânî, bu bölgelerde mabet inşasına cevaz verirken, Serahsî bunu ahalinin çoğunluğunun gayrimüslim olması şartına bağlamıştır (Seçkin S. , 2018).

4.2.3. Müslümanlar tarafından kurulan şehirlerde yeni kilise inşa durumu

Müslümanlar tarafından kurulan Basra, Kûfe, Bağdat gibi yerleşimlerde kilise inşasına kesinlikle izin verilmemiştir. Bu konuda İslam hukukçuları arasında fikir birliği vardır (Akman, 1996). Erken dönem İslam tarihinde de bu tutumun izleri görülmektedir. Sahabeden Ebu Ubeyde bin Cerrah'ın Hums halkıyla yaptığı antlaşmada, mevcut kiliselere dokunulmayacağı, fakat tamirine de izin verilmeyeceği hükme bağlanmıştır. (Ercan, 2001). Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz'in konuyla ilgili tutumu İslam beldelerinde kiliselerin inşası yasaklanması ve inşa edilmiş olan kiliselerin yıkılması yönünde olmuştur. Ömer b. Abdülazîz'in vefatının ardından Emevî halifelerinden Yezîd b. Abdülmelik döneminde gayrimüslimlerin İslâm beldelerinde inşa ettiği yeni kiliselerin yıktırılmasına yönelik uygulamalar devam etmiştir (Demirel, 2008). Bu yaklaşım, erken dönem İslâm hukukçularından Hasan el-Basrî ve İbn Abbâs gibi isimler tarafından da desteklenmiştir (Alemdar, 2012). Ayrıca Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinin kurucu imamları da gayrimüslimlerin İslâm topraklarında yeni kilise inşa etmelerini caiz görmemiş, sadece eski yapıların tamirine izin verilmesi gerektiğini savunmuşlardır (Koyuncu, 2014). Bu görüş, klasik dönem İslâm hukukunun gayrimüslimlere tanıdığı haklar ve sınırlamalar çerçevesinde şekillenen temel yaklaşımlardan biri olarak kabul edilmektedir (Koç K. , 2022).

İslam şehirlerinde kilise açılmasına olumlu bakılmamasının sebebi, ihtiyaç olup olmamasıyla ilgilidir. Şehirlerde gayrimüslim nüfusun azalması, yeni mabet inşa gerekliliğini ortadan kaldırmıştır. Bu nedenle, ihtiyaç duyulmadıkça yeni kilise inşasına olumlu bakılmamıştır. Ancak zamanla, gayrimüslim nüfusun artışı ve toplumsal denge gözetilerek yeni kilise inşasına belli ölçülerde izin verilmiştir (Ercan, 2001).

Osmanlı, gayrimüslim tebaanın ibadet özgürlüğünü genel olarak tanımış olsa da bu özgürlük kamu düzeni, toplumsal hassasiyetler ve İslam'ın hâkimiyeti ilkesi çerçevesinde belirli sınırlarla düzenlenmiştir (Akman, 1996). Özellikle Müslümanların çoğunlukta olduğu mahallelerde gayrimüslim ibadetinin kamusal alandaki görünürlüğü kısıtlanmıştır (Alemdar, 2012; Koyuncu, 2014). Çan sesinin dışarıdan duyulacak şekilde ayin yapılması veya haç gibi sembollerin sokakta taşınması, Müslüman toplumu rahatsız edecek uygulamalar olarak değerlendirilmiş ve yasaklanmıştır. Ezan okunurken ya da namaz vakitlerinde çan çalınmasına ise kesin şekilde müsamaha gösterilmemiştir (Akman, 1996). Zira bu tür davranışlar, hem İslam'ın üstünlüğüne yönelik bir saygısızlık hem de kamu düzenini bozucu eylemler olarak algılanmıştır (Alemdar, 2012). Buna karşın ahalisi tamamen gayrimüslimlerden oluşan mahallelerde daha esnek kurallar geçerli olmuş ve bu bölgelerde ibadet uygulamalarına daha geniş bir hoşgörüyle yaklaşılmıştır (Karataş, 2006).

4.3.Tanzimat Sonrası Mabetlerin Hukuki Statüsü

Tanzimat reformlarıyla birlikte Osmanlı Devleti, gayrimüslim tebaa ile olan ilişkilerini yeniden tanımlama sürecine girmiştir (Özcoşar, 2003). Reformların temel hedeflerinden biri, toplumsal birlikteliği güçlendirmek ve özellikle Batılı devletlerin iç işlerine müdahalesini minimize edecek hukuki bir düzen inşa etmek olmuştur (Güneş M. , 2017). Bu bağlamda, gayrimüslimlerin ibadet özgürlüğü ve dini yapılarla ilgili hakları da yeni düzenlemelerin merkezinde yer almıştır (Satış, 2010).

Her ne kadar Osmanlı yönetimi, gayrimüslimlerin ibadetlerini yerine getirmelerinde tarihsel olarak çoğu zaman müsamahalı bir tutum sergilemişse de bu husus özellikle 18. yüzyıldan itibaren uluslararası politikaların doğrudan müdahale alanı hâline gelmiştir (Atçı, 2022). 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması bu anlamda kritik bir dönüm noktasıdır (Davison, 2000). Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti, Ortodoks tebaanın dini özgürlüklerini Rusya'nın garantisi altına alarak kiliseler ve dini haklar meselesini ilk

kez açıkça uluslararası bir boyuta taşımıştır (Atçı, 2022). Antlaşmanın 14., 16. ve 17. maddeleri, mevcut kiliselerin tamirinin yanı sıra belirli koşullarda yeni kilise inşasına ve bu yapıların dokunulmazlığına dair hükümler içermektedir (Erim, 1953). 1779 Aynalı Kavak Antlaşması da bu yöndeki taahhütleri pekiştirmiştir (Levent, 2016).

1808-1839'da II. Mahmud uluslararası baskıların ve iç dinamiklerin etkisiyle önemli adımlar atmıştır. Hristiyanların yeni kilise inşa etmeleri konusundaki geleneksel yasak kaldırılmış ve tamirler için padişah fermanı zorunluluğu esnetilmiştir (Kavalçalan, 2024). Özellikle 1820'lerdeki Yunan İsyanı sonrasında yaşanan tahribat ve bağımsız Yunanistan'ın ortaya çıkışıyla Rum cemaatinin yaşadığı maddi sıkıntılar, kilise onarımlarının aciliyetini artırmıştır (Karaca Z. , 2008). Sultan II. Mahmud, şehirden kaçan Rumların dönmesine ve kiliselerini onarmalarına izin vermiş ve hatta bazı sadrazamlar bu onarımları kişisel bağışlarla desteklemiştir (Beydilli, 2000).

Gelişmelerin devamında, 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanıyla Osmanlı tebaası arasında din, mezhep, ırk ayrımı gözetilmeksizin can, mal güvenliği ile vergi ve askerlikte eşitlik ilkeleri resmen ilan edilmiştir (Özcoşar, 2003). Zira gayrimüslim tebaanın Müslümanlarla eşit haklara sahip olması, şer'î hukukun zimmî statüsü üzerinden tanımladığı ayrımcı hükümlerinin fiilen terk edilmesini zorunlu kılarsa da Kiliselerin tamir ve tadilatı hakkında Klasik dönemde belirleyici olan zimmet hukuku uygulamalarının sınırlandırılmasını ve Osmanlı'daki geleneksel fikhî zemin üzerine kurulu çok hukuklu yapının dönüşmesini beraberinde getirmiştir (Beydilli, 2000).

1855 Viyana Protokolü, gayrimüslimlerin izinsiz olarak mabetlerini onarabileceklerini ve Hristiyan nüfusun yoğun olduğu bölgelerde yeni kilise inşa edebileceklerini hükme bağlamıştır (Alemdar, 2012). Ancak, bu düzenlemeye rağmen, 1856 tarihli bir Hatt-ı Hümayun ile hem onarım hem de yeni inşa için Bâbîâli'den ruhsat alınması gerekliliği vurgulanarak merkezi denetim sürdürülmüştür (Madran, 1985). Avrupa kamuoyuna yönelik bir taahhüt belgesi niteliğini taşıyan 1856 Islahat Fermanıyla gayrimüslimlerin dini ve eğitim yapılarına dair kısıtlamaların kaldırıldığı ilan edilmiştir (Bozan, 2022). 1856 Paris Antlaşması ise Islahat Fermanı'nı uluslararası hukuk önünde bir taahhüt metni olarak kabul edilmesini sağlayarak 1878 Berlin Antlaşması ile bu taahhütleri daha geniş bir uluslararası platforma taşımıştır (Atçı, 2022). Bu süreçte gayrimüslimlerin kolektif hakları, artık Osmanlı Devleti'nin iç hukukundan çok Avrupa devletlerinin diplomatik baskı araçlarına dönüşmüştür (Güneş M. , 2017).

İlerleyen dönemlerde 1876 yılında ilan edilen Kanun-ı Esasîyle birlikte gayrimüslimlerin ibadet özgürlüğünü anayasal güvence altına almıştır. Özellikle anayasanın 11. maddesi, “Osmanlı memleketlerinde mevcut bütün dinlerin serbestçe icrası ve cemaatlere tanınmış mezhep ayrıcalıklarının yürürlükte kalacağı” hükmüyle birlikte dini yapılar artık idari izinlerle değil anayasal koruma çerçevesinde de garanti altına alınmıştır (Akman, 1996).

Osmanlı, gayrimüslim topluluklara sadece ibadet özgürlüğü tanımakla yetinmemiş, bu toplulukların dini yapılarını koruma ve yaşatma konusunda zaman zaman destek verdiği de olmuştur (Yıldız M. , 2024). Nitekim Rumeli’de kilise ve mektepler hakkındaki 1910 tarihli kanun, devletin gayrimüslim cemaatler arasında çıkan anlaşmazlıklara müdahalesini düzenlemekte ve kiliselerin mülkiyetine dair ölçütler getirmektedir. Düzenleme, Rum Patriği ile Bulgar Eksarlığı arasındaki çekişmenin çözümüne yönelik hazırlanmış ve içeriğinde devletin azınlık cemaatlere yeni kilise yapımı için mali yardımda bulunmasını taahhüt etmiştir. Kanuna göre, kilisenin esasen kime ait olduğu tespit edilerek diğer cemaate ihtiyaç durumunda yeni kilise yapılması için hükümet tarafından para yardımı yapılacağı hükme bağlanmıştır (Akman, 1996).

Cumhuriyet dönemine geçişle birlikte, 1923 Lozan Antlaşması’nın 38 ile 44. maddeleri, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan gayrimüslim azınlıkların din, dil ve kültürel haklarını güvence altına almıştır. Bu maddeler sayesinde ibadet özgürlüğü anayasal bir hak olarak tanınmış ve devlet tarafından korunması garanti edilmiştir. Bu maddelerle birlikte Osmanlı’nın gayrimüslimlere sağladığı imtiyazlar kaldırılmış, ancak dinî hakların kullanımı evrensel insan hakları çerçevesinde korunmuştur (Günay, 2012).

4.4. Osmanlı Klasik Dönem Kiliselerin Onarımı

Osmanlı hukukunda, mevcut kiliseler korunur ancak yeni kilise inşasına müsaade edilmezdi. Tamamen yıkılan kiliseler ise önceki mimari özelliklerine sadık olmak şartıyla padişahın onayı alındıktan sonra yeniden inşa edilirdi (Koyuncu, 2014). Bir yapının onarılabilmesi için öncelikle Divan-ı Hümayun’a resmi bir başvurunun yapılması gerekiyordu. Başvurular, doğrudan merkezi makamlara iletilebildiği gibi, çoğu zaman yerel kadılar aracılığıyla Divan’a ulaştırılırdı (Dündar, 2001). İbadethanelerinin bakım ve onarımından ise Hassa Mimarlar Ocağı sorumlu tutuluyordu (Aydın, 2018). Onarım

öncesi ve sonrası keşifler kadı huzurunda yapıldı, mevcut biçimin dışına çıkılması yasaktı; aksi halde yapı yıktırılırdı (Soykan, 2000).

Onarım sırasında yapının eskiden beri var olup olmadığı tespit edilir, onarım sonrası ilave yapıp yapılmadığı kontrol edilirdi. Malzeme değişikliği, bahçe genişletme veya binaya ekleme yasaktı (Akman, 1996). Koruma faaliyetlerinde öncelik, yapının kullanılabilirliği ve işlevselliğinin devamıydı (Yılmaz, 2017). Dışta haç, kubbe gibi semboller kullanımı yasaktı, koruma genellikle çatı onarımı, sıva-badana gibi rutin işler şeklindeydi. Büyük onarımlar ise doğal afet, yangın ya da savaş sonrası yapılmaktaydı (Bakırer, 1973; İnalçık, 2008).

Klasik dönemde, yıkılmış veya harap durumdaki gayrimüslim ibadethanelerin malzemeleri, herhangi bir mülkiyet ya da hukuki sorun bulunmadığı takdirde, başka yapıların inşasında yeniden kullanılmaktaydı. Konuyla ilgili 3 Numaralı Mühimme Defteri, 1558–1560’ta mermer ve taş gibi yapı malzemelerinin yeniden kullanıldığı bilgisini vermektedir. Bu tür işlemler için yerel idarecilerden yerinde inceleme yapması, mülkiyet durumunun araştırılması gibi adımların izlendiği anlaşılmaktadır (Göyünç, 1995).

4.4.1. Kiliselerin tamiri hakkında verilen fetvalar

Kiliselerin tamiri, tadilatı ve yeniden inşası (ihyası) konularında verilen fetvaların, Osmanlı İslam hukuk anlayışının gayrimüslimlere tanıdığı haklar ve bu hakların sınırları çerçevesinde şekillendiğini belirtmiştik. Bu bağlamda şeyhülislâmlık makamı tarafından verilen fetvalar, dinî bir hüküm ve Osmanlı idaresi açısından toplumsal düzenin korunmasına yönelik birer düzenleyici metin niteliği taşımaktadır. İlgili fetvalar, zimmet akdinin şartları, örfî hukuk ve kamu düzeni gibi unsurlar göz önünde bulundurularak verilmiş; yerel yönetimlerin uygulamaları da bu fetvalar doğrultusunda şekillenmiştir. Fetva örnekleri ise şu şekildedir:

Harap olmuş eski kilisenin aynı şekilde tamiri hakkında: Önceden varlığı sabit olan bir kilisenin harap olması durumunda, aynı yerinde ve aynı ölçülerde tamir edilemeyeceği konusunda Şeyhülislam Ebu’s-Suûd Efendinin fetvası: “*Zimmet üzere olan kâfirlerin kendi mahallelerinde kadîmden beri mevcut ve harap olan kiliselerini, eskisi gibi tamir etmelerine izin verilir mi?*” Cevap: “*Tamiri câizdir. Ancak büyütmeleri ve şekilce değiştirmeleri caiz değildir*” (Koyuncu, 2014).

Kilise tamiri bahane edilerek büyüme veya genişletme: Tamir izni ile birlikte yapının genişletilmesi, minareye benzer süslemeler eklenmesi gibi faaliyetlerin hükmüne yönelik Ebu's-Suûd Efendi'nin fetvası: “*Zimmîlerin kiliselerini tamir ederken eskisinden daha yüksek yapımaları veya kubbe, alem gibi şeyler eklemeleri câiz olur mu?*” Cevap: “*Câiz değildir. Şekil ve hacim artırmak bid'attır, men' olunur*” (Bozkurt, 1987).

4.4.2. Kiliselerin inşası ve ihyası hakkında verilen fetvalar

Osmanlıda kiliselerin yeniden inşası, verilen fetvalar doğrultusunda şer'i hukuka göre düzenlenmiştir. Konuyla ilgili fetva örnekleri sınıflandırılarak aşağıda verilmiştir.

Yeni kilise inşası: Osmanlı topraklarında gayrimüslimlerin yeni bir kilise inşa edip edemeyeceklerine dair Molla Hüsrev (1460-1480)'in ve Ebu's-Suûd Efendinin verdiği fetva: “*Dârüislâm beldesinde zimmîlerin sıfırdan yeni bir kilise bina etmeleri câiz olur mu?*” Cevap: “*Olmaz. Mevcudu tamir câiz, cedîd bina bâtıldır*” şeklindedir (Düzdağ, 1998; Koyuncu, 2014).

Yıkılmış kilisenin yeniden ihyası: Uzun zaman önce yıkılmış, izi dahi kaybolmuş eski bir kilisenin yerinde yeniden inşa edilmesi meselesine Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvası: “*Kadîm olduğu iddia olunan bir kilisenin harabesi üzerine, yeniden bina yapılması câiz midir?*” Cevap: “*Eseri kalmamış ise, ihyası câiz değildir. Zira kadimliği sabit olmaz*” (Kılıç M. , 2009; Ayar, 2017).

Müslümanların mahallesinde kilisenin ibadete açılması veya onarılması: Gayrimüslimlerin, Müslüman çoğunluğun yaşadığı mahalledeki bir kiliseyi onarıp ibadete açmaları konusunda Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvası: “*İslâm mahallesinde vaki bir kilise harap olmuş, zimmîlerce ihyası istenmişse ne olur?*” Cevap: “*O mahalle İslâm'a mahsus olduğundan, tamire izin verilmez*” (Akpınar, 2022).

Fetih öncesi veya fetih sonrası kilisenin varlığı: Ebu's-Suud Efendi ile Hacı Feyzullah Efendi'nin (1688, 1695-1703) bir kilisenin fetihten önce “kadîm” mi yoksa fetihten sonra “hâdis” mi olduğuna dair verilen fetvada: “*kadimî kenise oldur ki kablelfetih kenise olub badelfetih dahi ol vechile ellerinde ibka oluna. Eğer münhedim oldu ise izn-i hâkim ile iade edilmiş ola*” (Kılıç M. , 2009). Yani “kadim” kilise, Osmanlı hâkimiyetinden önce de kilise olarak kullanılıyorsa ve fetih sonrası aynı şekilde korunmuşsa bu statüye sahip olmaktadır. Eğer zaman içinde yıkılırsa, onarımı veya yeniden inşası için yetkili merciden (kadı) izin alınması şartı konulmuştur (Koyuncu,

2014). 66 numaralı (H.997-998 / M.1589-1590) *mühimme kaydında geçtiği üzere* 298-İstanbul kadısına: “*Seyyid Ömer mahallesindeki kilisenin kaydı olmadığından İstanbul’un fethinden sonra yaptırıldıysa yıkılması*” emri verilmiştir (Aytaç, 2014).

Ayrıca, kilisenin fetihten önce var olup olmadığı konusunda Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında ihtilaf çıkmışsa, verilen fetva Müslümanlar kilisenin sonradan inşa edildiğine dair kesin bir delil sunamazlarsa, yapının eski olduğuna hükmedilir ve gayrimüslim cemaatin kullanımında kalmasına izin verilir (Koyuncu, 2014). Bu fetvalar, İslam hukukunun “Darü’l-İslâm’da statüko korunur” prensibiyle uyumlu bir şekildedir. Osmanlı’nın uygulamada zimmet akdine ve toplumdaki dinî dengeye verdiği önemi yansıtmaktadır.

4.5. Tanzimat Sonrası Kiliselerin Onarımı

Tanzimat reformlarıyla Osmanlı’da gayrimüslimlerin hukuki statüsünde değişiklikler yaşanmış ve bu kapsamda kilise yapım ve onarımına dair kurallar netleşmiştir. Kilisenin inşası için arsanın mülk olması veya mülk araziye çevrilebilmesi, başka dine mensup kutsal mekânlara yakın olmaması, inşaatın bildirilen boyut ve niteliklerin dışına çıkmaması ve halktan zorla para toplanmaması gibi zorunluluklar yer almıştır (Şenyurt, 2012). Kiliselerinin yapımı ve onarımında, mütevelli heyeti ya da patrik ve ahalinin ruhsat talebi Bâbîâlî’ye iletilir (Kılıç M. , 2009). Başvuruda yapılacak işin türü, gerekçesi, yer, bina büyüklüğü, kapı-pencere sayısı gibi detaylar açıklanır. Yetkililerce yerinde yapılan keşif sonrası durum sadaret kanalıyla padişaha arz edilir ve padişah iradesiyle izin verilir (Alemdar, 2012).

Tanzimat ve Islahat reformları sonrasında, kiliselerin tamir, tadilat ve yeniden inşa süreçlerine ilişkin izin prosedürleri, hukuki düzenlemelerle birlikte belirli ölçüde genişletilmiş olsa da Bâbîâlî ruhsatı, patriklik makamlarının onayı ve yerinde keşif zorunluluğu gibi bürokratik uygulamalar klasik dönemin etkisiyle devam etmiştir (Şenyurt, 2012).

4.6. Tamir ve Tadilat İçin Başvuru Süreci

Osmanlı’da kiliselerin tamiri, tadilatı ve yeniden inşası, belirli hukuki ve idari prosedürlere tabi tutulmuştur. Eğer tamirat geniş çaplı ve önemli ölçüde yapısal

değişiklikler içeriyorsa, bu tür onarımlar için mutlaka fetva alınması zorunlu kılınmıştır (Bozkurt, 1987). Ancak, küçük çaplı tamiratlar (kiremit değişimi, sıva yenileme, cam çerçeve onarımı) için fetva gerektirmemiş ve yetersiz kalan kiliselerin genişletilmesi talepleri de uygun görülmüştür (Alemdar, 2012). Bir yapının onarılabilmesi için öncelikle Divan-ı Hümayun’a resmi bir başvurunun yapılması gerekmektedir. Başvurular, doğrudan merkezi makamlara iletilebildiği gibi, çoğu zaman yerel kadılar aracılığıyla Divan’a ulaştırılmaktaydı (Dündar, 2001). Başvuru metninde, işin türü, gerekçesi, yer ve büyüklük gibi teknik detaylar yer almaktadır (Alemdar, 2012). Tamirat talebinde bulunanlar genellikle iki grupta toplanabilir: Birinci grubu, onarımı talep eden ve sürecin yürütülmesinden sorumlu olan müteveli, vakıf nazırı, kadı, naip veya doğrudan vakfın kendisi oluşturmaktadır. İkinci grubu ise yöre halkı ya da bireysel başvuruocular teşkil etmektedir. Ancak ikinci grup, sürece doğrudan katılmaktan ziyade yalnızca talep ve eğilim bildirmekte ve bu taleplerin hayata geçirilmesi ise birinci gruptaki yetkili kişi veya kurumların gerekli koşulları sağlamasına bağlı olmaktadır. Kadı, müteveli ve diğer yerel idareciler tarafından hazırlanan onarım talepleri hem teknik hem de hukuki boyutlarıyla değerlendirilmek üzere merkeze sunulurdu (Dündar, 2001; Madran, 1996).

Tadilat için yapılan başvurular sonrasında, yerel kadı tarafından şer’î hükümlere uygun şekilde değerlendirilmekte ve bu değerlendirme sonucunda “hüccet” adı verilen resmî bir karar çıkartılmaktadır (Ceyhan, 2020).

Söz konusu belgede yalnızca onarımın meşruiyeti değil, sürecin uygulanmasına ilişkin hususlar da yer almaktadır. Örneğin, yapıdan sorumlu mütevellinin keşif işlemleri için hazır olup olmadığı, vakfa ait mali kaynakların yeterliliği veya gerekli izin verilip verilmediği gibi soruların yanıtları da bulunmaktadır (Madran, 2004).

İzin talebi yerinde yapılan keşifle doğrulandıktan sonra kilisenin durumu, kadı tarafından düzenlenen hüccet ile birlikte sadaret aracılığıyla Divan-ı Hümayun’a arz edilir ve Padişah iradesi ile de onay verilir (Rifaioğlu, 2024).

Divan’dan gelen olumlu yanıt üzerine, kadı onarım faaliyetlerini başlatır. Uygulamanın sahada yürütülmesi için kadı tarafından bir “keşif ve kontrol heyeti” oluşturulur (Hızlı, 1993). Heyet, yapının bakım ve idaresinden sorumlu kişi, yapının ölçeğine göre (büyük ölçekli veya karmaşık bir yapıya sahipse) Hassa Mimarları Ocağı’ndan veya bölgedeki mimari uzmanlardan bir temsilci, yapı türüne göre seçilen ehil sanatkâr ve duvarcılık (benna) işlerinde uzman, tarafsızlığı bilinen güvenilir bir

kişiden oluşmaktadır. Böylece, onarım süreci hem hukuki hem de teknik açıdan denetim altına alınmaktadır (Nesli, 2018). Bu aşamadan sonra, keşiflerin raporları hazırlanır. Bu raporlar, teknik personelden oluşan çeşitli kurullar tarafından düzenlenir. Kurul üyeleri arasında sürekli görevli olan hassa mimarbaşı, hassa mimarları, hassa mimar halifeleri, hassa mimar kaymakamı, şehir mimarları, kale mimarları, su yolcuları, kurşuncular yer almakla birlikte onarımın yapılacağı bölgede çalışan taşçı, duvarcı, marangoz (neccar) gibi mahallî sanatkârlar da bulunabilmektedir (Madran, 2004). Keşif raporlarının kapsamı değişiklik gösterebilmektedir. Bazı raporlarda yalnızca onarımın genel içeriği ve toplam maliyet yer alırken daha ayrıntılı raporlarda üç farklı yöntem uygulanır. Birinci yöntemde, yalnızca onarımda kullanılacak malzeme listelenir. İkinci yöntemde, malzeme bilgilerine ek olarak yapının hangi bölümlerinin onarılacağı belirtilir. Üçüncü ve en kapsamlı yöntemde ise imalatın yeri, türü, miktarı ve teknik özellikleri ayrıntılı biçimde tanımlanır (Hızlı, 1993).

Onarım sürecinde, yerel düzeyde şehremini veya bina emini gibi idari ve teknik sorumlular aktif rol üstlenir. Tamirat tamamlandığında, bu görevliler onarıma ilişkin durumu kadıya resmi olarak bildirir. Ardından, sürecin başında oluşturulan heyet, onarılan yapıyı hem teknik hem de mali yönlerden denetleyerek bir değerlendirme raporu hazırlar. Kadı, bu raporu merkezi yönetime iletir ve merkezden gelen talimat doğrultusunda onarımın resmî olarak kabulü ya da reddi karara bağlanır. Bu uygulama, onarım süreçlerinin hem yerel hem de merkezi otoriteler tarafından çok aşamalı bir denetim mekanizmasına tabi tutulduğunu göstermektedir (Coşkun B. S., 2012).

Ayrıca, Kilise vakıflarına ait araziler alınıp satılamaz, mütevellinin bakım yapmaması ve vergisini ödememesi halinde bu yerler vakfın elinden alınarak başka birine verilir. Harcamalar; vakıf müteveli, nazır ve şer'îye yetkililerinin denetiminde muhasebe defterlerine kaydedilerek mali disiplin sağlanırdı (Demirci, 2012). Vakıf yapılarında onarım talebinden işin tamamlanmasına kadar geçen süreç, hukuki, ekonomik ve idari açılardan sistemli ve çok aşamalı bir işleyişi gerektirmiştir. Onarım faaliyetleri, onay belgelerinde belirtilen ilke ve esaslara uygun şekilde yürütülmek zorunda bırakılmıştır (Yılmaz, 2017).

4.7. Diyarbakır’da Kiliselerin Tamiri Tadilatı ve Yeniden İnşa Süreci

Osmanlı döneminde gayrimüslim cemaatlara ait ibadethanelerin korunmasına yönelik uygulanan prosedür ve hukuki süreç, günümüz koruma ve restorasyon politikalarının tarihini ortaya koymaktadır. Kiliselerin Osmanlı döneminde onarım ve yeniden inşa sürecindeki detaylar Diyarbakır örneği üzerinden Osmanlı arşiv belgeleri çerçevesinde aşağıda ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır.

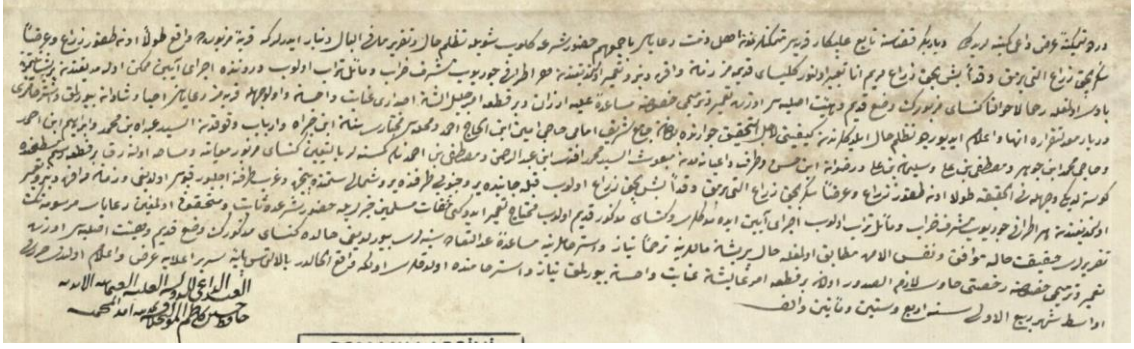
4.7.1. Başvuru sürecinin işleyişi

Osmanlı dönemi kiliselerin tadilat sürecindeki prosedür hem dini özgürlüklerin tanındığı millet sistemi hem de imar faaliyetlerini düzenleyen idari mekanizmalar çerçevesinde yürütülmektedir. Tamir ve tadilat için izin talebinin yapılacağı karar mercii kilisedeki hasar durumuna göre değişkenlik göstermektedir. Genellikle çatı onarımı, sıva-badana kısa süreli yani basit bakım işleri için çoğu zaman vilayet onayı yeterli olmaktaydı (Bakırer, 1973). Ancak, doğal afet, yangın ya da savaş sonrası yapının kullanılmaz hâle gelmesi gibi durumlarda tadilatın başlatılabilmesi için kilise mütevellî heyetinin Bâbiâli’ye resmî başvuruda bulunması gerekmektedir (Soykan, 2000).

Tadilat talebi için yapılan başvuru dilekçesinde, ilgili kilisenin feth-i kadîmden önce var olduğu, yapının çökme veya harabe durumda bulunduğu, tamirin yalnızca mevcut yapıyı korumak ve ibadetin devamını sağlamak amacıyla talep edildiği ve herhangi bir genişletme veya ihdas (yeni unsur ekleme) söz konusu olmadığı belirtilmektedir (Şekil 4.1).

4.7.1.1. Yerel makamlara başvuru

Gayrimüslimler, kilise ve manastır gibi ibadet mekânlarının onarım gerektirmesi durumunda, halk veya cemaatin dini otoritesinden bir yetkilinin öncelikle bulundukları mahallenin kadısına bir şikâyet dilekçesi ile başvuru yapması gerekmektedir (Olgun, 2010). Başvurular ise halkın talebi ve cemaatin dini otoritesinden bir yetkilinin talebi olmak üzere iki şekilde yapılmaktaydı. Mevcut yapının “tamir” kapsamında değerlendirilip değerlendirilmeyeceği yerel kadı veya müftü tarafından verilen fetva ile belirlenirdi. Başvuru dilekçesinde, yapıların harap olduğu, ibadet etmeye elverişli olmadığı gibi gerekçeler sıralanır (Şekil, 4.1).

Şekil 4.1. Kilisenin tamiri için halkın talep örneği

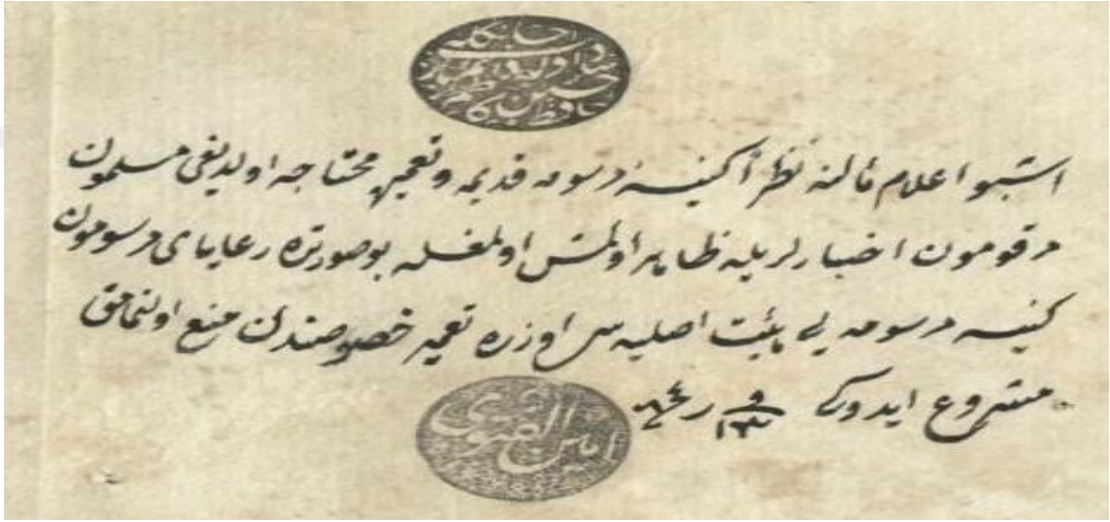
Çeviri metni: “Diyarbakir kazasına bağlı Alipınar köyünde ikamet eden zimmi reayalar topluca şer’i mahkemeye gelerek durumlarını arz edip şu şekilde dilek ve niyazda bulunmuşlardır: Söz konusu köyde yer alan, uzunluğu on dokuz zirâ, genişliği sekiz buçuk zirâ altı parmak ve yüksekliği beş buçuk zirâ olan “Meryem Ana Kilisesi” adlı kadim kilisemiz, uzun zamandır tamir edilmediğinden her tarafı çürümüş, harap olma derecesine gelmiş ve toprak yığını hâline dönmüştür. Bu nedenle içinde artık ibadet icra edilememekte, bu durum da bizlerin perişanlığına sebep olmaktadır. Bu sebeple, bahsi geçen kilisemizin vaz-i kadim’i ve hey’et-i asliyesi üzerine tamir ve termimi için (ilk konumu ve eski biçimi üzere tamir ve yenileme için) bir emirnâme çıkarılması hususunda merhamet ve inayet talep ediyoruz. Bu şekilde köy halkımızı ihya ederek sevindirmeniz en büyük dileğimizdir.

Bu dilekleri üzerine konunun araştırılması için çevredeki güvenilir kişilerden - Cami-i Şerif imamı Hacı Emin b. el-Hacı Ahmed, mahalle muhtarı Sinan b. Hayrullah, vukuf sahibi Seyyid Abdullah b. Muhammed, İbrahim b. Ahmed, Hacı Muhammed b. Cevher, Mustafa b. Ali, Süleyman b. Ali ve Rıdvan b. Hasan ile davacı taraf adına vekil olarak Seyyid Muhammed Efendi b. Abdurrahman ve Mustafa b. Ahmed - görevlendirilmişlerdir. Adı geçen kişiler, söz konusu kiliseyi yerinde incelemiş ve ölçülerini belirlemişlerdir. Hazırlanan resmî krokide gösterildiği üzere kilisenin gerçekten uzunluğu on dokuz zirâ, genişliği sekiz buçuk zirâ altı parmak ve yüksekliği beş buçuk zirâ olup, kible tarafında ve güney cephesinde duvar, kuzey cephesinde pencere ve batı tarafında giriş kapısı bulunduğu tespit edilmiştir. Kilise, uzun yıllardır tamir edilmediğinden her yönüyle çürüyüp yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu yüzden içinde ibadet yapılamamaktadır. Ayrıca kilisenin kadim (eski) olduğu ve gerçekten onarım gerektirdiği, bölgedeki Müslüman halkın beyanlarıyla da mahkeme huzurunda doğrulanmıştır. Dolayısıyla reayanın sunduğu dilekçe ve beyanların gerçeğe

uygun olduğu anlaşılmıştır. Bu sebeple, onların perişan hâllerine acınarak dileklerinin kabul edilmesi ve âdet gereği izin verilmesi uygun görülmüştür.

Buna göre, söz konusu kilisenin eski hali ve özgün yapısı korunmak şartıyla tamir ve onarımına izin veren bir fermanın (emr-i âlişan) çıkarılması hususunda, arz ve teklif gereği olarak yüksek makama sunulmuştur” (BOA, H.13.04.1264).

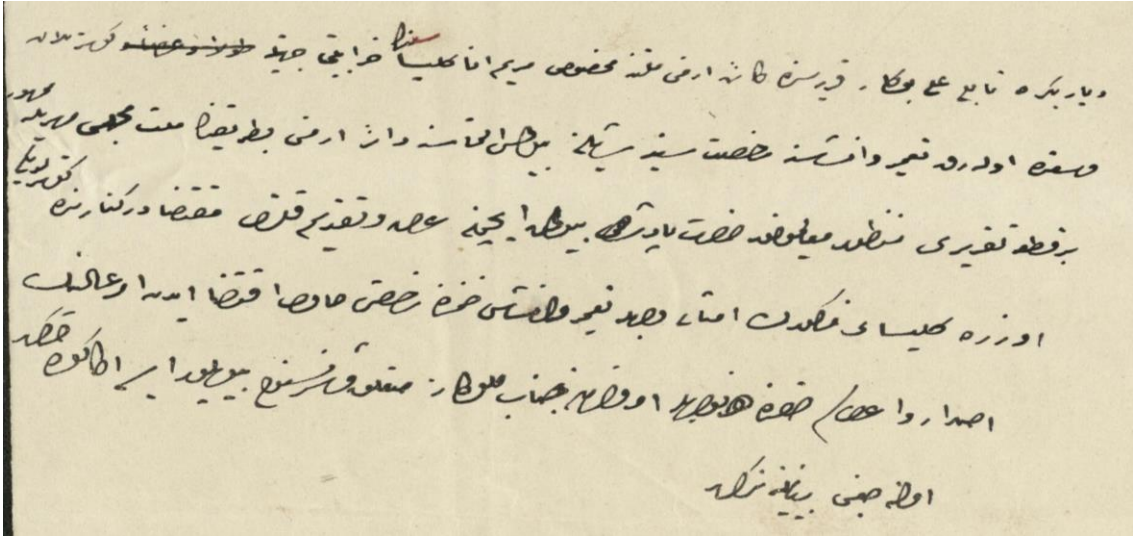
Belgenin devamı olan Şekil 4.2.’den anlaşıldığı üzere halkın talebi değerlendirilmiş ve Kadı Hafız Hüseyin’in fetvasıyla Alıpınardaki kilisenin tadilatına ruhsat verilmiştir.

Şekil 4.2. Kilisenin tamiri için Kadı’nın fetvası

Çeviri özeti: “Diyarbakir’in Alpınar köyü ahalisinin, köydeki harap kilisenin tamiri hususunda Kadı Hafız Hüseyin’in ve fetva emininin buna ruhsat verildiğine dair derkenarı” (BOA, H.13.04.1264).

1880 tarihli bir belgede, Sûr içinde yer alan Surp Sarkis Ermeni Kilisesi’nin papazı tarafından yapının çökmeye yüz tuttuğu ve cemaatin ibadetlerini yerine getirmekte zorlandığı ifade edilerek onarım izni talep edilmiştir (BOA, 1880). Konuyla ilgili bir başka örnek Şekil 4.3’te yer alan arşiv kayıdır. Buna göre Ermeni patriği aracılığıyla kilisenin tamiri için başvuru yapılmaktadır.

Şekil 4.3. Dini otoritenin tamir için yaptığı başvuru örneği

Çeviri özeti: “Diyarbakir’in Ali Bukâr köyündeki Ermenilere mahsus Meryem Ana Kilisesi’nin tamirine dair Ermeni Patrikliği takririnin takdimi” (BOA, H-29-12-1273).

Arşiv belgelerinde yer alan üç ayrı örnek hem onarım talebinde bulunan yerel halkı ve dinî otorite temsilcisini hem de tadilatın gerçekleştirilmesine yönelik fetva ve izin sürecini sistematik biçimde ortaya koymaktadır.

4.7.1.2. Keşif ve inceleme

Klasik dönemde gayrimüslim yapılarının yapım ve onarımından Hassa Mimarlar Ocağı sorumlu tutulmaktaydı. Teftiş Onarım öncesi, onarım sırası ve onarım sonrası olmak üzere üç aşamalı olarak yürütülmekteydi (Koyuncu, 2014). Keşifler kadı huzurunda yapılır ve onarım öncesinde yapının eskiden beri var olup olmadığı tespit edilirdi (Karaca Z. , 2008). Konuyla ilgili Şekil 4.1.’de geçtiği üzere Alıpınar Meryem Ana Kilisenin onarımı, zimmî reayanın talebi üzerine gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda cami imamı ve mahalle muhtarının da aralarında bulunduğu bilirkişi görevlendirilerek yerinde inceleme yapılmıştır. Saha incelemesi sonucunda, halk tarafından sunulan bilgilerin doğruluğu teyit edilmiş ve kilisenin ölçüleri, tadilat ruhsatında belirtilenlerle tamamen örtüştüğü tespit edilmiştir. Buna göre, söz konusu kilisenin eski hali korunması

şartıyla tamir ve termimine izin veren bir fermanın çıkarılması hususunda, arz ve teklif gereği yüksek makama sunulmuştur.

Onarım sonrasında ise tekrar teftiş yapılır ilave yapılıp yapılmadığı kontrol edilirdi. Malzeme değişikliği, bahçe genişletme veya binaya ekleme, mevcut biçimin dışına çıkılması ve dışta haç, kubbe gibi semboller kullanımı yasaktı. Aksi halde yapı yıktırılırdı (Bakırer, 1973). Konu arşiv belgesinde şöyle geçmektedir: “*Diyarbakir beylerbeyisine ve Siverek kadısına hüküm: Nefs-i Ruha'ya karip Germuç nam karye zimmilerinin harap kilisesinin tamiri bahanesi ile yeniden killise ihdas eyledikleri hakkında suret-i sicil gönderilmekle hadis olan yerlerin kamilen yıkılıp binadan eser bırakılmaması*” (BOA., H. 27.07. 978).

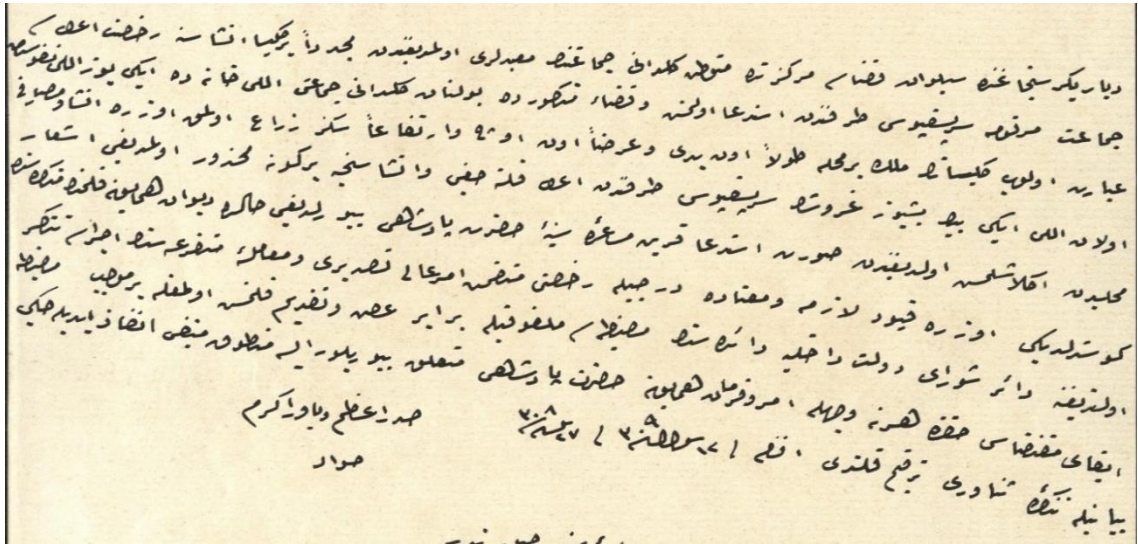
Osmanlı dönemi koruma faaliyetlerinde öncelik, yapının kullanılabilirliği ve işlevselliğinin devamı olmuştur (Kejanlı, Akın, & Yılmaz, 2007).

4.7.2. Tamir için onay süreci

Sadaret aracılığıyla padişaha arz edilen talep, padişah iradesi ile kesinleşmiştir. Osmanlı idari sisteminde, gayrimüslim cemaatlerin ibadethanelerinin onarımına ilişkin süreç, yalnızca şer'î ve örfî hukuka bağlı olarak resmi yazışma ve belge düzenine bağlı olarak yürütülmüştür. Tamir izinleri çoğu zaman mazbata, ferman veya irade gibi resmî belgelerle kayıt altına alınarak hem merkezi hem de yerel idare açısından hukuki geçerlilik sağlanmıştır (Şekil 4.4.). 111 numaralı mühimme defteri hüküm 726'ya göre, divandan çıkan kararlarda genel olarak kilise ve manastırların onarımına izin verilmiştir. Ancak bu onarımların, söz konusu yapıların eski imar planına uygun (*vaz-i kadim'i ve hey'et-i asliyesi üzerine tamir ve termimi*) şekilde gerçekleştirilmesi şart koşulmuştur (Temel, 2019).

4.7.2.1. Merkezi idarenin onayı

Osmanlı idari sisteminde gayrimüslimlere ait ibadethanelerin tamiri veya yeniden inşası basit onarımlar hariç olmak üzere merkezî idarenin onayına tabi tutulduğundan daha önce bahsedilmişti. Şekil 4.4.'te verilen arşiv belgesinde kilisenin geçirdiği yangın üzerine cemaatin tamir için yaptığı başvuruya padişahın onayı ile gönderilen hatt-ı hümayun doğrultusunda kilisenin termimi (tamamlama) için izin verilmiştir.

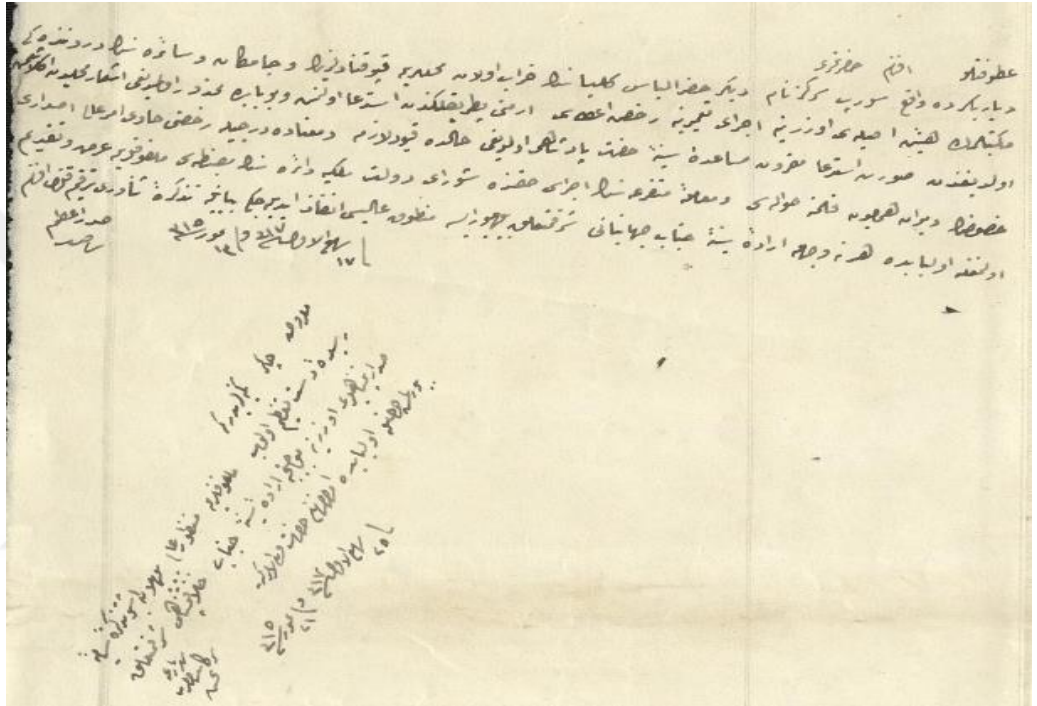
Şekil 4.5. Divan-ı Hümayuna yeni bir kilise inşası için başvuru örneği

Çeviri Metni: “Diyarbakir sancağının Silvan kazası merkezinde yerleşik bulunan Keldani cemaatinin ibadet edecekleri bir mabedi bulunmadığından, yeni bir kilise inşası için izin verilmesi, söz konusu cemaatin başpiskoposu tarafından talep edilmiştir. Silvan kazasında yaşayan Keldani cemaatinin elli hane ve yaklaşık iki yüz elli nüfustan oluştuğu; yapılması planlanan kilisenin mülk bir mahallede, uzunluğu on yedi, genişliği on üç ve yüksekliği sekiz zira olacak şekilde inşa edileceği belirtilmiştir. Kilise inşası için gerekli olan masrafin (elli iki bin beş yüz kuruş) başpiskopos tarafından karşılanacağı, ayrıca inşanın herhangi bir mahzur teşkil etmediği yerel idare tarafından bildirilmiştir. Yapılan başvuru, Padişah’ın yüksek onayına sunulmuş, Divan-ı Hümayun kaleminden düzenlenen tezkirede gerekli kayıt ve teamüllere uygun olarak ruhsat verilmesini içeren bir emirname hazırlanmıştır. Söz konusu meseleye dair Şûrâ-yı Devlet’in Dahiliye Dairesi tarafından hazırlanmış mazbata dosyasıyla birlikte takdim edilmiştir. Bu mazbataya istinaden gereğinin yerine getirilmesi hakkında, Padişah’ın iradesine göre işlem yapılacağı belirtilmiştir” (BOA., 27.10.1309).

Bu belgelerden anlaşıldığı üzere, özellikle kiliselerin tamiriyle ilgili talepler, önce yerel düzeyde kadı, vali veya mütesellim gibi yöneticiler tarafından incelenir, yapının konumu, hukuki statüsü ve cemaatin mali gücü hakkında rapor hazırlanarak Babiâli’ye iletilir. Merkezde, bu talepler Divan-ı Hümayun veya daha sonraki dönemde Şûrâ-yı Devlet’in ilgili dairelerinde değerlendirilir; gerekli görülmesi hâlinde Şeyhülislâm’dan fetva alınarak Padişah’ın hatt-ı hümayunu ile nihai onay verilir.

4.7.2.2. İdari ve adli makamların bilgilendirilmesi

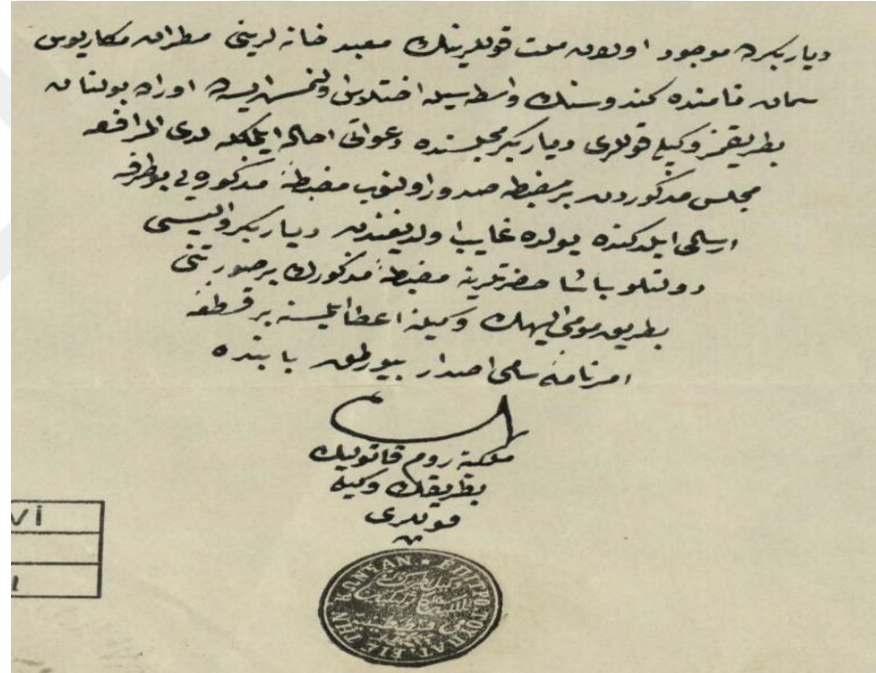
İnşa, onarım ve tadilat süreçlerinde, kiliselerin tamiri ve yeniden inşasına ilişkin Divan-ı Hümayun kaleminden çıkan ruhsat kayıtlarına Osmanlı arşiv belgelerinde, kimi zaman adli makamların kayıtlarında da rastlanmaktadır. Konu hakkında Diyarbakır’da bulunan Hızır İlyas Kilisesi’nin tamirine ilişkin (Adliye, Maarif) ruhsat kaydı yer almaktadır (Şekil 4.6).

Şekil 4.6. Kilise ruhsat kayıtlarının idari ve adli makamlara bildirilmesi

Çeviri metni: “Atûfetlü Efendim Hazretleri: Diyarbekir’de bulunan Surp Sarkis, diğer adıyla Hızır İlyas Kilisesi’nin harap durumda olan bölümleriyle kapılarının, pencerelerinin ve buna bağlı kısımların; içinde yer alan mekteplerin asli yapısına uygun biçimde onarılması için izin verilmesi Ermeni Patrikliği tarafından talep edilmiştir. Bu konuda yerel makamların incelemesi sonucunda herhangi bir sakınca bulunmadığı anlaşılmıştır. Söz konusu talep dilekçesinin sureti eklenerek Padişah Hazretleri’nin yüksek izni alınmış ve gerekli kayıtların usulüne uygun biçimde yapılmasıyla tamir iznini içeren emr-i âlînin (fermanın) çıkarılması hususu, Divan-ı Hümayun Kalemî’ne havale edilmiştir. Bu işlemin tamamlayıcı evrak ve uygulamalarının yürütülmesi konusunda, Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi’nin mazbatası da eklenerek arz edilmiştir. Bu konuda

Padişah Hazretleri'nin yüksek iradeleri nasıl tecelli ederse, gereği o doğrultuda yerine getirileceği belirtilerek yazılı bir tezkere düzenlenmiştir, efendim” (BOA., H. 30.03.1317). Aynı şekilde Silvan kazasında Keldani cemaati için kilise inşasına ruhsat verilmiş ve bu husus adliye makamlarına bildirilmiştir (BOA., 27.10.1309). Bir başka örnekte ise Yakubî Süryani kiliselerine vekil rahip ataması yapılmış, bu tayinlere dair hükümler kaymakamlık ve naipliklere iletilmiştir (BOA., H. 29.07.1267). Kilisenin tamirine izin verilmediği durumda, *“Diyarbakir Valisine ve Amid Kadısına, Süryani zimmilerin harap durumda bulunan kiliselerinin onarımına engel olunmaması”* (BOA., H. 20.03.1103). Merkezî idareden Diyarbakir Valisi ve Amid Kadısına konuyla ilgili uyarı göndermiştir. Mazbatanın kaybolması halinde Şekil 4.7.'de belirtildiği gibi ikame belge düzenlenerek onarım sürecinin kesintiye uğramasına engel olunmuştur.

Şekil 4.7. Kayıp mazbatanın ikame edilmesi

Çeviri metni: “Diyarbakir’de mevcut olan millet kullarının (gayrimüslimlerin) mabedhanelerini, Matran Makaryus Sımak namında kendisinin vasıtasıyla ihtitlas olunmuş ise de orada bulunan Bitrikımız(Patrik) vekili kulları, Diyarbakir meclisinde da’vatı ihale eylemekle ledel’murafaa meclis-i mezkurden bir mazbata sudur olup, mazbatayı mezkure-yi bu tarafa irsal eylediğinde yolda ğaib olduğundan Diyarbakir valisi devletlu paşa hazretlerine mazbatayı mezkurenin bir suretini bitrik-ı mumaillehinin

vekiline i'ta eylesine bir kıt'a emirname-i sami isdar buyrulmak babında” (BOA., H. 18.11.1271).

Tüm bu belgeler, ibadethanelerin inşa ve onarım işlemlerine dair ruhsat bilgilerinin adli makamlara bildirildiğini ve gayrimüslim kiliselerine vekil rahip atamalarına ilişkin hükümlerin kaymakamlıklar ile naipliklere iletilildiğini göstermektedir. Bu durum, sürece dair gelişmelerin düzenli biçimde resmi kayıtlara yansıtıldığını ve yerel yönetim birimleri ile merkezi idare arasında etkin bir bilgi akışının bulunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, Osmanlı idari sistemindeki ruhsat kayıtları hem düzenleyici hem de denetleyici bir araç olarak önemli bir işlev üstlenmiştir.

4.7.3. Mali kaynak ve malzeme temini

Osmanlı, gayrimüslimlere ait dini yapıların onarımını yalnızca hukuki izin süreçleri ile değil, aynı zamanda mali kaynakların teminiyle de ilgilenmiştir. Özellikle cemaatin kendi imkânlarıyla karşılayamayacağı onarım masraflarına yerel ve merkezi idare arasındaki yazışmalar yoluyla çözüm aranmıştır. Konuyla ilgili arşiv kaydında şu bilgiler yer almaktadır *“Ergani kasabasında harap haldeki Ermeni Kilisesi'nin tamir masraflarının tesviyesi(karşılanması)”* (BOA., H. 05.08.1337). Bu belge, Osmanlı'nın kiliselerin tamir ve tadilatı için gerektiğinde maddi destek verdiğini göstermektedir. Malzeme temini hakkında 111 numaralı mühimme defterinin hüküm 795'e göre kilise ve manastırların tamir sürecinde ihtiyaç duyulan ağaç, kereste ve diğer malzemeler, öncelikle bulundukları bölgeden temin edilmiştir. Eğer bölgede bu ihtiyacı karşılayacak miktarda ağaç mevcutsa, dışarıdan kereste getirilmesine izin verilmemiştir. Yerel kaynakların yetersiz kaldığı durumlarda ise gerekli malzemenin başka bölgelerden sağlanmasına müsaade edilmiştir (Temel, 2019). Ancak, bazı durumlarda yıkılan yapıların malzemeleri başka bir mimarı yapıda kullanılmıştır. Osmanlı arşiv belgesi, 3 numaralı mühimme defteri, hüküm 798'de belirtildiği gibi 1560 yılında İşkodra bölgesinde inşa ettirilen bir hamam için malzemenin eksik kalması üzerine Podgoriçe'de bulunan harap ve kullanılmayan bir kiliseden gerekli mermerlerin temin edilmesi yönünde emir verilmiştir (Demir Uyar, 2019). Sonuç olarak Osmanlı'da “derleme inşaat malzemesi” kullanımı sık karşılaşılan bir durumdur. Nitekim Süleymaniye Külliyesi'nin yapımı sırasında hem İstanbul'dan hem de imparatorluğun farklı bölgelerinden eski uygarlıklara ait yapı malzemelerinin getirildiği bilinmektedir. Hatta başka bir camiden

sökülen taşların farklı bir yapıda kullanılmasında da herhangi bir sakınca görülmemiştir. Benzer şekilde, Çanakkale'nin güneyindeki Alexandria Troas antik kentinin mimari parçaları XVI. yüzyılda İstanbul'daki çeşitli inşaatlarda kullanılmıştır (Madran, 1985).

4.7.4. Tamir ve yeni kilise inşasına izin

Kilisenin yeniden inşası, onarımı sırasında genişletilmesi veya yapıya ek bölümler ilave edilmesi durumlarında, bu tür değişiklikler için padişah onayının alınması zorunluydu (Soykan, 2000; Karaca Z. , 2008). Bu süreç, ilgili talebin yetkili mercilere iletilmesi, değerlendirilmesi ve uygun bulunması halinde padişahın onayını içeren bir fermanın çıkarılmasıyla tamamlanırdı (Koyuncu, 2014). Osmanlı arşiv belgelerinde konuyla ilgili Diyarbakır örnekleri bulunmaktadır (Şekil 4.8).

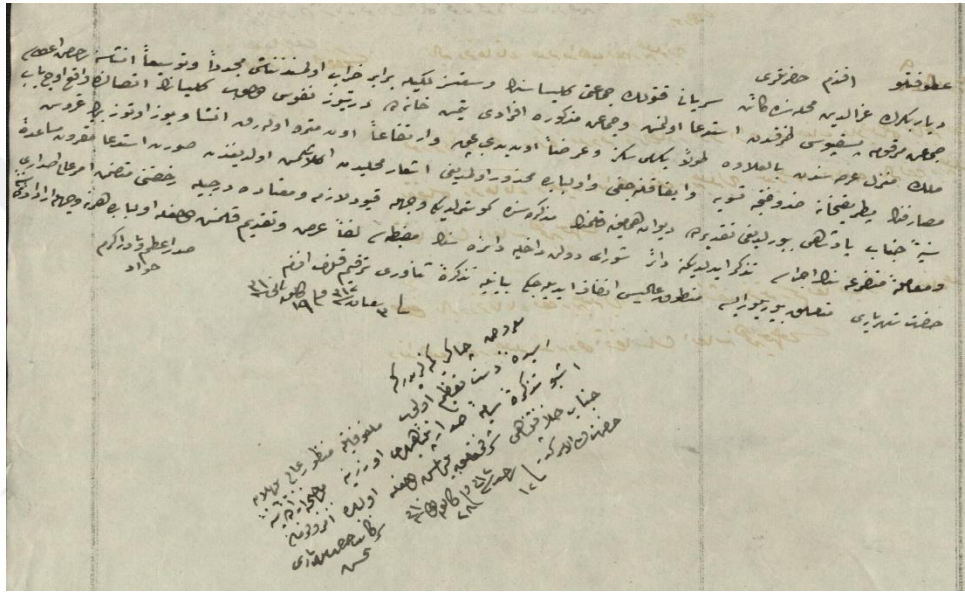
4.7.4.1. İzinsiz kilise inşasına dair hüküm

111 numaralı mühimme defteri, hüküm 647/2301'de Diyarbakır'da sonradan inşa edilen bir kilise meselesi ele alınmaktadır. Buna göre, Amid şehrinde yaşayan Ermeniler ve diğer zimmî Hristiyan topluluklar bir arzuhal ile başvurmuş, İfrec (Latin Katolik) kilisesi yok iken bölgede son iki-üç yıldır İfrec rahiplerin gelip bir kilise inşa ettikleri ve bunun bazı Ermeni, Süryani ve Rum nüfusu arasında karışıklığa yol açtığını bildirmişlerdir. Başvuruda ayrıca, söz konusu kilisenin Ermeni, Süryani ve Rum cemaatlerini etkileyerek aralarında ihtilaf ve huzursuzluğa sebep olduğu ifade edilmiştir. Bunun üzerine, İslam beldelerinde yeni bir kilise inşa etmenin meşru olmadığı gerekçesiyle, bu yapının şer'î mahkemede görülüp yıkılması gerektiği, konunun da Diyarbakır Valisi Yusuf Paşa ve Amid Müftüsü tarafından takip edilerek merkeze bildirilmesi emredilmiştir. Hüküm, Receb 1113 (16–25 Ağustos 1701) tarihini taşımaktadır (Seçkin Ö. , 2020).

Benzer bir örnek ise arşiv kaydında şöyle geçmektedir: “Diyarbakır beylerbeyine ve Siverek kadısına gönderilen hükümde; Nefs-i Ruha'ya yakın Germuş adlı köyde yaşayan zimmilerin, harap kiliselerinin tamiri bahanesiyle yeni bir kilise ihdas eyledikleri hakkında suret-i sicil gönderilmekle hadis olan yerlerin kamilen yıkılıp binadan eser bırakılmaması” (BOA., H. 27.07. 978). Aynı belgede, Mardin'in İbrahimiye ve Mansure köyleri ile Siverek Livası'ndaki ruhsatsız ve tasdiksiz kiliseler hakkında düzenlenen mazbata ve kilise krokileri Diyarbakır vilayet merkezine iletildiği kayıtlıdır.

4.7.4.2. Kilisenin genişletilmesi için ruhsat talebi

Osmanlı, gayrimüslim cemaatlerin ibadethanelerinin eni, boyu ve yüksekliğinin ölçülüp ve bu ölçülere sadık kalınarak tadilat yapılması hususunda şeyhülislâmdan fetva alınması ve alınan fetva üzerine bir de padişah tarafından hüküm verilmesi gerektiğini belirtmiştik. Konuyla ilgili arşiv kayıtlarında Diyarbakır'da Süryani Katolik Cemaati'ne ait kilisenin dar ve harap durumda olması nedeniyle genişletilerek yeniden inşa edilmesine ruhsat verilmiştir (Şekil 4.8).

Şekil 4.8. Diyarbakır Süryani Katolik Kilisesinin yeniden inşasına ruhsat itası

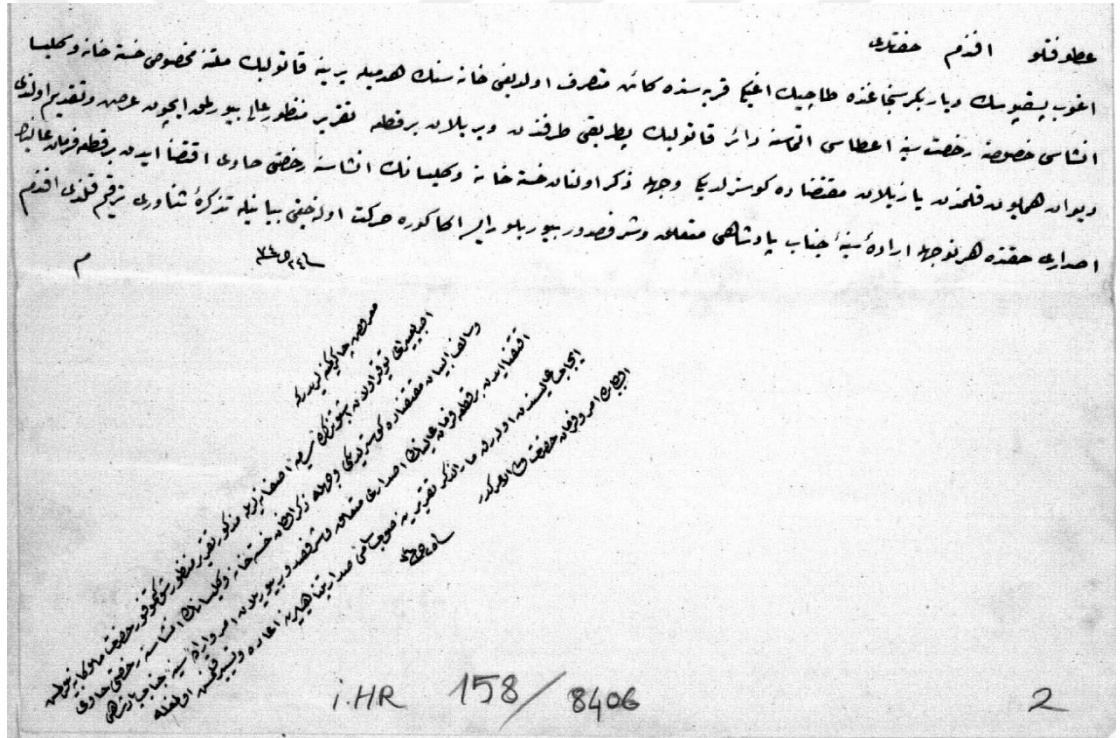
Çeviri metni: “Atufetlu Efendim Hazretleri: Diyarbakır’daki Süryani Katolik Cemaati kilisesinin dar ve harap durumda olması nedeniyle yeniden yapılması ve genişletilmesi için ruhsat verilmiştir. Bu talep, cemaatin piskoposu tarafından sunulmuş olup, cemaatin bireyleri 400 nüfus olarak kaydedilmiştir. Kilisenin mevcut arsaya bitişik üç parsel üzerinde inşa edileceği, ilave olarak 28 arşin uzunluk, 17,5 arşin genişlik ve 10 metre yükseklikle yapılacağı belirtilmiş ve 130 bin kuruş masrafın Patrikhane kasasından karşılanacağı ifade edilmiştir. Ayrıca, söz konusu inşaat için yerel engel olmadığı işaret edilmiştir. Padişahın izni doğrultusunda, Divan-ı Hümayun kalemince gerekli şartlar ve ölçüler dikkate alınarak ruhsat düzenlenmiş ve emirlerin uygulanmasına ilişkin tezkere hazırlanmıştır. Bu tezkere, Şuray-ı Devlet Dâhiliye Dairesi’nin dosyası ile birlikte sunulmuş ve padişahın yüksek buyruğu doğrultusunda uygulanacaktır. Tezkerenin geri

kalan hükümleri, padişahın emri gereği yerine getirilecektir (Adliye, Maliye, Defter-i Hakani)” (BOA., 09.08.1312).

Bu belge, Osmanlı yönetiminin gayrimüslim cemaatlerin ibadet mekânlarının tamir ve yeniden inşasına ilişkin taleplerini belirli bir hukuki ve idari prosedür çerçevesinde değerlendirdiğini göstermektedir.

4.7.4.3. Özel mülkten kiliseye dönüşüm talebi

Osmanlı döneminde mevcut bir sivil yapının (hane) yıkılarak yerine dinî bir yapı inşa edilmesi amacıyla yapılan başvuru üzerine, padişahın iradesine göre izin verilmesine dair kararın Divan-ı Hümayun kaleminden yazılan ruhsat örneği (Şekil 4.9).

Şekil 4.9. Özel mülk yerine yeni bir kilise inşası için ruhsat itası

Çeviri metni: “Atufetlu Efendim Hazretleri: Agop Piskopos’un, Diyarbekir sancağında bulunan Taçik İğik köyündeki kendisine ait evi yıkarak, yerine Katolik cemaatine mahsus bir hastane ve kilise inşa edebilmek için ruhsat verilmesini talep eden bir dilekçe Katolik Patrik tarafından sunulmuştur. Bu dilekçe, yüksek makamlara arz edilmek üzere padişahın onayına sunulmuştur. Divan-ı Hümayun kaleminden yazılan cevabi yazıda belirtildiği üzere söz konusu hastane ve kilisenin inşasına izin verilmesini

içeren bir ferman çıkarılması gerektiği ifade edilmiştir. Padişahın yüksek iradesi ne ise ona göre hareket olunacağı beyan edilmektedir Efendim.” (BOA., H. 24.12.1274).

“Marûz-ı Çakerî Kemîneleridir ki: Bu yüksek tezkere üzerine, adı geçen dilekçe padişahın yüksek dikkatine sunulmuş ve uygun görülmüştür. Daha önce belirtilen yazıda da ifade edildiği üzere, söz konusu hastane ve kilisenin inşasına izin verilmesini içeren bir fermanın çıkarılması yönünde padişahın emir ve iradesi tecelli etmiştir. Bu nedenle, belirtilen dilekçe gereği, padişahın emri doğrultusunda konu sadrazamlık makamına iade edilip gereğinin yapılması için gönderilmiştir. Bu hususta emir ve ferman yüce padişahındır.”

Burada verilen ruhsat, yeni bir kilise inşasının istisnai durumlarda mümkün olabileceğini ve bu iznin yüksek idari makamlarca verildiğini ortaya koymaktadır.

4.7.4.4. Tamirin gecikmesi durumu

111 numaralı mühimme defteri hüküm 725’te Divan kayıtlarında yer alan kilise ve manastırların onarımına ilişkin kararlarda, tamir sürecinin gecikmeden tamamlanması yönünde denetleme merkezlerine uyarılara yer verilmiştir (Temel, 2019).

4.8. Diyarbakır Kiliselerinin Kültürel Miras İçindeki Yeri ve Diaspora ve İnanç Turizmi Potansiyeli

Kiliseler, sahip oldukları tarihî ve mimari özellikler ile kültür mirasının önemli unsurlarından biridir. Farklı dönemlerin sanat anlayışını, inanç sistemlerini ve toplumsal yapısını yansıtan bu ibadet mekânları geçmişin izlerini günümüze taşıyan kültürel belgelerdir (Güngör, 2018). Kendine özgü mimarisi, fresk ve ikonaları ile litürjik eşyaları sayesinde kiliseler hem yerli hem de yabancı ziyaretçilerin ilgisini çekmekte ve bu yönleriyle turizm rotalarının önemli durakları arasında yer almaktadır. Bu nedenle kiliselerin turizmle ilişkisi; kültürel mirasın korunması, inanç turizmi ve diaspora turizmi bağlamında ele alınmaktadır (Kalay & Yıldız, 2017). Kavramların birbirleriyle olan bağlantısını daha iyi anlamak için öncelikle kısaca tanımlarına değinmek gerekmektedir.

Kültürel miras; insanlık tarihi boyunca var olmuş uygarlıkların, zamanın yıkıcı etkilerine rağmen günümüze ulaşabilmiş değerli kültürel kalıntılardır (Genç, 2020). Geçmiş toplumların yaşam tarzları, inanç sistemleri, gelenekleri ve sosyal yapıları hakkında değerli bilgiler sunarak, toplumun kimliğinin şekillenmesinde aktif rol alır.

Aynı zamanda bireylerde aidiyet duygusunu oluşturur ve bu duyguyu pekiştirerek güçlendirir. Ayrıca, sahip olduğu mimari ve estetik nitelikler, tarihe ve kültüre ilgi duyan günümüz insanını cezbetmektedir (Öncülokur & Genç, 2024).

Kültür turizmi, insanların kendi kültürlerine ve farklı kültürlere duydukları ilgi ve merakın bir sonucu olarak ortaya çıkan bir seyahat türüdür (Koyun & Dilek, 2024). Kültür turizmin birçok tanımı olsa da özetle arkeolojik alanlar, müzeler, tarihi ve mimari yapılar, sanat galerileri, festivaller, heykeller, müzik ve dans gösterileri, tiyatro oyunları ile dini tören ve kutlamaları kapsamaktadır (Richards, 2019). İnanç turizmi ise genellikle kültür turizminin bir parçası olarak kabul edilir (Ayaz & Eren, 2020). İnsanların dini inançlarını yaşamak, kutsal mekanları ziyaret etmek ve dini ritüellere katılmak amacıyla gerçekleştirdikleri seyahatleri kapsar (Aksu, 2017).

Diaspora kavramı, göç veya sürgün yoluyla anavatanlarından ayrılmış ve vatansız hâle gelmiş insan topluluklarını tanımlamak için kullanılır (Ulusoy E. , 2015). Bir başka tanıma göre diaspora; göçmenlerin veya sürgün edilmiş bireylerin, anavatanlarıyla olan duygusal bağlarını koparmak istememesi ve bu bağları sürdürmeye çabalamaları durumudur (Çıkkı, 2022).

Diaspora turizmi ise yabancı literatürde “köken turizmi”, “anayurt turizmi” veya “vatan özlemi turizmi” şeklinde adlandırılmaktadır. Bu kavram, iki temel unsura olan *köken* ve *turizme* dayanmaktadır. Birçok insan, doğduğu toprakları, kökenini, çocukluk yıllarının geçtiği evi ve okulunu yani anılarının yaşandığı yerlere özlem duyar. Bu kişiler, geçmişini hatırlamak ve o anıların geçtiği yerleri tekrar görmek amacıyla bu mekânlara yönelir (Pala & Tören, 2023). Geçmişle yeniden bağ kurma arzusu, birçok birey için güçlü bir seyahat motivasyonu oluşturur. Bu eğilim, özellikle göçmen toplulukların anayurtlarını ziyaret etmelerine yol açmış ve bu tür seyahatler zamanla diaspora turizmi olarak adlandırılan özel bir turizm biçiminin ortaya çıkmasını sağlamıştır (Dilek, Günlü, & Kaygalak, 2015).

Diaspora turizmi, kültür odaklı özel ilgi turizmi türlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. İnanç turizmi, hüznün turizmi, kültürel miras turizmi ve etnik turizm ile etkileşim içinde olan turizm türüdür (Tiğiz, 2019). Bazı durumlarda birbirini tamamlayan bütünleşik turizm biçimleri olarak değerlendirilmekte ve böylece ziyaretçilere hem manevi hem de kültürel bağlarını yeniden kurma fırsatı sunmaktadır (Tören, 2022). Ata topraklarını ziyaret etme ve ortak geçmişe ait değerlere yeniden ulaşma isteği, ziyaretçiler için önemli bir motivasyon kaynağıdır. Ayrıca akraba ve

arkadaşları ziyaret etmek, atalarının yaşadığı yerleri görmek, festivallere katılmak ve kültürel kimliği korumak da diasporik turistlerin seyahat nedenleri arasındadır (Arık Yüksel, 2018).

Diyarbakır, zengin dini mirası ve çok kültürlü yapısıyla son yıllarda diaspora ve inanç turizmi alanında öne çıkan önemli merkezlerden biri hâline gelmiştir. Özellikle yabancı ülkelere göç etmek zorunda kalan Ermeni, Süryani ve Keldani cemaatlerine mensup çok sayıda gayrimüslim kökenli Diyarbakırlı, kentte kurdukları vakıflar vasıtasıyla atalarının ibadet mekânlarının korunması için maddi ve manevi destek sunmaktadır. Dolayısıyla kiliselerin korunması inanç turizminin çeşitlendirdiği gibi diaspora turizmini de geliştirmektedir. Nitekim, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 8–14 Ekim 2022 tarihinden itibaren her yıl düzenlenen Sur Kültür Yolu Festivali, Diyarbakır’daki kiliselerin kamusal alanda aktif olarak kullanılmasını sağlamaktadır. Festival kapsamında düzenlenen etkinlikler arasında Saint George Sanat Merkezi, Keldani Kilisesi ve Surp Giragos Kilisesi’nde gerçekleştirilen resim ve fotoğraf sergileri, Surp Giragos Kilisesi’nde düzenlenen Ermeni müzik dinletileri ile Meryem Ana Kilisesi’nde icra edilen Süryani ilahileri yer almaktadır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023). Diyarbakır’da düzenlenen bu etkinlikler, kentin kültürel mirasını birçok yönüyle tanıtmakta ve hem yerli hem de yabancı turistlerin ilgisini çekmektedir.

4 Nisan 2025 tarihinde T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı’nın resmî internet sitesi verilerine göre dokuz günlük bayram tatili süresince Diyarbakır’daki tarihî cami ve kiliseler, son yıllarda artan ziyaretçi yoğunluğuyla dikkat çekmektedir. Kentin zengin kültürel mirasının temel bileşenleri arasında yer alan bu yapılar, özellikle bayram dönemlerinde binlerce yerli ve yabancı turisti ağırlayarak bölgenin sahip olduğu turizm potansiyelini somut biçimde ortaya koymaktadır. Sur ilçesi sınırları içinde konumlanan Meryem Ana Süryani Kadim Kilisesi, Surp Giragos Ermeni Kilisesi ve Mar Petyun Keldani Kilisesi, bu dönemde en fazla ziyaret edilen tarihî mekânlar arasında yer almıştır. Mar Petyun Keldani Kilisesi Vakfı Başkanı Yusuf Karadayı’nın beyanına göre, bayram tatili süresince yalnızca bu kiliseyi yaklaşık 4.000–5.000 civarında yerli ve yabancı turist ziyaret etmiştir (İletişim Başkanlığı , 2025). Ayrıca, kiliselerde belirli dönemlerde gerçekleştirilen ayinlere hem yerel halk hem de farklı bölgelerden gelen ziyaretçiler yoğun ilgi göstermektedir. Nitekim 21 Nisan 2025 Pazartesi günü Sur ilçede bulunan Meryem Ana Süryani Kadim Kilisesi’nde özel bir ayinle kutlanan Paskalya Bayramına çok sayıda yerli ve yabancı turist katılmıştır (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 2025).

Benzer şekilde, 1 Haziran 2025 Pazar günü Surp Giragos Ermeni Kilisesi’nde “kilisenin isim günü” dolayısıyla düzenlenen ayin, yine yerli ve yabancı ziyaretçilerin katılımıyla gerçekleşmiştir (Tigris Haber, 2025). Bu bilgileri, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Turizm İstatistik Bilgi Sistemi Raporu’da doğrulamaktadır. Şekil 4.8’de görüldüğü üzere 2015-2024 dönemine ait turizm istatistikleri, kentte ziyaretçi sayısında belirgin bir artış yaşandığını göstermektedir. Özellikle yabancı turist oranındaki yükseliş, Diyarbakır’ın inanç ve diaspora turizmini uluslararası alanda tanınmasına işaret etmektedir.

YIL	Diyarbakır							
	Tesise Gelen Yerli	Tesise Gelen Yabancı	Tesise Gelen Toplam	Geceleme Yerli	Geceleme Yabancı	Geceleme Toplam	Ortalama Kalış	Doluluk Oranı (%)
2015	343 161	81 175	424 336	535 599	120 286	655 885	1,55	36,19
2016	268 302	20 133	288 435	405 034	32 369	437 403	1,52	23,31
2017	290 339	11 884	302 223	465 057	20 142	485 199	1,61	33,49
2018	397 996	23 709	421 705	626 457	35 838	662 295	1,57	40,31
2019	494 735	41 961	536 696	750 917	61 624	812 541	1,51	41,89
2020	362 874	15 425	378 299	570 337	24 045	594 382	1,57	29,26
2021	513 622	27 443	541 065	795 613	41 591	837 204	1,55	40,36
2022	608 074	57 023	665 097	1 006 028	88 457	1 094 485	1,65	41,98
2023	462 040	32 879	494 919	816 199	54 936	871 135	1,76	33,56
2024	520 707	33 817	554 524	876 362	61 068	937 430	1,69	36,32

Şekil 4.10. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Turizm İstatistik Bilgi Sistemi Raporu.
<https://yigm.ktb.gov.tr>

2015-2024 yıllarına ait turizm istatistikleri, gerçekleştirilen restorasyon faaliyetlerinin turizme katkısını somut verilerle ortaya koymaktadır. Ancak 2016 yılında meydana gelen Sur olayları, güvenlik sorunları ve bölgesel gerilimler nedeniyle hem yerli hem de yabancı turist sayısında yaklaşık %75 oranında bir düşüş yaşanmıştır.

Buna karşılık, 2019 yılından itibaren ziyaretçi sayısında belirgin bir artış gözlemlenmiştir. Özellikle, 2022 yılı hem toplam geceleme sayısı (1.094.485) hem de doluluk oranı (%41,98) bakımından son on yılın en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Ancak, 2023 yılında düşüş olsa da 2024 yılında tekrar bir artış kaydedilmiştir.

Yerli ve yabancı turist sayısındaki artış, büyük ölçüde Diyarbakır’ın sahip olduğu çok katmanlı kültürel mirasın bütüncül niteliğinden kaynaklanmaktadır. UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi’nde yer alan Sur ve Hevsel Bahçeleri’nin yanı sıra köprüler, hanlar,

hamamlar, kervansaraylar, camiler ve kiliseler, kentin tarih boyunca barındırdığı kültürel ve dini çeşitliliği gözler önüne sermektedir. Restorasyon ve onarım çalışmalarıyla birlikte Diyarbakır'daki kiliselerin yeniden işlevlendirilmesi, inanç ve diaspora turizmini canlandırmaktadır. Sur Yolu Kültür Festivali kapsamında ve yılın belirli dönemlerinde kiliselerde düzenlenen özel gün kutlamaları ile ayinler, kentte geçmişte göç etmiş toplulukların gelip bu mekanları ziyaret etmesine olanak tanımaktadır. Böylece Diyarbakır'daki kiliseler, yalnızca tarihî ve mimari değerleriyle değil, aynı zamanda diaspora ile anavatan arasındaki bağın mekânsal ve duygusal bir temsili olarak, kültürel mirasın korunması ve turizmin sürdürülebilirliği açısından stratejik bir öneme sahiptir. Ayrıca, Zerzevan Kalesi içerisinde yer alan Mithras Tapınağı, bölgedeki inanç turizminin çeşitlenmesine önemli katkılar sunduğu göz ardı edilmemelidir.

5. SONUÇ ve ÖNERİLER

5.1. Sonuç

Diyarbakır'ın tarihsel süreç içerisinde farklı inanç ve cemaatlere ev sahipliği yapmış çok katmanlı sosyal yapısı, kenti Osmanlı'nın gayrimüslimlere yönelik koruma ve onarım uygulamalarının somut biçimde izlenebildiği önemli merkezlerden biri hâline getirmektedir. Çalışma, Osmanlı döneminde kültürel mirasın korunması ve gelecek kuşaklara aktarılmasının hangi hukukî ve idarî mekanizmalar aracılığıyla mümkün kılındığını arşiv belgeleri temelinde irdelenmiştir.

Diyarbakır'daki kiliselerle ilgili yapılan araştırmalarda kiliselerin sayısına ilişkin farklı veriler yer almaktadır. Ancak, tez kapsamında Sur ilçe merkezinde bulunan toplam on sekiz kiliseden bahsedilmektedir. Bu kiliseler, günümüze ulaşabilen yapılar, tamamen ortadan kalkmış olanlar ile farklı dönemlerde yeniden işlevlendirilmiş veya camiye dönüştürülmüş yapılar şeklinde sınıflandırılarak ele alınmıştır. Böylece kiliselerin tarihsel sürekliliği, geçirdikleri dönüşümler ve Osmanlı idaresi altındaki korunma biçimleri bütüncül bir çerçevede değerlendirilmiştir.

Osmanlı'nın ibadet mekânlarına yönelik koruma ve onarım politikası, genel olarak Klasik dönem ve Tanzimat dönemi olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir. Tablo 5.1'de Klasik ve Tanzimat dönemlerinde gayrimüslim ibadet mekânlarına ilişkin uygulanan tamir ve inşâ prosedürü özetlenmiştir.

Tablo 5.1. Klasik dönem ve Tanzimat dönemine göre kilise tamir ve inşâ prosedürünün karşılaştırılması

Uygulama Kriteri	Klasik Dönem	Tanzimat Dönemi
Hukuki Dayanak	Şer'î hukuk esas alınmıştır.	Hukuki çerçeve, Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı ile genişletilmiştir.

Uygulama Kriteri	Klasik Dönem	Tanzimat Dönemi
İzin Mercii	Yerel kadı/Şeyhülislam'ın fetvası ve valilik onayı yeterli değildir. Padişah onayı zorunludur.	Padişah onayı gerekliliği devam etmiştir. Ancak, vilayet meclisleri ve Babıâli'den alınan izinler de yeterli görülmüştür.
Yeni Kilise İnşası	Genel olarak yasaklanmıştır. Nüfus yoğunluğuna göre kiliselerin yetersiz kalması durumunda istisnai olarak izin verilmiştir.	Yeni kilise inşasına daha esnek yaklaşmıştır. Cemaatin talebi ve yerel meclis kararıyla izin alınabilmektedir.
Kilise Tamiri	Mevcut yapılar aslına uygun biçimde onarılabılır; mimari değişikliğe izin verilmez.	Tamir faaliyetleri daha kolaylaştırılmış, gerekli durumlarda yapısal değişikliklere sınırlı olarak izin verilmiştir.
Denetim Mekanizması	Kadı, mütesellim ve yerel idareciler tarafından denetlenmiştir.	Vilayet idare meclisleri, mühendislik birimleri ve merkezî yönetim tarafından denetlenmiştir.
Gayrimüslim Cemaatlerin Rolü	Cemaatler kendi finansmanlarıyla onarım yapabilir; devlet yardımı söz konusu değildir.	Cemaatlerin katkısı sürmekle birlikte, bazı durumlarda devlet yardımı veya ruhsat desteği sağlanmıştır.

Arşiv belgelerinin transkripsiyonu ve analizi sonucunda elde edilen bulgular, Tablo 5.1'de açıklandığı gibi Osmanlı Devleti'ne ait genel koruma ve onarım prosedürü ile Diyarbakır'daki kiliselerin tamir ve yeniden inşa süreçleri arasında belirgin bir örtüşme bulunduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre, kiliselerin tamiri için yapılan başvuruların çoğunlukla cemaat mensupları ya da kilisenin ruhani yetkilileri tarafından şer'î mahkemelere iletildiği görülmektedir. Başvuru metinlerinde, kilisenin harap hâle geldiği, ibadetin sağlıklı biçimde sürdürülemediği ve bu nedenle tamire ihtiyaç duyulduğu özellikle vurgulanmıştır. Belgelerde ayrıca tamiri talep edilen kiliseye ait en ve yükseklik gibi ölçülerin ayrıntılı şekilde kaydedildiği tespit edilmiştir. Başvurunun ardından kadı tarafından durumun yerinde tespiti amacıyla bir bilirkişi heyeti

görevlendirilmiştir. Heyetin yaptığı inceleme sonucunda, başvuruda belirtilen ölçülerin doğru olduğu ve kilisenin gerçekten harap durumda bulunduğu, ibadete elverişli olmadığı hususu rapor edilmiştir. Bu tespitin ardından kadı fetvası düzenlenmiş ve konu Divân-ı Hümâyûn'a intikal ettirilerek tamir için gerekli izin talep edilmiştir. Belgeler, padişahın onayıyla birlikte tamir izninin resmîyet kazandığını göstermektedir.

Yeniden inşa taleplerine ilişkin belgeler ise daha sınırlı olmakla birlikte, bu sürecin de benzer bir resmî prosedür çerçevesinde yürütüldüğünü göstermektedir. Yeniden inşa başvurusunun piskopos aracılığıyla yapıldığı; cemaat nüfusunun artması ve mevcut kilisenin ibadet ihtiyacını karşılayamaz hâle gelmesi gerekçesiyle yeni bir kilise inşa edilmesinin talep edildiği anlaşılmaktadır. Yapılması planlanan kilisenin ölçüleri ayrıntılı biçimde kayda geçirilmiştir. Kadı tarafından verilen fetvanın ardından konu merkezî yönetime sunulmuş ve padişah iradesiyle yeniden inşa izninin verildiği görülmüştür.

Sonuç olarak Diyarbakır'daki kiliselerin tamiri ve yeniden inşası, rastlantısal ya da yerel inisiyatiflere bağlı uygulamalar olmayıp, merkezî idarenin belirlediği hukukî ve idarî kurallar çerçevesinde yürütülmüştür. Söz konusu süreçlerde şer'î mahkemelerin, yerel yöneticilerin ve Divân-ı Hümâyûn'un eşgüdüm içinde hareket ettiği; başvuru, keşif, fetva ve padişah onayı aşamalarından oluşan standart bir işleyişin Diyarbakır örneğinde de uygulandığı açıkça görülmektedir.

5.2. Öneriler

Osmanlı Devleti'nin Diyarbakır özelinde gayrimüslim cemaatlara ait kiliselerin korunması, tamiri ve yeniden inşasına yönelik uyguladığı hukukî ve idarî prosedürlerin arşiv belgeleri aracılığıyla ortaya konulduğu bu araştırma, kültürel mirasın korunması açısından önemli sonuçlar sunmuştur. Elde edilen bulgular doğrultusunda bazı öneriler geliştirmek mümkündür.

Osmanlı döneminde kilise tamir ve inşa süreçlerinin belirli bir hukukî çerçeveye ve idarî denetime tabi olduğu dikkate alındığında, günümüzde Diyarbakır'daki ibadethanelerin korunmasına yönelik çalışmalarda tarihsel sürekliliği esas alan bir yaklaşım benimsenmelidir. Osmanlı arşiv belgelerinde yer alan ölçüm, keşif, izin, denetim uygulamaları ve aslına uygun biçimde tamirin, güncel restorasyon ve koruma projeleri için tarihsel bir referans noktası olarak değerlendirilebilir.

Arşiv belgelerinin farklı fonlar altında dağınık biçimde yer alması bu alanda yapılacak çalışmaları zorlaştırmaktadır. Fakat, Diyarbakır ve çevresindeki gayrimüslim ibadethanelerine ilişkin belgelerin tematik bir bütünlük içerisinde tasnif edilmesi ve dijital ortama aktarılması disiplinlerarası çalışmalara zemin hazırlayacaktır.

Çalışmanın yalnızca Sur ilçesi ile sınırlı tutulmuş olması, ileride yapılacak araştırmalar için yeni karşılaştırmalı incelemelere imkân tanımaktadır. Bu bağlamda, Osmanlı arşiv belgelerine dayalı akademik çalışmaların artırılması, Diyarbakır'ın kültürel mirasının daha sağlıklı biçimde korunmasına ve gelecek kuşaklara aktarılmasına hizmet edecektir.

KAYNAKLAR

- Abdalla, M. (1993). *Fasting and fast customs practised by modern Assyrians in the Middle East*. İsveç: Nsibin.
- Acar, A. (2010). *Diyarbakır'ın sahabeyle İslamla tanışması*. 1. Uluslararası Nebiler Sahabiler Azizler Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu (s. 61-69). T.C. Diyarbakır Valiliği.
- Acara, M. (1998). Bizans Ortodoks kilisesinde liturji ve liturjik eserler. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), s. 183-201.
- Ahunbay, Z. (1997). *Kilise*. İstanbul: Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, II.
- Akdağ, M. (1979). *Türkiye'nin iktisadi ve içtimai tarihi*, C1-C2. Ankara: Cem Yayınevi.
- Akman, M. (1996). Kilise ve havraların İslam-Osmanlı hukuk tarihindeki yeri. *İLAM Araştırma Dergisi*, I(2) s. 133-144.
- Akpınar, M. R. (2022). Osmanlı fetva literatüründe dinî ve manevî değerlere saygı. *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (30), s. 760-779.
- Aksu, R. (2017). *Diyarbakır ve çevresinde kültür turizmi*. [Yayınlanmış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Akyol, Y. E. (2019). 19. Yüzyılın ikinci yarısında Kudüs Kamame kilisesi üzerine Osmanlı politikaları. [Yayınlanmış yüksek lisans tezi]. Pamukkale Üniversitesi.
- Akyüz, V. (2023). Mabetlerin dönüştürülmesinin İslâm hukukundaki yeri. *TDV-İstanbul Müftülüğü Dergisi*, (46), s. 20-27.
- Alan, G. (2007). *Osmanlı Devleti'nin Ermenilere göstermiş olduğu dinî imtiyazlar çerçevesinde kilise tamirleri*. [I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu: Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği, (ss. 203-225)]. Hoşgörü Toplumunda Ermeniler/ Cilt 2. Erciyes Üniversitesi Yayını-153.
- Alanoğlu, M. (2020). Taşranın divân-ı hümayûn'da yankılanan sesi: Atik şikâyet defterlerine göre Diyarbakır eyâleti'nde sosyo-ekonomik kriz ve etkileri (1650-1700). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 35(1), s. 1-38.

- Albayrak, K. (1997). *Keldaniler ve Nasturiler*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Alemdar, S. (2012). *Osmanlı Devleti'nde kiliselerin tamir ve inşası (1839-1856)*. [Yayınlanmış doktora tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Alican, S. D. (2019). Şehre ad vermek: Âmid ismi hakkında. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 11(4), s. 1137-1152.
- Arık Yüksel, T. (2018). *Köken turizmi: Mardin Süryanileri üzerine bir araştırma*. [Yayınlanmış yüksek lisans tezi]. Batman Üniversitesi.
- Arslan, R. (1999). *Diyarbakır kentinin tarihi ve bugünkü konumu, Diyarbakır: Müze şehir*. İstanbul, s. 80-107: Yapı Kredi Yayınları.
- Asan, S. (2023). *Diyarbakır İncil topluluğu üzerine sosyolojik bir araştırma*. [Yayınlanmış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Aşkar, N., & Bakal, A. (2023). Diyarbakır vilayetinde Türk ve Ermeni nüfusa dair bir değerlendirme. *DÜMAD (Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi)*, 6, (Prof. Dr. Durmuş Ali Arslan Özel Sayısı), s. 14-24.
- Atalay, T. (2006). Yerel bir tarihi kaynak olarak Diyarbekir vilayet gazetesi ve Ermeniler. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47(I), s. 143-158.
- Atçı, İ. (2022). İslâm devletler hukukunda devletin gayrimüslimlere ait mabetler hususunda yürüttüğü politikanın dinî mi yoksa siyasî mi olduğu üzerine bir inceleme. *Atebe Dini Araştırmalar Dergisi*. (7), s. 15-36.
- Atiya, A. S. (1967). *A history of eastern christianity*. London: Methuen & Co Ltd. https://archive.org/details/historyofeastern0000aziz_k4d4/page/n7/mode/2up.
- Atiya, A. S. (2005). *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, (Çev. N. Hiçyılmaz). İstanbul: Doz Yayınları.
- Ayar, T. (2017). Osmanlı'nın son dönemi Maçka'da kiliselerin tamiri ve yeniden inşâsı. *Journal of History Studies*, 9(1), s. 1-19.
- Ayaz, N., & Eren, M. (2020). Türkiye'de inanç turizmi üzerine nitel bir araştırma. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(2), s. 284 - 300.
- Aydın, R. (2018). Osmanlı arşiv belgelerine göre Kayseri'deki Ermeni kiliselerinin onarımları. *History Studies* 10(2), s. 1-28.

- Aykal, F. D. (2013). *Diyarbakır kiliseleri*. (Edt.Y. K. Haspolat), İçinde, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, (s.328-351), Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.
- Aylar, M. (2019). İslam coğrafyacılarına göre Orta Çağ'da Âmid (Diyarbakır). *Tarih Okulu Dergisi*, 12(43), s. 1384–1412.
- Aytaç, R. (2014). 66 Numaralı (h.997-998 / m.1589-1590) mühimme defteri (inceleme-metin). [Yayınlanmış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Bakırer, Ö. (1973). Vakfiyelerde binaların tamiratı ile ilgili şartlar ve bunlara uyulması. *Vakıflar Dergisi*, vol.X, s. 113-126.
- Başar, C. K. (2017). Osmanlı millet sisteminden ulusa geçiş. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, (23), s. 195-231.
- Bell, G. (1909). *Gertrude bell archive*: <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/p/gb-3-1-14-1-118>
- Bell, G. (1911). *Gertrude bell archive*: <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/p/gb-3-1-20-1-16>
- Berchem, M. V. (1911). *Arabische inschriften aus Armenien und Diarbekr*. Berlin: <https://dn790003.ca.archive.org/0/items/materialienzur00lehm/materialienzur00lehm.pdf>.
- Berchem, M. V., & Strzygowski, J. (1910). *Amida: materiaux pour l'épigraphie et l'histoire musulmanes du Diyar-bekr*. Heidelberg, Winter: <https://archive.org/details/amidamateriauxpo00bercuoft>.
- Beydilli, K. (2000). Osmanlı Dönemi'nde kilise siyasetinden bir kesit: II. Mahmud Devrinde kilise tamiri, s. 1-256. <https://www.academia.edu/67731646>.
- Beysanoğlu, Ş. (1963). *Bütün cepheleriyle Diyarbakır*. İstanbul: Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Yayını No:3.
- Beysanoğlu, Ş. (2003). *Anıtları ve kitabeleri ile Diyarbakır tarihi: Cilt 1, başlangıçtan Akkoyunlular'a kadar*. Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sanat Yayınları.
- Biber, T. E. (2020). *Osmanlı toplumunda Rumlar*. Osmanlı Toplum Yapısı ve Millet Sistemi, (Edt: Nejla Günay) s. 161-212. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- BOA. (1251-1329 H.). 998 Numaralı “Divân-ı Hümayûn Defterleri Kataloğu”: Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait 15 No'lu Defter.

BOA. (1255-1328 H.). 998 Numaralı “Divân-ı Hümayûn Defterleri Kataloğu”: Gayr-i Müslim Cemaatlere Ait 9 No’lu Defter.

BOA. (1880). *A.DVNS.İD, nr.* Yer Bilgisi: 49-39.

BOA. (H.13.04.1264). *A.MKT.* Yer Bilgisi:115-71.

BOA. (H-29-12-1273). *A.}AMD.* Yer Bilgisi: 73-99.

BOA. (09.08.1312, 08 09). *BEO.* Yer Bilgisi: 566-42392.

BOA. (1135). 631 No’lu Diyarbakır Şer’iye Sicili, *Evasıt-ı Cemaziyelahir.*

BOA. (27.10.1309). *BEO.* Yer Bilgisi: 8-587.

BOA. (H. 05.08.1337). *MV.* Yer Bilgisi: 215-92.

BOA. (H. 18.11.1271). *HR.MKT.* Yer Bilgisi: 115-75.

BOA. (H. 20.03.1103). *A.{DVNSMHH.d}*. Yer Bilgisi: 102-380.

BOA. (H. 24.12.1274). *İ.HR.* Yer Bilgisi: 158-8406.

BOA. (H. 27.07. 978). *A.{DVNSMHH.d.* Yer Bilgisi: 14-1214.

BOA. (H. 29.07.1267). *A.DVN.MHH.* Yer Bilgisi: 9-13.

BOA. (H. 30.03.1317). *BEO.* Yer Bilgisi: 1351-101293.

BOA. (H-29-12-1232). *HAT.* Yer Bilgisi: 774-36276.

Boran, A. (2011). *Diyarbakır kalesi.* Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi (s. 77-121). T.C. Diyarbakır Valiliği.

Boran, A., & Aykaç, R. (2019). Yeni araştırmalar bağlamında Diyarbakır Kalesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (42), s. 273-282.
<https://izlik.org/JA23LB62BG>

Bozan, O. (2015). Osmanlı Döneminde Amerikan misyonerlerinin Diyarbakır vilayeti’ne gelişi ve faaliyetleri. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (13), s. 333-361.

- Bozan, O. (2022). Diyarbakır, Bitlis, Mamuretülaziz ve Urfa'da meydana gelen 1895 Ermeni olaylarında Süryanilerin tutumu. *DTCF Dergisi*, 62(1), s. 115-148.
- Bozkurt, G. (1987). İslam hukukunda zimmîlerin hukuki statüleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3(1-4), s. 115-155.
- Bruinessen, M. V., & Boeschoten, H. (1988). *The relevant sections of the seyahatname edited with translation, commentary and introduction*. Leiden, The Netherlands: E. J. Brill.
- Budak, Ö., & Kalay, U. (2024). Süryani ulusal kimliğinin varyantları. Kolektif kimlik ve hafıza. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11(5), s. 2869-2898. <https://doi.org/10.46868/atdd.2024.797>.
- Bulunur, K. İ. (2012). II. Mehmed tarafından Galatalılara verilen 1453 Ahidnâmesi ve buna yapılan eklemeler hakkında yeni bilgiler. *Tarih Dergisi*, (50), s. 59-85.
- Ceyhan, M. (2020). Osmanlı Devleti'nde ruhsatsız olarak inşa edilen Kilise, Manastır, Havra ve Mektepler. *Turkish Studies - Religion*, 15(2), s. 57-176.
- Cholet, A. P. (1892). *Voyage en Turquie d'asie, Arménie, Kurdistan et Mésopotamie*. Paris: E. Plon, Nourrit et Cie. <https://archive.org/details/32882019065252-voyageenturquie>.
- Coşkun, A. (2021). Diyarbakır'da Roma'nın gizem dini Mithras inancı. *Kültür ve Medeniyet Dergisi*, (2), s. 109-111.
- Coşkun, B. S. (2012). *İstanbul'daki anıtsal yapıların Cumhuriyet dönemindeki koruma ve onarım süreçleri üzerine bir araştırma*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Cuinet, V. (1892). *La turquie d'asie, geographie administrative statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'asie mineure*. Paris, E. Leroux. <https://archive.org/details/laturquiedasieg01cuinooog>.
- Çelebi, E. (2001). *Seyahatname*. Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: (Haz. Y. Dağlı & A. Kahraman). 4. Cilt. İstanbul.
- Çıkkı, K. D. (2022). Diaspora turizmini kuşaklar boyutuyla ele alan çalışmalar üzerine bir inceleme. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, 25(1), s. 19-39.

- Dağtekin, E., & Halifeoğlu, S. H. (2024). Diyarbakır Surp Pirgiç Ermeni Kilisesi koruma çalışmaları. *Artium*, 12(2), s. 184-196. <https://doi.org/10.51664/artium.1464712>.
- Dalkılıç , N., & Nabikoğlu, A. (2012). *Diyarbakır Surlarını koruma ve günümüz koşullarında değerlendirme sorunları*. Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu Bildiri Kitabı, (ss. 149-168). Diyarbakır: Kültür Sanat Yayınları.
- Dalkılıç , N., & Nabikoğlu, A. (2015). Diyarbakır Surlarının günümüzdeki durumuna yeni bir bakış. *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi* (15), s. 23-35.
- Dalyan, M. G. (2009). 19. Yüzyıl Nasturi ya da doğu Süryani toplumunda kadın ve kadının sosyal statüsü. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (19), s. 37- 48.
- Davison, R. H. (2000). *Küçük Kaynarca Antlaşmasında 'Dosografa' Kilisesi*. (Çev:D. M. Burak). *Belleten*, 64(239), s. 213-222.
- Decei, A. (1953). Patrik II. Gennadios Skolarios'un Fatih Sultan Mehmet için yazdığı Ortodoks i'tikad-namesinin Türkçe metni. *Fatih ve İstanbul Fethi Derneği*, 1(1), s. 100-116.
- Demir Uyar, T. (2019). *Mühimme defterlerine göre Güney Adriyatik kıyılarında Osmanlı idaresi (1545-1574)*. [Yüksek lisans tezi]. İstanbul Medeniyet Üniversitesi.
- Demir, A. (2009). 16. Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır şehir demografisine göçlerin etkisi. *Bilig*, (50), s. 15-30.
- Demir, Ş. (2025). Osmanlı millet sisteminin günümüz Türkiye'si ve Ortadoğu için bir model olarak uygunluğu. *Zenodo*, s. 1-22. <https://doi.org/10.5281/zenodo.16490121>.
- Demirci, A. (2012). *Hız. peygamber ve Dört Halife Döneminde gayr-ı müslim politikaları*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Demirel, M. (2008). Osmanlı vilayetlerinde kilise inşası. *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, (20), s. 401- 420.
- Demirtaş, A. (2007). *İslam fethine kadar Diyarbakır*. [Yüksek lisans tezi]. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.
- Dilek, S. E., Günlü, E., & Kaygalak, S. (2015). Diaspora turizmi: Balkanlara seyahat edenler üzerinde sosyolojik bir araştırma. *Ege Akademik Bakış / Ege Academic Review*, 15(3), s. 435-443.

- Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi. (2025, 21 Nisan). *Eş başkanlar, Paskalya bayramı ayinine katıldı*: <https://www.diyarbakir.bel.tr/tr/haberler/14217>.
- Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi. (2024, 27 Haziran). *Eş Başkan Hatun: Surp Sarkis Kilisesi restorasyonu için atılacak bütün adımları sahipleneceğiz*: <https://www.diyarbakir.bel.tr/haberler/10170-es-baskan-hatun-surp-sarkis-kilisesi-restorasyonu-icin-atilacak-butun-adimlari-sahiplenecegiz>.
- Diyarbakır İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2023, 14-22 Ekim). *Sur Kültür Yolu Festivali*. <https://diyarbakir.ktb.gov.tr/TR-353290/sur-kultur-yolu-festivali>.
- Dolapönü, H. (1956-1958). Hristiyanlığın Amid (Diyarbakır)'e yayılışı. *Kara-Amid*, 2(4), s. 347-350.
- Dündar, A. (2001). *Osmanlılarda tamir süreci, çeşitleri ve bazı Selçuklu yapılarındaki uygulamalar*. I. Uluslar Arası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler, Cilt:1, (ss. 269-280). Konya.
- Düzdağ, E. (1998). *Şeyhülislâm Ebu's-Su'ud Efendi'nin fetvalarına göre Kanunî devrinde Osmanlı hayatı: Fetâvâ-yı Ebussu'ud Efendi*. İstanbul: Şule Yayınları.
- Düzenli, H. İ. (2020). Kiliseden camiye dönüştürme ve İstanbul'da kiliseden dönüştürülen camiler hakkında notlar. *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (16), s. 384-423.
- Ekspres, G. (2024, 15 Ekim). *Diyarbakır'daki 1600 Yıllık Saint George Kilisesi'ne kubbe yapıldı*. Güneydoğu Ekspres: <https://www.guneydoguekspres.com/diyarbakirdaki-1600-yillik-saint-george-kilisesine-kubbe-yapildi>.
- Ercan, Y. (2001). *Osmanlı yönetiminde gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a kadar sosyal, ekonomik ve hukukî durumları*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Erdoğan, M. K. (2003). 1701 Tarihli Osmanlı-Venedik ahidnâmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 4(1), s. 63 - 76.
- Erim, N. (1953). *Devletlerarası hukuku ve siyasi tarih metinleri*. Cilt I, Osmanlı İmparatorluğu andlaşmaları. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ertaş, K. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, Kültür ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 17032.
- Eryılmaz, B. (1994). Birlikte yaşama düzeni: Osmanlı millet sistemi. *Bilgi ve Hikmet*, (5), s. 91-97.

- Eser, M. (2018). İlk dönem İslam tarihinde birlikte yaşama tecrübesiyle ilgili mabetlere dokunmama anlayışı. 3. *Dini Araştırmalar ve Küresel Barış (Yayın No. 12). Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları*, s. 269-286.
- Genç, V. (2020). *Kültürel miras ve turizm ilişkisi*. Kültürel Miras ve Turizm, s. 5-21. (Edt: Murat Gümüş & S. Emre Dilek), Detay Yayıncılık.
- Gizligöl, M. (2025, 25 Ağustos). T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı. https://www.iletisim.gov.tr/turkce/yerel_basin/detay/diyarbakirda-tarihi-yeniden-yazacak-gelisme.
- Göyünç, N. (1995). 3 Numaralı mühimme defteri (966-968/1558-1560). *Osmanlı Araştırmaları, Cilt: 15(15)*, s. 334-336.
- Gur, D., Demir, D., & Çelik, T. (2024). Juliopolis Nekropolü'nde erken Bizans Dönemi Staurogram tasvirli tek odalı mezar (Presbyter Paulos'a ait oda mezar). *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, (30), s. 231-248. <https://doi.org>.
- Gülü, R. E. (2018). Osmanlı Devleti'nin son döneminde Süryani Kilisesi ve Süryanilerin idaresi. *Osmanlı Araştırmaları*, (53), s. 287-320.
- Gümüş, M. (2008). Anayasal meşrutî yönetime medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın tam metin incelemesi. *Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, (47), s. 215-240.
- Günay, R. (2009). *XIX. Yüzyılın ilk yarısında diyarbakır'da sosyal ve ekonomik hayat (ahkâm-şikâyet kayıtlarına göre)*. [Doktora tezi]. Erciyes Üniversitesi.
- Günay, R. (2012). Gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'ne bağlılık nedenleri. *Journal of Turkish Studies*, 7(4), s. 1875-1891.
- Günay, R. (2013). Osmanlı arşiv kaynakları içerisinde ahkâm defterleri: Gelişim seyri, muhtevası ve önemi. *Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(1), s. 9-29.
- Günel, A. (1970). *Türk Süryaniler tarihi*. Diyarbakır: Oya Matbaası.
- Güneş, G. A. (2016). Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere bakışı ve Klasik Dönem millet sistemi. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)*, 1(2), s. 1-30.
- Güneş, M. (2017). Osmanlı devleti'nin gayrimüslim tebaaya yaklaşımında dönemsel değişimler. *Tarih ve Gelecek Dergisi* 3(3), s. 12-26.

- Güngör, Y. (2018). Kültürel ekseninde Aya Yorgi (St. George) kült ve inanç turizmi açısından Nikomedia (İzmit) için önemi. *Uluslararası Turizm, İşletme, Ekonomi Dergisi* 2(1), s. 72-81.
- Halifeoğlu, F. M. (2012). *Diyarbakır Surp Giragos Kilisesi üzerine bir değerlendirme*. Kâgir Yapılarda Koruma ve Onarım Semineri IV (s. 25-36). İstanbul: KUDEB.
- Halifeoğlu, F. M. (2018). Restorasyon çalışmalarında araştırma kazılarının önemi: Tarihi Diyarbakır Ulu Cami Hanefiler Bölümü. *International Conference on Multidisciplinary, Engineering, Science, Educational and Technology (IMESET'2018). Dubai*.
- Hangül, N. (2025). Cumhuriyet Dönemi salnamelerinde Diyarbakır (1925-1928). *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (38), s. 273 - 295.
- Haspolat, Y. K. (2010). *Diyarbakır'ın turizm potansiyeli ve inanç envanteri*. Tüm Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu (s. 218-265). Ankara: DİTAV.
- Haspolat, Y. K. (2014). *Diyarbakır surları*. e-Kitap. ISBN 978-605-85033-3-5.
- Haspolat, Y. K. (2015). *Diyarbakır kiliseleri*. e-kitap, 176 sayfa, ISBN 978-605-9064-09-5.
- Hızlı, M. (1993). Osmanlı vakıf eserlerinin inşa, tamir ve restorasyonları. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 5(5)*, s. 219-232.
- Hillez, S., & Arslanboğan, S. (2011). *Diyarbakır kiliseleri*. [Edt. İrfan Yıldız]. Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi (s. 389-415). Diyarbakır Valiliği Yayınları.
- Işık, N. (2023). *Yeniden işlevlendirilen Diyarbakır tarihi Ermeni Katolik Kilisesi'nin geçmişten günümüze değişim süreçleri*. Yapılı Çevre Değerlendirmeleri, Nobel Yayınevi.
- Işık, N., & Halifeoğlu, F. M. (2017). Tarihi Diyarbakır kiliselerinde taşıyıcı sistemi etkileyen gözleme dayalı hasarlar ve nedenleri. *Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Mühendislik Dergisi (DÜMFMD)*, 8(2), s. 293-306.
- Işık, N., & Halifeoğlu, F. M. (2019). *Diyarbakır suriçi bölgesinde yer alan hamamlarda tespit edilen yapısal sorunların değerlendirilmesi*. Anadolu 3. Uluslararası Uygulamalı Bilimler Kongresi, (s. 446-472).

- İnalçık, H. (2008). *Devlet-i 'aliyye Osmanlı İmparatorluğu üzerine araştırmalar - I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kaçan, M. (1995). XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Venedik ahidnâmeleri. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Kalay, H. A., & Yıldız, S. (2017). Akdamar anıt müzesi'nin (kilisesi) tarihsel süreçleri ve kültürel miras turizmi açısından önemi. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), s. 121-136.
- Karaboğa, D. V. (2020). Diyarbakır gayrimüslimlerinde sosyal ve hukuki yaşam (1838-1909). *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (51), s. 61-73.
- Karaca, N. (2014). Diyarbakır kent dokusunun Osmanlı Dönemindeki gelişimi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (12), s. 47-67.
- Karaca, Z. (2008). *İstanbul'da Tanzimat öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karataş, A. İ. (2006). Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere tanınan din ve vicdan hürriyeti. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), s. 267-284.
- Kavalçalan, E. (2024). Osmanlı arşiv belgeleri ışığında Tiran'daki kiliselerin inşa ve onarım faaliyetleri. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, (14), s. 29-41.
- Kaya, A. (2020). Diyarbakır'da dini gruplar ve din anlayışları. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(24), s. 19-34.
- Kayaoğlu, S. (2015). Diyarbakır kiliseleri kapsamında "Surp Giragos Kilisesi. *Academia*, s. 1-10.
- Kejanlı, D. T. (2004). *Anadolu'da kale kentler ve koruma sorunları: Diyarbakır kale kenti*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Kejanlı, D., & Dinçer, İ. (2011). Diyarbakır kale kentinde koruma ve planlama sorunları. *MEGARON Dergisi*, 6(2), s. 95-108.
- Kejanlı, D., Akın, C. T., & Yılmaz, A. (2007). Türkiye'de koruma yasalarının tarihsel gelişimi üzerine bir inceleme. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi (Elektronik)*, 6 (19), s. 179-196.

- Kenanoğlu, M. M. (2004). *Osmanlı millet sistemi: Mit ve gerçek*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kenanoğlu, M. M. (2005). İslam-Osmanlı hukukunda zimmiler. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(5), s. 553-574.
- Keskin, F. Y. (2023). Osmanlı idarî sistemi içerisinde İstanbul Rum Patrikhanesi'ne bağlı metropolitlerin görevleri. *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8(2), s. 1987-2037.
- Kılıç, D. (2011). Evliya Çelebi seyahatnamesi'nde ermeniler ve kutsal mekânları. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI(2), s. 99-116.
- Kılıç, M. (2009). Osmanlı fetvâ literatüründe gayrimüslimlere tanınan din ve ibadet özgürlüğü: Fetâvâ-yı Ali Efendi örnekleme. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (13), s. 63-82.
- Kılıç, S. (2019). *316 Numaralı Diyarbakır şer'iyye sicilinin transkripsiyonu ve değerlendirmesi (H. 1065/M. 1655)*. [Yüksek lisans tezi]. Kafkas Üniversitesi.
- Koç, D. (2020). *Osmanlı Dönemi'nde Trabzon kenti'nde camiye dönüştürülen kilise yapılarının değişiminin mimari analizi*. [Yüksek lisans tezi]. Uludağ Üniversitesi.
- Koç, K. (2022). Ömer b. Abdülazîz'in gayrimüslimlerle ilişkileri. *Balıkesir İlahiyat Dergisi*, (16), s. 233-272.
- Konan, B. (2015). Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukuki durumuna ilişkin bir değerlendirme. *AÜHFD, Cilt: 64(1)*, s. 171-193.
- Korkmaz, N. G. (2006). *Diyarbakır kiliseleri kapsamında Surp Sargis Kilisesi koruma ve restorasyon önerisi*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Korkusuz, M. Ş. (2003). *Seyahatnamelerde Diyarbakır*. İstanbul: Kent Yayınları.
- Koyun, S. S., & Dilek, S. E. (2024). Yerel halkın kültürel miras unsurlarının turizme kazandırılmasına ilişkin bakış açısı: Savur-Dereici örneği. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 7(2), s. 223-234.
- Koyuncu, A. (2014). Osmanlı devleti'nde kilise ve havra politikasına yeni bir bakış: Çanakkale örneği. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 12(16), s. 35-87.

- Köse, F. B. (2003). *Osmanlı yönetiminde Kudüs*. [Yüksek lisans tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Köse, M. Z. (2009). *Osmanlı Devleti ve Dubrovnik ilişkileri 1500-1600 Doğu Akdeniz'de casuslar ve tacirler*. Giza Yayınları.
- Kur'an Yolu. Erişim 23.08.2025. *Bakara suresi 114. ayet tevsiri*, <https://kuran.diyanet.gov.tr>.
- Kur'an Yolu. Erişim 23.08.2025. *Hac suresi 39-41. ayet tevsiri*, <https://kuran.diyanet.gov.tr>.
- Kurtaran, U. (2011). Osmanlı İmparatorluğu'nda millet sistemi. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, 1(8), s. 57-71.
- Küçük, M. A. (2019). Türkiye'nin turistik dini mekânlarına bir örnek: "Süryani dinî merkezleri. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, (33), s. 476-520.
- Kütük, A. (2015). Bizans İmparatorluğu zamanında Amida (Diyarbakır) (IV–VII. Yüzyıl). *Journal of History Studies*, 7(2), s. 77–97.
- Levent, Y. S. (2016). Kültür mirasına ilişkin koruma politikaları ve uygulamalarında kamu yararı ilkesi. *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 5(11), s. 115-132.
- Lewis, B., & Braude, B. (1982). *Christians & jews in the Ottoman Empire_ the functioning of a plural society*. New York / London: Holmes & Meier Publishers, Inc.
- Madran, E. (1985). Osmanlı Devletinde "eski eser" ve "onarım" üzerine gözlemler. *Belleten*, 49(195), s. 503-546.
- Madran, E. (1996). *Osmanlı İmparatorluğunda onarım alanının örgütlenmesi 16-18 yüzyıllar*. [Doktora tezi]. Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Madran, E. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağlarında onarım alanının örgütlenmesi 16.-18. yüzyıllar*. Middle East Technical University Faculty of Architecture Press, Ankara.
- Mert, R. (2019). Bir arada yaşama bağlamında Hz. Ömer Döneminde Kudüs. *Milel ve Nihal*, 16(1), s. 199-215.
- Nesli, A. (2018). Eski eserlerin korunmasının hukuk tarihi yönüyle incelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 20(1), s. 431-478.

- OAB. (1319 H.). *Diyarbakır şer'iyye sicilleri*. Dosya No: 1478, Gömlek No: 14, Fon Kodu: ŞD, 21/B.
- Okumuş, E. (2012). Evliya Çelebi'nin seyahatname'sinde Diyarbakır. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, (VII), s. 14-51.
- Olgun, H. (2010). *Kilise defterleri'ne göre İstanbul'da gayrimüslim cemaatlerin dini ve sosyal görünümü: Üç numaralı kilise defteri örneği*. Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması: İstanbul Tecrübesi içinde (Edt. M. F. Arslan, M. V. Bilici), s. s223-234.
- Onar, Ç. (2017). *1575-1600 Yılları arasında mühimme defterlerine göre merkez-taşra ilişkileri: Halep eyaleti örneği*. [Yüksek lisans tezi]. Gaziosmanpaşa Üniversitesi.
- Oppert, J. (1863). *Expédition scientifique en mésopotamie exécutée par ordre du gouvernement de 1851 à 1854 par mm*. Imprimerie Impériale. Retrieved from https://archive.org/details/bub_gb_abSOZ6sCIWQC.
- Orta, F. (2018). Hz. Ömer zamanında müslümanların Kudüs'ü fethi. *Yeni Fikir Dergisi*, 10(21), s. 16 - 22.
- Ökse, A. T. (2015). Diyarbakır kentinin en eski yerleşimi: İçkale'deki Amida Höyük. *Olba*, (23), s. 59–110.
- Öksüz, M. (2018). XVI. Yüzyıl Kudüs'ünde Yahudi mâbetleri ve Osmanlı Devleti. *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi* (2), s. 9-32.
- Öncülökür, A., & Genç, V. (2024). Somut olmayan kültürel miras kapsamında bakırcılık mesleği. *Uluslararası Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 8(1), s. 86-100.
- Özcoşar, İ. (2003). Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin hukukî ve millet sistemi. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* (7), s. 124-139.
- Özcoşar, İ. (2008). 19. Yüzyılda Diyarbakır'da Hristiyan cemaatler. *SBArD*, (12), s. 53 - 69.
- Özcoşar, İ. (2014). Osmanlı'da Hristiyan cemaatler arası ilişkiler: Ermeni-Süryani örneği. *Mukaddime*, 5(2), s. 1-14.
- Özcoşar, İ. (2016). Bir Osmanlı şehrinde frenkleşenler: Diyarbakır Katolikleri. *Mukaddime*, 7(1), s. 115-133.

- Özcoşar, İ. (2018). Bir İslam ve Osmanlı şehri olarak Diyarbakır/Amid. Osmanlı'dan günümüze Diyarbakır. *İstanbul: Ensar Neşriyat*, s. 1-22.
- Özdemir, E. (2023). Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin hukuki statüsüne vatandaşlık hakkı açısından bir bakış. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 27(2), s. 217-277.
- Öztaşkın, G. (2018). Bizans Dönemi kilise mimarisi. *ARKHE*, (5), s. 10-17.
- Öztürk, S. (2003). İstanbul'un fethinden sonra Ayasofya Kilisesinin camiye çevrilişi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (14), s. 133-142.
- Pala, B., & Tören, E. (2023). Diaspora ve kültürel miras turistlerinin seyahat motivasyonları üzerine bir değerlendirme. *Journal of Global Tourism and Technology Research*, 4(2), s. 129 - 141.
- Palalı, İ. (2010). Osmanlı salnameleri ve tarih araştırmalarındaki kaynak olarak önemi. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23(23), s. 1-13.
- Parla, C. (1990). *Türk-İslâm şehri olarak Diyarbakır*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Parla, C. (2004). *Osmanlı öncesinde Diyarbakır: Kente hâkim olanlar ve bıraktıkları fiziksel izler*. In I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (s. 248-259). T.C. Diyarbakır Valiliği.
- Parla, C. (2005). Diyarbakır surları ve kent tarihi. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi (METU Journal of the Faculty of Architecture)*, 22(1), s. 57–84.
- Peker, A. U. (2006). *Anadolu bazilika geleneği ve Selçuklu anıtsal mimarisine etkisi* (s. 55-65), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Pınar, İ. (1999). *Gezginlerin gözüyle Diyarbakır (1701–1924)*. Diyarbakır: Müze şehir. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Richards, G. (2019). *Kültür turizmi: son araştırmalar ve eğilimlere dair bir inceleme*.(Edt. Nebi Özdemir & Adem Öger). İçinde, Kültürel Miras Yönetimi (s. 583-614). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Rifaioğlu, M. N. (2024). Osmanlı Dönemi onarım keşiflerinin kültür varlıklarının koruma ve restorasyonu için kaynak olarak incelenmesi. *Mekansal Araştırmalar Dergisi*, 2(1), s. 43-54.

- Ritter, C. (1858). *die erdkunde des halbinsellandes klein-asien*. Berlin: Gedruckt und verlegt bei G. Reimer.
- Sagun, Ç. (2023). Kilise ve mektepler meselesi ekseninde Rum Patrikhanesi'nin milli meclis oluşturma çabaları (1908-1910). *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11(35), s. 797-821.
- Said, E. (1999). *Oryantalizm* (Çev: S. Ayaz). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Sami, Ş. (1308). *Kamusü'l-a'lâm*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Satış, İ. (2010). *Osmanlı devleti'nde kutsal yerler sorunu (1847-1853)*. [Yüksek lisans tezi]. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi.
- Seçkin, Ö. (2020). *111 Numaralı mühimme defteri'nin 508-709. sayfalarının transkripsiyonu ve değerlendirilmesi*. [Yüksek lisans tezi]. Artvin Çoruh Üniversitesi.
- Seçkin, S. (2018). Osmanlı Döneminde Yalova'daki Ermeni yapılarının inşası ve onarımı. *Journal of History Studies*, 10(4), s. 141-165.
- Seyfeli, C. (2004). *Osmanlı'ya kadar Diyarbakır ve çevresinde Ermenilerin dini durumları*. 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (ss. 763-771). Diyarbakır Valiliği.
- Solak, C., & Okuyucu, Ş. E. (2022). Dini yapıların dönüştürülmesinde mevcut yapı bileşenlerinin yeni işlevdeki karşılıkları: Kilise ve cami dönüşümleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (49), s. 191-211.
- Southgate, H. (1840). *Narrative of a tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia: With observations on the condition of Mohammedanism and Christianity in those countries* (vol. 2). London: Tilt and Bogue; New York: D. Appleton and Co. Retrieved from. <http://www.archive.org/details/narrativeoftourt02sout>.
- Soykan, T. T. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimler*. İstanbul: Ütopya Kitapevi Yayınları.
- Soyukaya vd., N. (2012). *Diyarbakır kültür envanteri (merkez)-1*. T.C. Diyarbakır Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Müze Müdürlüğü.
- Soyukaya, N. (2015). *Diyarbakır kalesi ve hevsel bahçeleri kültürel peyzajı yönetim planı*. Diyarbakır: <https://doi.org/10.4000/books.ifeagd>.

- Sönmez, Z. (2017). Necrân'da hıristiyanlık ve Hz. Muhammed'in Necrân din adamlarıyla münasebetler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26(2), s. 117-148.
- Sözen, M. (1971). *Diyarbakır'da Türk mimarisi*. İstanbul.
- Sütcü, M. S. (2023). XIII-XVI. Asırlarda Diyâr-ı bekr bölgesi'nin idarî taksimatı. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(10), s. 509-522.
- Şahin, G. N. (2015). *Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim tebaanın hukuki durumu*. [Yüksek lisans tezi]. Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Şakiroğlu, M. (1986). II. Selim'in Venedik Cumhuriyeti'ne verdiği 1567 ve 1573 tarihli ahidnameler. *Erdem*, 2(5), s. 527-553.
- Şenyurt, O. (2012). *İstanbul rum cemaatinin Osmanlı mimarisindeki temsiliyeti*. İstanbul: Doğu Kitapevi.
- Şimşek, M. (2005). Süryani kadim Ortodoks Kilisesi patrikhane nizamnamesi. *SBarD*, (6), s. 725 – 742.
- Şimşek, M. (2006). *Süryaniler ve Diyarbakır*. İstanbul: Kent Yayınları.
- Şimşek, M. (2016). *Mar Petyun Keldani Kilisesi yazma vesikalarında "Diyarbakır Keldanileri"*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi.
- Tarakcı, B. (2018). *İstanbul örneğinde XVII. Yüzyılda gayrimüslimler*. [Yüksek lisans tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Taşkın, Ç., & Karadamar , A. A. (2016). Destinasyon marka bağlılığı: Yabancı turistler üzerine Diyarbakır kentinde bir araştırma. *Yönetim Bilimleri Dergisi / Journal of Administrative Sciences*, 14(28), s. 199-222.
- Tekin, R. (2008). *Osmanlı devleti'nde gayrimüslimlerin günlük yaşamları 1520-1670 İstanbul örneği*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Temel, R. (2019). *III Numaralı mühimme defteri'nin 168-337. sayfalarının transkripsiyonu ve değerlendirilmesi*. [Yüksek lisans tezi]. Artvin Çoruh Üniversitesi.
- Tezokur, M. H. (2010). *Diyarbakır'da ayakta duran üç kilise*. 1.Nebiler Sahabiler Azizler Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu.

- Tezokur, M. H. (2021). *Diyarbakır'ın inanç serüveninde Hristiyanlık*, s. 116-121. <https://diyarbakirdergisi.com>.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı. (2025, 4 Nisan). *Tarihî mekânlar ziyaretçi akınına uğradı*: https://www.iletisim.gov.tr/turkce/yerel_basin/detay/tarihi-mekanlar-ziyaretci-akinina-ugradi-diyarbakir.
- T.C.Diyarbakır Valiliği. (2025, 10 Şubat). <http://www.diyarbakir.gov.tr/saint-george-kilisesi>.
- Tigris Haber. (2025, 6 Ocak). *Diyarbakır Surp Giragos Ermeni Kilisesi'nde isim günü ayini*: <https://www.tigrishaber.com/diyarbakir-surp-giragos-ermen-kilisesinde-isim-gunu-ayini-130409>.
- Tigiz, M. (2019). *Süryanilerin inanç turizmine katılım motivasyonları: Mardin ili örneği*. [Yüksek lisans tezi]. Batman Üniversitesi.
- Tören, E. (2022). Kırım Tatarlarının anadolu'ya iskânı, somut olmayan kültürel mirasa katkıları ve diaspora turizmi potansiyelleri. *Journal of Global Tourism and Technology Research*, 3(2), s. 127-136.
- Tuncer, O. C. (2002). *Diyarbakır kiliseleri*. Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları.
- Tuncer, O. C. (2012). *Diyarbakır suriçi anıtları ile köşkler ve bağ evleri*. Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Turan, A. (2014). *1815 Numaralı Trabzon şer'îye sicilinin transkripsiyonu ve hukuki değerlendirmesi*. [Yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Turgut, A. (2024). Osmanlı Devleti'nde millet anlayışının dönüşümü. *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), s. 147-170.
- Turgut, R. (2016). Bir halkın göç hikâyesi: Süryanilerin XX. Yüzyılda Türkiye'den Avrupa'ya göç süreci. *Mukaddime*, 7(2), s. 275-294.
- Turgut, R. (2018). Diyarbakır Keldani Kilisesi'nin doğuşu, Osmanlıdan günümüze Diyarbakır. *Ensar Neşriyat*, s. 431-442.
- Tümer, G. (1985). Yehova şahitleri hareketi ve bir din olup olmadığı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27(1-4), s. 221-264.

- Türkmenoğlu, M. A. (2021). *Ahkam defterleri: Mahiyetleri, muhtevaları ve Osmanlı araştırmalarında kullanımları*. [4. Uluslararası Piri Reis Dil, Tarih ve Coğrafya Kongresi (s. 32-39)]. Ankara: IKSAD Yayınevi.
- Tütenk, M. A. (1956-1957). Diyarbakır'ın son 60 yıllık (1892-1952) vakaları. *Kara-Amid Dergisi, II-III. Yıl, (2-4)*, s. 316-331.
- Ulusoy, E. (2015). Diasporayı yeniden düşünmek: diaspora teorisi ve modern diasporanın temel parametreleri. *Göç Dergisi, 2(2)*, s. 208-228.
- Ulusoy, S. (2022). Osmanlı devleti'nde gayrimüslimlerin temel hak ve hürriyetleri bağlamında vakıf kurma hakkı. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 5(1)*, s. 161-182.
- Uygur, S. (2022). II. Mehmed tarafından Galatalılara verilen 1453 tarihli emannamenin Katip Çelebi'nin fezlekesindeki nüshası. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, (34)*, s. 33-39.
- Yalçinkaya, M. A. (2006). *Batılı seyyahlara göre Diyarbakır'ın sosyal, ekonomik ve kültürel durumu (1800-1850)*. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e II. Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (s. 199-210). Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını.
- Yaşar, Ş. (2003). Kudüs'ün Osmanlı yönetimine girişi ve Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Ermenilerine tanıdığı imtiyazlar. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, I(2)*, s. 110-112.
- Yavuz, N. A. (2018). *Osmanlı'da yaşayan gayrimüslim tebaanın hukuki statüsü ve millet sistemi*. [Yüksek lisans tezi]. Karabük Üniversitesi.
- Yaz, A., & Ünal, S. (2019). Mervânî Devleti'nin kuruluşu. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 11(3)*, s. 1200-1212.
- Yemişçi, C. (2022). Osmanlıları Balkanlardan çıkarma projelerinde Dubrovnik'teki Türk karşıtı fraksiyonun rolü (1592-1607). *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 7(Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1973 - 2012*.
- Yeşilbaş, E. (2012). Diyarbakır'da su mimarisi üzerine bir değerlendirme. *BELLETEN, 76(276)*, s. 469-478. <https://doi.org/10.37879/belleten.2012.469>.
- Yeşua, M. (1996). *Urfa ve diyarbakır'ın felaket çağı*. İstanbul: Yeryüzü Yayınları, 2. Baskı.

- Yiğit, M. (2009). Fıkhi ölçüler ışığında gayri müslimlerin hukuki statüsü. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI(2), s. 51-168.
- Yıldırım, Z., & Hayırlıoğlu, N. İ. (2019). Mühimme defterlerinin tarih araştırmaları açısından önemi: 82 numaralı mühimme defteri örneği. *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 3(2), s. 205-214.
- Yıldız, H. (2014). Osmanlı Modernleşme Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde açılan Süryani-Keldani mektepleri ve eğitim faaliyetleri. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, (22), s. 313-327.
- Yıldız, M. (2024). Osmanlı hukukunda gayrimüslimlere verilen imtiyazlar. *IJSSAR International Journal of Social Sciences and Academic Research*, s. 161-177.
- Yılmaz, İ. (2017). Klasik Osmanlı Döneminde vakıf yapıların korunmasında onarım aşamaları. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 3(4), s. 36 - 60.
- Yılmazçelik, İ. (1995). *XIX. Yüzyılın ilk yarısında diyarbakır (1790-1840): Fiziki, idari ve sosyo-ekonomik yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yılmazçelik, İ. (2002). *Tarihi dönemler içerisinde Kürt tarihinin gelişimi üzerine bazı tespitler*. Türkler Ansiklopedisi, C. X, s. 406-412. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Yılmazçelik, İ. (2021). Osmanlı Döneminde XVI. ve XIX. Yüzyıllar arasında Diyarbakır esnafı. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7(1), s. 465-488.

EKLER

Araştırmada kullanılan arşiv belgelerine ilişkin tablo ile Osmanlı metinlerinde yer alan koruma ve onarıma dair kavramlar, sırasıyla Ek-1 ve Ek-2 başlıkları altında sunulmuştur.

Ek-1: Araştırmada Yararlanılan Osmanlı Arşiv Kaynakları

Çalışma kapsamında kullanılan Osmanlı arşiv belgeleri, ileride gerçekleştirilecek araştırmalara kaynak ve yönlendirme sağlaması amacıyla sistematik biçimde tasnif edilerek tablo hâlinde sunulmuştur. Söz konusu belgelerin listesi Tablo Ek-1’de ayrıntılı olarak verilmiştir.

Tablo Ek-1. Diyarbakır’da kiliselerin tamir ve tadilatı hakkında Osmanlı arşiv belgelerinin listesi

No	Kurum	Yer Bilgisi	İçerik	Tarih	
				Hicri	Miladi
1	A.}AMD	73-99	Diyarbakır’ın Ali Bukâr köyündeki Ermenilere mahsus Meryem Ana kilisesinin tamirine dair Ermeni Patrikliği takrininin takdimi.	29-12-1273	28-09-1857
2	A.}MKT	115-71	Diyarbakır’ın Alpınar köyü ahalisinin, köydeki harap kilisenin tamiri hakkındaki Kadı Hafız Hüseyin’in ve fetva emininin buna ruhsat	13-04-1264	10-02-1848

No	Kurum	Yer Bilgisi	İçerik	Tarih	
				Hicri	Miladi
			verildiğine dair derkenarı.		
3	İ..HR..	276-16832	Diyarbakir'e bağlı Tuzla köyündeki kilisenin tamirine izin verilmesi.	20-04-1295	02-04- 1878
4	HAT	774-36276	Diyarbakir Kalesi derununda kain kilisenin muhterik olan sakafının icra-yı tamiri istizanına dair. a.g.y.tt.	29-12-1232	17-11-1817
5	BEO	8-587	Diyarbakir'in Silvan kazasında mutavattın Keldani Cemaati için inşa olunacak kiliseye ruhsat itası (Adliyye).	27-10-1309	27-03-1892
6	BEO	1351-101293	Diyarbakir'de Hızır İlyas Kilisesinin tamir edilmesi. (Adliye, Maarif).	30-03-1317	26-09- 1899
7	C..ADL.	56-3384	Diyarbakir sancağında Siverek kasabasındaki harap Surp Toros nam Ermeni kilisesinin tamirine müsaade olunması istirham olunduğu.	10-03-1253	09-06-1837
8	HR.MKT.		Diyarbakir Rum Katolik milletine ait		

No	Kurum	Yer Bilgisi	İçerik	Tarih	
				Hicri	Miladi
		115-75	kilisenin tamiratına dair kaybolan mazbatanın yerine yenisinin gönderilmesi.	18-11-1271	08-08-1855
9	A. {DVNSM HM. d...	14-1214	Diyarbakir beylerbeyine ve Siverek kadısına gönderilen hükümde; Nefs-i Ruha'ya yakın Germuç adlı köyde yaşayan zimmilerin, harap kiliselerinin onarımı bahanesiyle yeni bir kilise inşa ettikleri, bu durumun sicil sureti ile tespit edilmesi üzerine, yapının tamamen yıkılarak binadan hiçbir eser bırakılmaması emredildiği.	27-07-978	19-12-1570
10	A.{DVNS MHM.d	102-380	Diyarbakir Valisine ve Amid Kadısına, Süryani zimmilerin harap durumda bulunan kiliselerinin onarımına engel olunmaması.	20-03-1103	28-11-1691

No	Kurum	Yer Bilgisi	İçerik	Tarih	
				Hicri	Miladi
11	HR.MKT.	115-75	Diyarbakir Rum Katolik milletine ait kilisenin tamiratına dair kaybolan mazbatanın yerine yenisinin gönderilmesi.	18-11-1271	08-08-1855
12	İ..HR..	158-8406	Agop Piskopos'un Diyarbakir'de bulunan hanesini yıkarak yapacağı kiliseye ruhsat itası.	24-12-1274	15-8-1858
13	HAT	773-36250	Diyarbakir Kalesi derunundaki Ermeni kilisesinin kazaen muhterik olduğuna dair Diyarbakir Valisi Bekir Paşa'dan Sadaret'e.	27-11-1232	15-11-1817
14	BEO	566-42392	Diyarbakir'daki Süryani Katolik Cemaati kilisesinin dar ve harabiyeti sebebiyle tevsian ve müceddeden inşasına ruhsat itası. (Adliye, Maliye, Defter-i Hakani).	09-08-1312	03-02-1895

Tablodaki arşiv kayıtlarına ait çeviri, metin içerisinde verilmiş olup, tekrarların önüne geçmek amacıyla bu bölümde ayrıca yer verilmemiştir.

EK-2: Osmanlı Arşiv Belgelerinde Koruma ve Onarıma İlişkin Kavramlar

Osmanlı döneminde koruma ve onarım sürecinde kullanılan kavramların terminolojik boyutunu ortaya koymak ve böylece sürecin idari, hukuki ve mali yönlerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla Ek-1 hazırlanmıştır.

EK-2.1: Onarım ve yenileme ile ilgili terimler

Evvelki Vaz'ı Üzere Bina ve Tamir: Yapının harap olmadan önceki durumuna göre onarılması veya yeniden inşa edilmesi.

Hey'et-i Asliye Üzere Tamir: Yapının özgün mimari ve biçimini koruyarak yapılan onarımlar.

Hey'et-i Kadim Üzere Tecdid: Giriş yapılamayacak kadar harap olmuş eserlerin eski haline uygun olarak yenilenmesi.

İhyâ: Harap olmuş bir yapının yeniden hayata döndürülmesi.

İnşâ-yı cedîd: Baştan yapım, yeni bir yapı inşa etme.

İslah: Düzeltme, işler hale getirme.

Kâmilten yıkıp ihyâ etmek: Tamamen yıkılmış bir yapının yeniden yapılması.

Müceddeden Bina, İnşa, İhyâ ve Tekmil: Önceki yapının yerine tamamen yeni bir eser inşa edilmesi ve gerekli eklemelerin yapılması; genellikle yanmış veya yıkılmış yapıların yerine uygulanır.

Ol Havalı Ebniyesi Misillü Tamir ve İnşa: Yapının, bulunduğu bölgedeki benzer yapılarla uyumlu olacak şekilde onarılması veya yeniden inşa edilmesi; bazen orijinal şekil bozulabilir.

Tâdil: Düzenleme, değişiklik yapma, uygun hale getirme.

Tamir / Ta'mîr: Mevcut bir yapının onarımı, düzeltilmesi.

Tamir ve tecdîd: Onarım ve yenileme birlikte kullanılan ifade.

Ta'mir-i mevcûd: Var olan yapının onarımı.

Tarz-ı Kadim veya Vaz'ı Kadim Üzere Tamir: Yapının eski tarzı veya var olan durumuna uygun olarak yapılan tamirler; orijinal biçim korunur.

Tecdîd: Yenileme, yeniden yapma; kimi zaman yeni inşa anlamında da kullanılır.

EK-2.2: Korumayla ilgili terimler

Bâki kalmak üzere muhâfaza olunmak: Yapının korunarak varlığını sürdürmesi.

Hıfz / Hıfz u himâye: Koruma, muhafaza etme.

Bekâsını temîn: Yapının ayakta kalmasının sağlanması.

EK-2.3: Keşif ve denetim ile ilgili terimler

Keşif / Keşf-i hâl: Uzmanlarca yerinde yapılan tespit.

Mahall-i harap: Harap olmuş mekân, yıkıntı haldeki yapı.

Mahallinde keşif: Yerinde inceleme.

Müşrif-i harâb / Mâil-i inhidâm: Harap olmaya yüz tutmuş, yıkılma tehlikesi bulunan yapı.

EK-2.4: İzin ve resmî belgeler ile ilgili terimler

Atabe-i seniyye: Padişahın yardım ve desteğini ifade eden kavram.

Berat: Resmi yetki belgesi.

Emr-i şerif: Padişahın emri.

Ferman: Padişahın hükmünü içeren yazılı belge.

Hüküm: Devlet tarafından verilen yasal karar.

İzin: Yetkililerden alınan resmi onay.

Ruhsat: Onarım veya yeniden inşa için verilen izin.